

On the horizon of warrior graves from 5th century BC on the territory of the eastern Adriatic coast and its hinterland: the case of a new discovery in Vranjevo Selo near Neum

Blečić Kavur, Martina; Miličević-Capek, Ivanka

Source / Izvornik: **Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 2011, 28, 31 - 94**

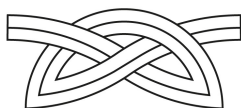
Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:291:896538>

Rights / Prava: [Attribution 3.0 Unported](#)/[Imenovanje 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-26**

INSTITUT ZA
ARHEOLOGIJU

Repository / Repozitorij:

[RIARH - Repository of the Institute of archaeology](#)

O horizontu ratničkih grobova 5. stoljeća pr. Kr. na prostoru istočne obale Jadrana i njezina zaleđa: primjer novog nalaza iz Vranjeva Sela kod Neuma

On the horizon of warrior graves from 5th century BC on the territory of the eastern Adriatic coast and its hinterland: the case of a new discovery in Vranjevo Selo near Neum

Izvorni znanstveni rad
Prapovijesna arheologija

*Original scientific paper
Prehistoric archaeology*

UDK/UDC 903.5(497.6–37Neum)

Primljeno/Received: 08. 04. 2011.
Prihvaćeno/Accepted: 12. 12. 2011

MARTINA BLEČIĆ KAVUR
Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Slavka Krautzeka bb
HR-51000 Rijeka
martinabkavur@gmail.com

IVANKA MILIČEVIĆ-CAPEK
Zavodu za zaštitu kulturno-povijesne baštine
Hercegovačko-neretvanske županije
Stjepana Radića 3
BA-88000 Mostar
ivankamc@gmail.com

Pri arheološkom nadzoru za proširenje trase magistralne ceste Neum – Stolac 2006. godine obavljeno je zaštitno istraživanje na nalazištu Vidića guvno u Vranjevom Selu kod Neuma. Istraživanja su pokazala da je riječ o grobnom tumulu s ratničkim, vjerojatno višekratnim ukopima, na kojem se potom u kasnom srednjem vijeku nastavilo sahranjivanje pod stećcima. Kulturni su slojevi naknadnom izgradnjom guvna, nažalost, u znatnoj mjeri oštećeni, no ipak sačuvali su se posebno vrijedni nalazi materijalne kulture iz razdoblja željeznoga doba.

Repertoar nalaza iz tzv. ilirskog ratničkog groba uklapa se u već poznatu kulturološku sliku neumskog užeg, ali i šireg južnodalmatinskog područja iz vremena 5. st. pr. Kr. Riječ je o vojnoj opremi navalnog i obrambenog karaktera, o nakitnoj garnituri nošnje te o priloženom bogatom simpozijastičkom keramičkom servisu. Tipološka odredljivost tih predmeta, koji s jedne strane odražavaju snažnu povezanost s glasinakim te srednjobalkanskim horizontom kneževskih grobova, a s druge strane svjedoče o izrazitim importima iz klasičnog grčkog i makedonskog miljea, samo još jednom potvrđuju tezu o dobro strukturiranoj ratničkoj aristokraciji toga područja. Ilirske kacige nadregionalnog III A2–a tipa, kao i pojedini elementi nošnje i nakita, ukazuju na znatnu pažnju i važnost proizvoda iz domaćih, na obalama srednjeg i južnog Jadrana smještenih proizvodnih središta. Asocijacija takvih nalaza materijalne kulture u pojedinim grobovima nije odraz samo statusnog ili gospodarskog značaja, nego i vojno-političkog autoriteta mjesnih aristokracija koje su balansirale između kompleksnih odnosa regionalnih zajednica, sve snažnijih makedonskih utjecaja i penetracije italjskih i grčkih kolonija na istočnome Jadranu. Zapravo, njihovim su se posredništvom običaji prilaganja u grobove raskošnih garnitura za piće i vojne opreme, uobičajeno tumačenih u sklopu prevladavajućeg modnog trenda onoga vremena, prenijeli i u znatnoj mjeri prilagodili potrebama kulturnih zajednica i na obalama istočnoga Jadrana.

Cljučne riječi: Neum – Vranjevo Selo, ratnički grobovi, vojna oprema, nošnja, keramika, kronologija, Manijci ili Daorsi?

When archaeological supervision was set up to monitor the widening of the road from Neum to Stolac, in 2006, a rescue excavation was carried out on the site of Vidića guvno in Vranjevo Selo near Neum. Research confirmed the presence of a burial tumulus with, most probably, multiple warrior inhumations, which continued to be used as burial ground in the medieval period, when a cemetery was created under monumental medieval tombstones. A subsequent rebuilding of the site into a threshing floor damaged the cultural layers, but the valuable finds of the Iron Age material culture remained preserved.

The inventory of the so-called Illyrian warrior grave fits perfectly into the already known cultural image of the Neum region and the broader southern Dalmatian territory in the 5th century BC. It consists of a full set of offensive and defensive weaponry, a jewelry set and an exceptionally rich ceramic symposiastic set. The typological determination of these finds demonstrates strong connections with the Glasinac cultural area and the Central Balkans horizon of princely graves, but, on the other hand, the imports demonstrate also a connection to the classical Greek and Macedonian sphere, thus confirming the presumption that a well-stratified warrior aristocracy existed in this area. Illyrian helmets of the superregional III A2–a type, as well as individual elements of jewelry and attire, demonstrate the special consideration and importance given to local products originating from the production centers on the coastal area of the central and southern Adriatic. The association of such finds in individual graves is not only a reflection of the status of the deceased and their economic importance, but also a demonstration of the military and political authority of these local aristocracies which balanced between the complex relations of the regional societies, the ever stronger Macedonian influences and the penetration of the Italic and Greek colonies located on the eastern Adriatic. It was actually through their mediation that the custom of adding rich sets of drinking vessels and military equipment in the graves, generally interpreted as the dominant fashion of that period, was transferred and adapted to the needs of the cultural groups located on the shores of the eastern Adriatic.

Key words: Neum–Vranjevo Selo, warrior graves, military equipment, attire, pottery, chronology, Manii or Daorsi?

Uvod

Zavod za zaštitu kulturno–povijesne baštine Hercegovačko–neretvanske županije iz Mostara pri arheološkom je nadzoru na proširenju trase magistralne ceste Neum–Stolac kroz Vranjevo Selo obavio zaštitno istraživanje na lokalitetu Vidića guvno. Riječ je o istraživanjima srednjovjekovnog groba pod stečkom i dijela prapovijesnog tumula zahvaćenog trasom koja su bila obavljena tijekom travnja i svibnja 2006. godine (sl. 1).¹

Vranjevo Selo samo je 2 km udaljeno od neumskog mora i jedan je od najznačajnijih arheoloških lokaliteta Bosne i Hercegovine (sl. 2). Ondje se kontinuitet življenja, naseljavanja i pokopavanja, može pratiti od prapovijesti, preko antike do kasnog srednjeg vijeka. Dosadašnja saznanja o Vranjevu Selo rezultat su slučajnih nalaza, arheoloških rekognosciranja i sondažnih arheoloških istraživanja obavljenih 80–tih godina 20. stoljeća, premda najraniji spomen Vranjeva Sela u arheološkoj literaturi potječe još iz dalekih 1892. i 1893. godine (Truhelka 1892: 362; 1893: 232–234; Glavaš 1988). Stoga je i Povjerenstvo za nacionalne spomenike Bosne i Hercegovine područje Vranjeva Sela, s ostacima rimskog naselja i srednjovjekovne nekropole sa stećcima, proglasilo nacionalnim spomenikom 2004. godine. Unatoč tomu, lokalitet Vidića guvno prilikom navedene gradnje doživio je katastrofalnu devastaciju, čije je urgentno zaštitno istraživanje rezultiralo prikupljanjem i spašavanjem vrijedne arheološke građe. Budući da je poznato kako je kroz povijesnu vertikalnu zadržao kontinuitet pokapanja, i tom se prilikom pokazalo kako su u kasnom srednjem vijeku vršeni ukopi pod stećcima na prapovijesnom tumulu. Niveliranjem terena za gradnju guvna, u novije vrijeme pretvoren je dakle u mjesto za vršenje žita, čime su dodatno oštećeni prapovijesni arheološki slojevi, kontekst i intaktnost materijalne građe, a kamena je ploča stečka uklopljena pak u arhitekturu guvna.

Prapovijesni tumuli neumskoga područja predmet su čestih istraživanja još od angažmana Ćire Truhelke. Većina njih koja je bila istražena ili nađena, bila je bez grobnih priloga i pridataka, što je posebice iznenađivalo starije istraživače (Трухелка 1893: 232–234). U neumskome kraju stoga nije do sada istražen niti jedan tumul s bogatijim pokretnim ansamblom nalaza, kao što nije istraživano niti jedno gradinsko naselje. Objavljeni nalazi materijalne građe koji pak potječu iz Gradca na nasuprotnoj neumskoj strani od Vranjeva Sela, nemaju pobližih podataka o mjestu nalaženja, pa se tek pretpostavlja da su pripadali grobovima koji su bili u povezanosti s naseljem na samome Gradcu (Marijan 1988a: 35–36).

Međutim, pouzdano se ipak zna kako se iznad samog nalazišta u Vranjevu Selo nalazi uzvišenje Žrnjevo. U stručnoj literaturi do sada nisu zabilježeni arheološki podatci koji bi na bilo koji način taj lokalitet povezivali uz razdoblja

¹ Radove je vodila mr. sc. Ivanka Miličević-Capek uz suradnju Stanislava Vukorepa iz Zavoda za zaštitu kulturno–povijesne baštine Hercegovačko–neretvanske županije iz Mostara, te crtačice Željke Vrdoljak. Konzervaciju i restauraciju keramičkih i metalnih nalaza obavio je Dalibor Martinović, viši restaurator Muzeja grada Šibenika (Miličević-Capek 2007).

Introduction

The Mostar Institute for the protection of the cultural and historical heritage of the Herzegovina-Neretva County conducted rescue excavations on the site of Vidića guvno during supervision of the enlargement of the road leading from Neum to Stolac through Vranjevo Selo. It was in April and May 2006 that the remains of a prehistoric tumulus and the remains of a medieval cemetery under tombstones (*stećci*) were discovered (Fig. 1).¹

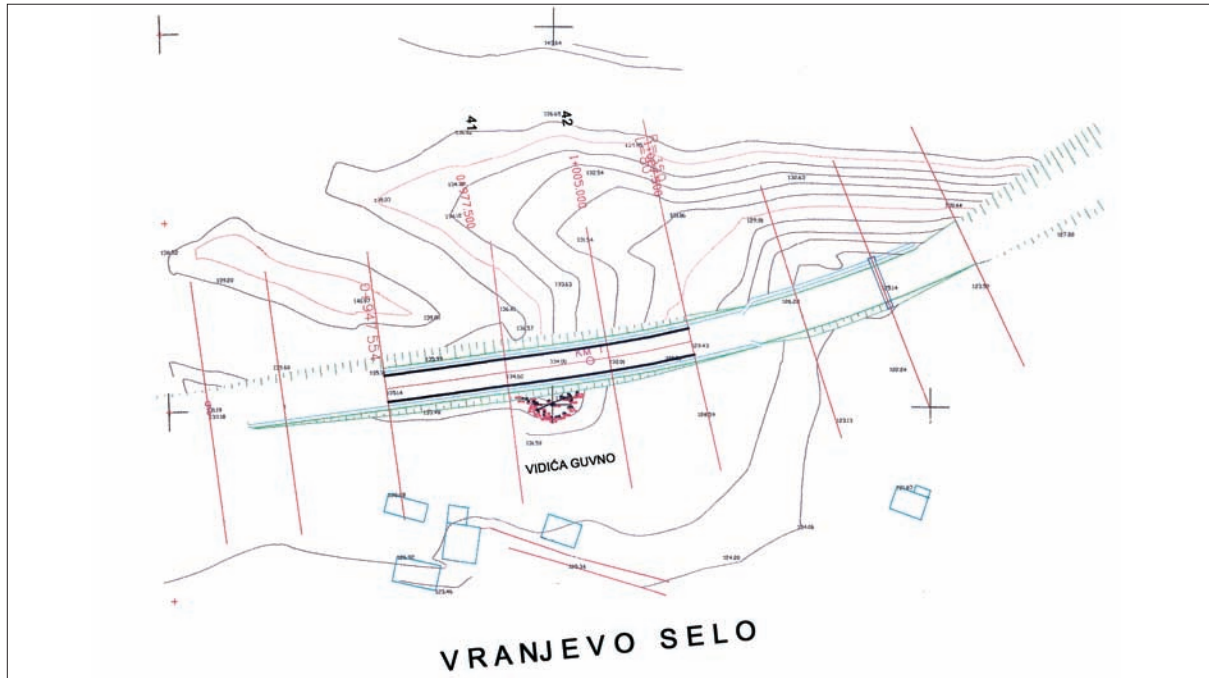
Vranjevo Selo is located only 2 kilometers from the sea and is one of the most important archaeological sites in Bosnia and Herzegovina (Fig. 2). The continuity of occupation can be traced from prehistory through antiquity until the late medieval period. Up to now, available information about Vranjevo Selo is the result of stray finds, archaeological surveys and test excavations from the 1980s, although the locality was mentioned in archaeological literature for the first time in 1892 and 1893 (Truhelka 1892: 362; 1893: 232–234; Glavaš 1988). Consequently, the Commission for national monuments of Bosnia and Herzegovina proclaimed the territory of Vranjevo Selo, with the remains of a roman settlement and a medieval necropolis with monumental medieval tombstones, a national monument in 2004. Despite all that, the site of Vidića guvno was devastated during the road building, which called for an urgent rescue excavation with the collection and protection of valuable archaeological finds. Since it was known that the site was used as a burial ground in different periods, this find only confirmed that there were late medieval burials under the monumental tombstones erected on the prehistoric tumulus.

In more recent periods, with the leveling of the terrain for the formation of a threshing floor, the site was transformed into an area for the threshing of cereals which additionally damaged the prehistoric layers and the contexts, compromising the state of the finds, while the stone slab of the monumental tombstone was included into the architecture of the threshing floor.

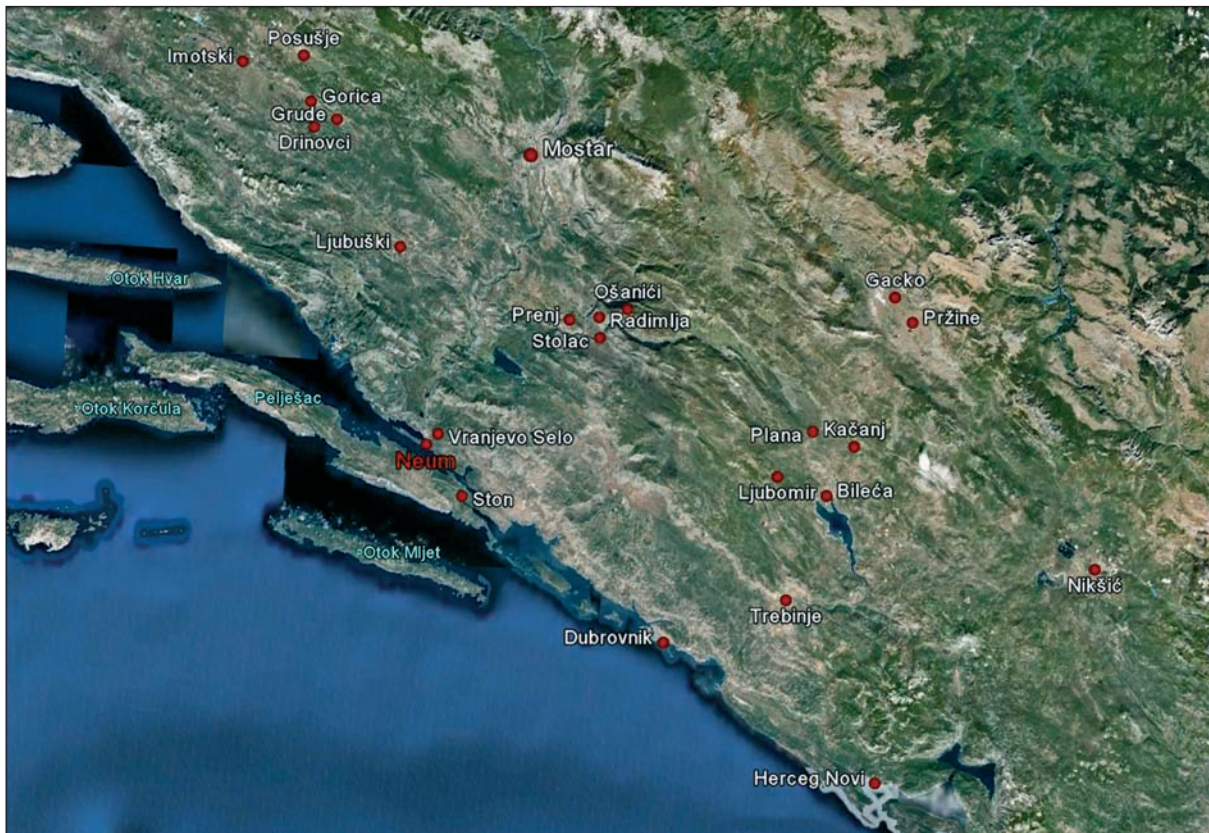
Starting from Ćiro Truhelka, the prehistoric tumuli of the Neum area were often the object of research. The majority of them, excavated or discovered, lacked any finds or grave goods – a fact which puzzled the early researchers (Трухелка 1893: 232–234). Consequently, not a single tumulus with rich grave goods has been discovered so far on this territory – not to mention the fact that not a single hill fort settlement was excavated. As for the published finds derived from the site of Gradac, opposite Vranjevo Selo, towards Neum, there are no data about their place of discovery. Still, it is assumed that they belonged to graves connected to the settlement situated on Gradac itself (Marijan 1988a: 35–36).

However, it is known that the elevation named Žrnjevo is located above the site of Vranjevo Selo. In literature there were no references linking the site to prehistory and

¹ The research was conducted by Ivanka Miličević-Capek MA, with the assistance of Stanislav Vukorep from the Mostar Institute for the protection of the cultural and historical heritage of the Herzegovina-Neretva County and the illustrator Željka Vrdoljak. The conservation and restoration of metal finds and pottery was conducted by Dalibor Martinović, senior restorer from the Šibenik Municipal Museum (Miličević-Capek 2007).

Sl. 1 Geodetski snimak situacije dijela prometnice kroz Vranjevo Selo s ucrtanom dionicom istraženog dijela tumula (izradio: Tadija Drlje, Odjel za geodetske i imovinsko-pravne poslove Općine Neum; doradila i prilagodila M. Blečić Kavur)
Fig. 1 Geodetic record of part of the highway through Vranjevo Selo with the marked location of the tumulus (produced by Tadija Drlje, the Department of Geodetic and Property Affairs of Neum; adapted by M. Blečić Kavur)

Sl. 2 Zemljopisni položaj Neuma i ostalih važnijih nalazišta u široj regiji (podloga Google Earth 2011; izradila M. Blečić Kavur)
Fig. 2 Geographical position of Neum and other major sites in the broader region (on the basis of Google Earth 2011; produced by M. Blečić Kavur)

prapovijesti, posebno uz vrijeme željeznoga doba. Ipak, na samom vrhu brda, sudeći prema nalazima različite keramike, rimskog crijepa i zidova, morala je postojati utvrda koja je strateški štitila naselje na predjelu Bubreg, smještena sredinom brda i naselja u dolini, gdje je također nađena arheološka građa brojnih ulomaka amfora, keramike i crijepa (Puljić 1995: 13–15). Možemo stoga tek pretpostaviti da je utvrda na vrhu Žrnjeva nastala i znatno ranije, kao prapovijesna gradina s važnom geostrateškom pozicijom, te da je takvu funkciju zadržala i dalje do u rimsko doba.

Bilo kako bilo, pri nadzoru strojnog otkopavanja u Vidića guvnu, na dubini od oko 20–30 cm, u profilu njegovog središnjeg dijela, istraženi su preostali keramički i metalni nalazi materijalne kulture koji su pripisani željeznom dobu, tj. bogatom ilirskom ratničkom grobu s više ukopa (Miličević-Capek 2007). Riječ je o do sada najbogatijem i najbolje očuvanom nalazu s područja južne Hercegovine, čija će analiza, interpretacija i sinteza biti predmetom ove studije.²

Analiza nalaza materijalne kulture

Najveći dio očuvanih predmeta iz obrađivanog tumula predstavljaju dijelovi nošnje i nakita pokojnika. Oni su istraženi u ne prevelikom, iako zanimljivom i donekle priželjkivanom repertoaru. Svi su izrađeni od bronce, a pridodaje im se i nekoliko ukrasnih zrna od jantara. Izuzev nošnje i nakita, istražena je i, relativno dobro očuvana, vojna oprema koju dijelimo na onu obrambenog i navalnog karaktera, te bogati keramički servis za piće različitih tipova posuda.

Igle

Svojom brojnošću, mada ne i tipološkom različitosti, istupaju igle. Reprezentativnom količinom od ukupno 15 primjeraka najbrojnije su dvojne igle, koje će time Vranjevo Selo predstavljati, uz Grudine kod Ljubomira i Planu, kao jedno od bogatijih nalazišta na prostoru Hercegovine i južnodalmatinskog primorja. Riječ je o dvojnim iglama s „M“ oblikovanom glavicom, izrađenima od obične glatke brončane žice (**kat. br. 1–18**). To su, ujedno, i temeljni kriterij za njihovu klasifikaciju u skupinu IVa tipa dvojnih igala prema tipologiji Rastka Vasića (Vasić 1982b: 241–250, sl. 12; 2003a: 123–128, sl. 3, T. 69).³ Po svojim oblicima pokazuju izrazitu jednoličnost i jednoobraznost, karakterističnu i inače u obrtništvu i stvaralaštvu te regije. Unatoč tomu, možemo ih ponešto razlikovati i to u dvije varijante; one s okruglim presjekom žice i igala i glavica, kao i one čija je žica na glavici četvrtasto profilirana (**kat. br. 13–16**). Razlika je njihova osjetna i u oblikovnom smislu, pa sve one s okruglim presjekom žice imaju velike, gotovo asimetrično zaobljene vanjske petlje, a one s četvrtasto raskovanom žicom imaju manje i ujednačene petlje, usklađene sa središnjom petljom

2 Preliminarni rezultati ovog istraživanja bili su u skraćenom opsegu predstavljeni na međunarodnom kongresu Hrvatskog arheološkog društva na Visu 2009. godine (Blečić Kavur, Miličević-Capek 2009).

3 Prema starijoj tipološkoj terminologiji još se i danas u literaturi te igle nalaze definirane kao tip Trebenište, ili kao „dvokrake omega igle“, što je *pro et contra* već razradio i odbio R. Vasić, a čija se terminologija, kao i tipologija u ovome radu i slijedi. Naime, omega igle određene su njegovim tipom III, a ne IV (Vasić 1982b: 232, 241).

especially to the Iron Age. Based on finds of pottery, roman roof tiles and walls, the existence of a hill-top fort can be assumed, which protected the settlement in the area of Bubreg, located mid-hill, and the settlements in the plain, where archaeological finds such as fragments of amphorae, pottery and roof tiles were also discovered (Puljić 1995: 13–15). Consequently, we can assume that the fort on the top of Žrnjevo was erected earlier and that the prehistoric hill fort, with its important strategic position, kept its function into the Roman period.

However, during the supervision of the excavation on Vidića guvno, remains of pottery and metal items were discovered in its central profile, at a depth of 20 to 30 centimeters. They belonged to the Iron Age - to a rich Illyrian warrior grave with several burials (Miličević-Capek 2007). It has been, until now, the richest and best preserved find on the territory of southern Herzegovina and its analysis, interpretation and synthesis will be the subject of this study.²

Analysis of the material culture

The largest part of the finds from the tumulus were elements of the attire and jewelry of the deceased. They were not too numerous but they were still interesting, although their repertory was expected. All were made of bronze, and several amber beads were also discovered. Beside the attire and jewelry, relatively well preserved remains of military equipment were discovered, consisting of both defensive and offensive weaponry. A rich drinking set was also found in the grave, consisting of different types of vessels.

Pins

Pins stand out for their large number although not for their typological diversity. The most numerous, present with 15 examples, are double pins, which make Vranjevo Selo, together with Grudine near Ljubomir and Plana, one of the richest sites with such finds on the territory of Herzegovina and the southern Dalmatian coastland. These are double pins with an M-shaped head made of plain smooth bronze wire (**Cat. no. 1–18**). Their form is the main characteristic of the IVa group of double pins, according to the typology of Rastko Vasić (Vasić 1982b: 241–250, Fig. 12; 2003a: 123–128, Fig. 3, T. 69).³ Their forms demonstrate a distinctive uniformity and lack of variety characteristic of the crafts and creativity of this region. Still, they can be divided into two variants – one including those made entirely of wire, with a circular cross-section, and the other, where the wire of the head has a square cross-section (**Cat. no. 13–16**). The difference can also be observed in their form – those with a circular cross-section have large and almost asymmetrical outer loops while those with a square cross-section have smaller and equal loops which correspond to the cen-

2 The preliminary results of this research were presented in an abbreviated version at the international congress of the Croatian Archaeological Society on Vis in 2009 (Blečić Kavur, Miličević-Capek 2009).

3 In modern literature, we can still come across the definition of these pins as the Trebenište type or the „two-legged omega pins“, the *pro et contra* of which was analyzed by R. Vasić, whose terminology and typology have been applied in this work. According to his typology, omega pins belong to type III and not IV (Vasić 1982b: 232, 241).

Sl. 3 Dvojne igle tipa IVa: 1–2 Boğazköy–Hattuša (Parzinger 1993: sl. 1: 1–2); 3 Lubenci, Ukrajina (Petrenko 1978: T. 14: 10); 4 Grišenci, Ukrajina (Petrenko 1978: T. 14: 3); 5–6 Maakevka, Ukrajina (Hellmuth 2010: T. 125: 13–14); 7 Novilara (Beinhauer 1985: T. 124B: 351), 8 Fermo (Drago Troccoli 2003: sl. 23: 2); 9 Olimpija (Parzinger 1993: sl. 1: 6); 10 Krf? (Vasić 1982b: sl. 9: 5); 11 Samé, Kefallonia (Vasić 1982b: sl. 9: 6); 12 Pella (Vasić 1982b: sl. 9: 4); 13 Vergina/Aigai (Kotaridi 2004: 141, 143); 14–15 Radimlja (Marijan 2000: T. 10: 4; T. 11: 5); 16–17 Ošanići (Marijan 2000: T. 14: 2–3.); 18 Ljubomir (Atanacković-Salčić 1977: T. III: 1); 19–20 Vičja luka, Brač (Marović, Nikolanci 1969: sl. 10: 4; sl. 15: 8); 21 Stari Grad, Hvar (Jeličić Radonić 1995: 103); 22 Blato, Korčula (Radić 2000: sl. 2); 23 Nin (Batović 1968: T. XII: 4); 24 Prozor (Drechsler-Bižić 1987: sl. 24: 6); obrada M. Blečić Kavur.

Fig. 3 Double pins of the type IVa: 1–2 Boğazköy–Hattuša (Parzinger 1993: Fig. 1: 1–2); 3 Lubenci, Ukraine (Petrenko 1978: T. 14: 10); 4 Grišenci, Ukraine (Petrenko 1978: T. 14: 3); 5–6 Makiivka, Ukraine (Hellmuth 2010: T. 125: 13–14); 7 Novilara (Beinhauer 1985: T. 124B: 351), 8 Fermo (Drago Troccoli 2003: Fig. 23: 2); 9 Olympia (Parzinger 1993: Fig. 1: 6); 10 Corfu? (Vasić 1982b: Fig. 9: 5); 11 Samé, Cephalonia (Vasić 1982b: Fig. 9: 6); 12 Pella (Vasić 1982b: Fig. 9: 4); 13 Vergina/Aigai (Kotaridi 2004: 141, 143); 14–15 Radimlja (Marijan 2000: T. 10: 4; T. 11: 5); 16–17 Ošanići (Marijan 2000: T. 14: 2–3.); 18 Ljubomir (Atanacković-Salčić 1977: T. III: 1); 19–20 Vičja luka, Brač (Marović, Nikolanci 1969: Fig. 10: 4; Fig. 15: 8); 21 Stari Grad, Hvar (Jeličić Radonić 1995: 103); 22 Blato, Korčula (Radić 2000: Fig. 2); 23 Nin (Batović 1968: T. XII: 4); 24 Prozor (Drechsler-Bižić 1987: Fig. 24: 6); adapted by M. Blečić Kavur.

i visinom cijele igle. Potonje su vrlo česte na hercegovačkim nalazištima i sličnu situaciju, s obje varijante, već poznajemo iz Grebnica kod Ukšića, iz grobnice I/2 (Marijan 2000: T. 6: 2–6, 9–10). No, znatno su brojnije i ekskluzivnije, izrađene od plemenitih metala, zastupljene u kneževskim grobovima središnjeg balkanskog prostora s kraja 6. i početka 5. st. pr. Kr. (Vasić 1982b: 242–243). Samo s jednim primjerkom prisutna je pak igla sa simetrično postavljenim petljama, gotovo podudarne veličine sa središnjom petljom i pravilno usmjerenim iglama (**kat. br. 10**), značajna naime za područje Glasinca (Benac, Čović 1957: T. IX: 3–4; T. XXXVII: 13–14; Vasić 2003a: 126, T. 69).

Rasprostranjenost opisanog tipa dvojnih igala izuzetno je prostrana, kulturološki poprilično heterogena, a kronološki opsežna u izuzetno širokom vremenskom rasponu, od 8. do 2. st. pr. Kr. To im je osiguralo „status“ „vječnog“ modnog, funkcionalnog i dekorativnog, dodatka, a samim tim neznatnu kulturološku i kronološku osjetljivost. Usprkos tomu, njihova koncentracija, kvantiteta kao i tipološka varijabilnost, znakovita je za područje Balkana, što im je dozvolilo stjecanje prepoznatljivog nazivlja *balkanski tip igala* (sl. 4) (Kilian–Dirlmeier 1984: 286–290; Vasić 2003a: 124–126, T. 69). Međutim, srodne igle vrlo dobro poznajemo i s Apeninskog poluotoka, gdje su definirane tipom Fermo, i podrijetlom nisu dovedene u izravnu vezu s onima na širem balkanskom području (Carancini 1975: 376–377, T. 102; Vasić 2003a: 126). Primjercima igala iz Ferma (sl. 3: 8) (Drago Troccoli 2003: 74, sl. 23: 2) i Novilare (sl. 3: 7) (Beinhauer 1985: T. 124B: 351) valja pribrojiti i novije nalaze od kataloške objave Gian Luigi Carancinia, i to iglu iz, također picenskog, Tolentina (Drago Troccoli 2003: 74, bilj. 200) te više primjeraka iz Fosse i Bazzana, iz regije Abruzzo (Cosentino et al. 2003: 432, 437, sl. 5; sl. 8; sl. 11). Upravo na tom središnjem prostoru Italije novijim se istraživanjima dvojne igle bilježe na brojnim nalazištima gdje, u poznatim grobnim cjelinama, označavaju muške i to, nerijetko, adolescentske ukope. Slijedom toga, prostorna je disperzija omogućila demantiranje dugo prihvaćenog mnijenja po kome su te igle smatrane isključivo picenskim kulturnim dobrom (Cosentino et al. 2003: 432), a čija se pojavnost, odnosno izvornost samoga podrijetla, pokušavala pak pojasniti posljedicom optjecaja kulturnih kontakata i inspiracija unutar šireg sredozemnog prostora, sve do Male Azije (Drago Troccoli 2003: 74, bilj. 200). Važno je zato pripomenuti da, izuzev iz sjeverne Afrike, s druge strane igle takvoga tipa poznajemo i iz udaljene Anatolije (Vasić 1982b: 241; 2003a: 126). Tako je ne mali broj dvojnih igala, potpuno identičan tipu IVa prema R. Vasiću, izdavna dobro poznat iz Boğazköy–Hattuše (sl. 3: 1–2) i iz Alişar Hüyük, koji je dakako višestruko predstavljen te analiziran u stručnoj literaturi (Parzinger 1993; Vasić 2003a: 126; Boehmer 1997). Zbog kronološki sigurnijeg uporišta prilično starije datacije, 8. st. pr. Kr., Parzinger je postavio radnu tezu o mogućem utjecaju obrtničke produkcije upravo starofrigijskog razdoblja na balkansko, grčko i makedonsko, a potom i „ilirsko“, stvaralaštvo. Ono će prihvatiti, udomaćiti i priljubiti taj tip igala u mnogo većoj mjeri, ali u nešto mlađim razdobljima,

tral loop and the height of the whole pin. These pins are a common find on sites in Herzegovina and both variants are known from vault I/2 in Grebnice near Ukšić (Marijan 2000: T. 6: 2–6, 9–10). On the other hand, more numerous and exclusive are the examples made of precious metals discovered in the princely tombs of the central Balkans, dated from the end of the 6th and the beginning of the 5th century BC (Vasić 1982b: 242–243). Also discovered was a single pin with symmetrical loops of equal size to the central one and with straight pins (**Cat. no. 10**), typical of the territory of Glasinac (Benac, Čović 1957: T. IX: 3–4; T. XXXVII: 13–14; Vasić 2003a: 126, T. 69).

The distribution of these pins is territorially extensive, culturally relatively heterogeneous and chronologically long-lasting, within an interval ranging from the 8th to the 2nd century BC. Thus, they got the “status” of an “eternal” fashionable, functional and decorative piece lacking any cultural or chronological sensitivity. Despite that, their concentration and quantity, as well as their typological variability, are significant for the territory of the Balkans and, consequently, they have been referred to as the “Balkan-type” pins (Fig. 4) (Kilian–Dirlmeier 1984: 286–290; Vasić 2003a: 124–126, T. 69).

Similar pins are also known from the Apennine peninsula where they are designated as Fermo type and their origin is not linked to the pins in the wider Balkan area (Carancini 1975: 376–377, T. 102; Vasić 2003a: 126). Besides Fermo (Fig. 3: 8) (Drago Troccoli 2003: 74, Fig. 23: 2) and Novilara (Fig. 3: 7) (Beinhauer 1985: T. 124B: 351), we should also consider new finds, like the examples from the catalogue published by Gian Luigi Carancini, originating from the Picenian Tolentino (Drago Troccoli 2003: 74, fn. 200), and the examples from Fossa and Bazzano in the Abruzzo region (Cosentino et al. 2003: 432, 437, Fig. 5; Fig. 8; Fig. 11). New excavations, especially on sites located in central Italy, produced contexts where these pins were discovered in intact graves where they designated male and, not infrequently, adolescent burials. Consequently, their spatial distribution made it possible to disprove the old opinion according to which they were regarded as being merely Picenian cultural elements (Cosentino et al. 2003: 432) the appearance, or even their very origin of which, tended to be explained as a consequence of the cultural contacts and inspiration within the broader Mediterranean cultural area extending all the way to Asia Minor (Drago Troccoli 2003: 74, fn. 200). It is important to note that this type of pins has been known not only from northern Africa but also from distant Anatolia (Vasić 1982b: 241; 2003a: 126). A small number of pins, almost identical to type IVa according to R. Vasić, have been known for a long time from Boğazköy–Hattuša (Fig. 3: 1–2) and from Alişar Hüyük. They were presented and analyzed several times in archaeological literature (Parzinger 1993; Vasić 2003a: 126; Boehmer 1997). Due to their secure dating to the 8th century BC, Parzinger proposed a working hypothesis according to which the old Phrygian production was the one influencing the Balkan, Greek, Macedonian and, consequently the “Illyrian” creativity. The latter will accept, domesticate and make popular this type of pins largely in the later periods,

od 6. st. pr. Kr. nadalje (Parzinger 1993: 307–309).⁴ Zacijelo je kolanje dobara unutar šire sredozemne kulturne i prometne mreže, od Anatolije do *Caput Adriae*, bilo vrlo dobro razvijeno i organizirano još od kasnog brončanog doba, što se nastojalo dodatno argumentirati poveznicama kao što su fibule polumjesečastog tipa te drugi oblici nošnje ili nakita (Parzinger 1993: 310–311), pri čemu svakako ne treba zanemariti, općenito, sve snažnije prodiranje orijentalizirajućeg stila prema „Zapadu“⁵.

Nadalje, dvojne igle s „M“ oblikovanom glavicom potječu i iz skitskih nalazišta Ukrajine, iz Dnipropetrovs'ke Poltavske (Полтава) oblasti, odnosno Čerkaske oblasti (Черкаси) na Dnjeru (Vasić 1982b: 241; 2003a: 126). Sve osim jedne, koja je pronađena u Beljsku (Бельск), odnosno njih ukupno 13 primjeraka, poznajemo iz područja na desnoj strani srednjega Dnjeptra (Правобережье српеднего приднепровья), iz nalazišta Vorobievka (Воробиевка), Knjaža gora (Княжа гора), Lubenci (Лубенцы), Pekari (Пекари), Grišenci (Грищенцы), Makeevka (Макеевка) i Kovali (Ковалн). Dva primjerka u kurganu 4 iz Makeevke (sl. 3: 5–6) dobro su datirana i to u 5. st. pr. Kr. (Petrenko 1967: 30, T. 4: 1–2; T. 20: 1; 1978: 19, T. 14: 1–13).⁶ Sintetskom objavom Vladimira G. Petrenka, te su igle već bile uspoređivane s balkanskim

from the 6th century BC on (Parzinger 1993: 307–309).⁴ The exchange of ideas was certainly well developed and organized within the broader Mediterranean cultural and traffic network, from Anatolia to *Caput Adriae*, from the late Bronze Age onwards. This assumption is further supported by elements connecting the regions as the semilunar fibulae and other forms of attire and jewelry (Parzinger 1993: 310–311). It is in this context one cannot neglect the increasingly spreading penetration of the orientalisng style to the „West“⁵.

Moreover, the double pins with an M-shaped head are known from the Scythian sites of Ukraine - the Dnipropetrovs'ke Poltavske (Полтава) district or the Cherkasy (Черкаси) district on the Dnieper River to be exact (Vasić 1982b: 241; 2003a: 126). All the 13 examples but one, which was discovered on the Beljsk (Бельск), are known from the right bank of the middle current of the Dnieper (Правобережье српеднего приднепровья). They come from the sites of Vorobievka (Воробиевка), Knjaža gora (Княжа гора), Lubenci (Лубенцы), Pekari (Пекари), Grišenci (Грищенцы), Makiivka (Макеевка) and Kovali (Ковалн). Two examples from kurgan number 4 in Makiivka (Fig. 3: 5–6) were well dated to the 5th century BC (Petrenko 1967: 30, T.

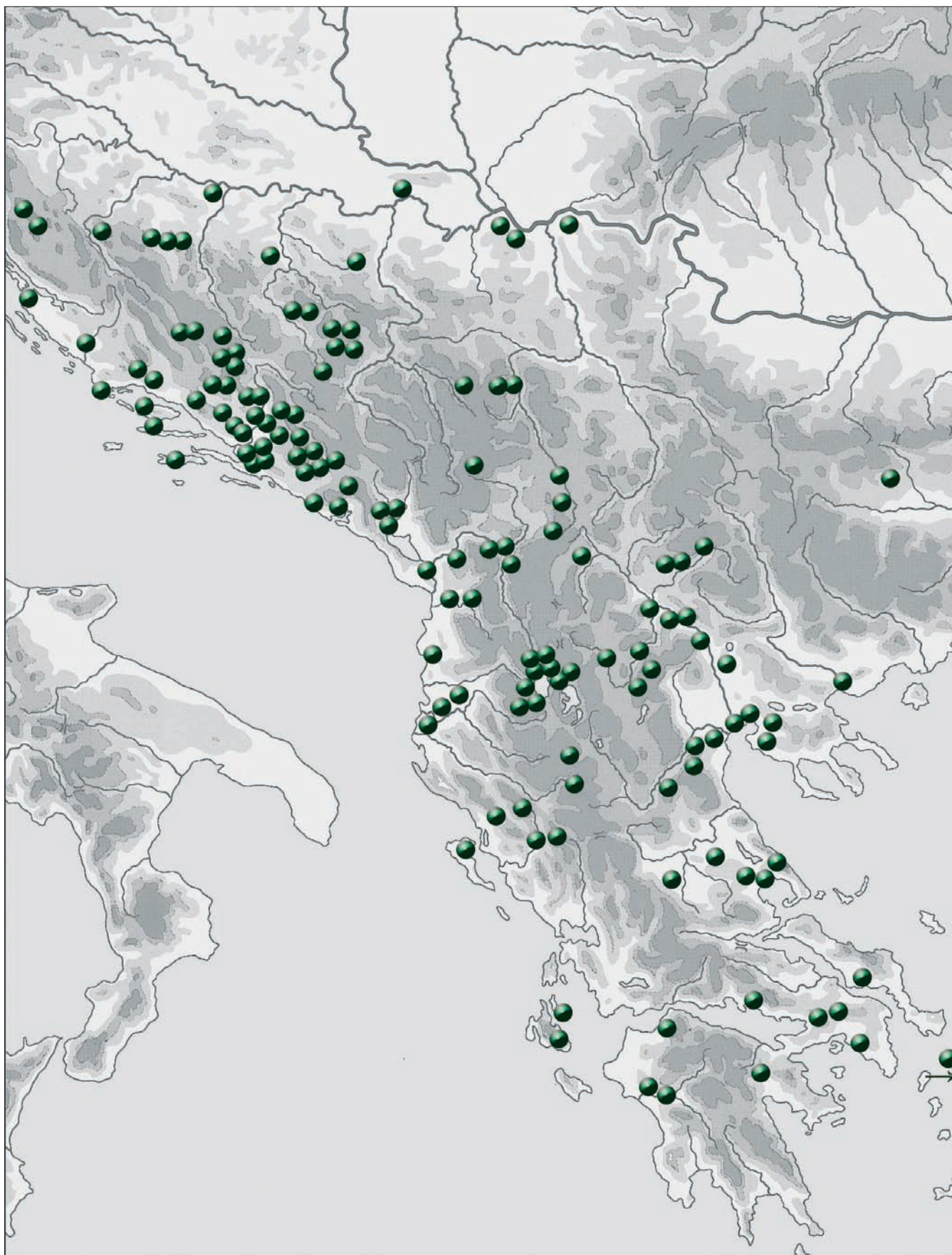
4 Takvo promišljanje zastupao je još i Ivan Mikulčić (Mikulčić 1966: 22), dok je Biba Teržan vremensku pojavu navedenih igala u 8. st. pr. Kr. argumentirala nalazima istih iz Gosinje planine na Glasincu, grob XXXVII/2, te iz ostave Sitno u Dalmaciji. Analizom gradiva ujedno je predlagala i višu dataciju stupnja Glasinac IV b (Teržan 1995: 91, bilj. 65). Većina ostalih autora koja se posvetila navedenoj temi smatrala je kako su igle iz Hattuše zapravo posljedica prodora grčkih utjecaja prema „Istoku“ (Паровић-Пешикан 1960: 31–32; Vasić 2003a: 126).

5 Dvojne igle iz Italije datirane su najvećim dijelom u 8., i rjeđe u 7. st. pr. Kr. po čemu su kronološki također ispred igala sa zapadnobalkanskog prostora. U vrlo blisku vezu s novilarskim grobom 87 i, posebno, s grobom 16D iz Ferma možemo dovesti grob 85 iz nasuprotnog liburnskog Nina (sl. 3: 23). Inventar toga groba pokazuje heterogenost građe, tj. poremećenost grobnog inventara, kako je to uopćeno bilo prihvaćeno. Međutim, isto nam pruža mogućnost i o nešto drugačijem promišljanju, ponajprije na pomisao o više ukopa. Tako su se, pored dijelova nakita i osobne opreme, ondje nalazile i tri igle, od kojih je dvojna igla IVa tipa jednostavno bila isključena kao znatno mlađa pojava (Vasić 1982b: 241). Preostale dvije igle su starije i kronološki se priklanjaju ostalom repertoaru nalaza. To je igla konične glavice tipa Porto Sant'Elpidio, i ne tipa Vadena (Glogović 1989: 23), te višeglava igla s prstenovima i tordiranim vratom japodske varijante (Škoberne 2003: 203). S obzirom na datacije igala prihvatljivo kulturološko određenje toga groba bilo bi liburnskoj II. a fazi 8. st. pr. Kr. (Batović 1968: T. XII; 1987: 350), iako je prvotno bio određen u III. fazu, što znači čak u 6. st. pr. Kr. (Batović 1965: sl. 13). Biti će to pogodan okvir i za vremensko opredjeljenje jedine keramičke posude u grobu tipa *kothon* koja je, karakteristična za prostor Istre i Liburnije, korištena već od 9., a trajala je definitivno tijekom čitavog 8. st. pr. Kr. (Mihovilić 2007: 85–88). Vrlo slična asocijacija poznata je naime iz spomenutog groba u Fermu, gdje je uz dvojne igle zabilježena upravo posuda tipa *kothon* i čak 7 jantarnih zrna bikoničnog presjeka, baš kakvi su dokumentirani i u ninskom grobu. Nekropola Novilare poznata je pak po nalazima posuda tipa *kothon*, jantarnim zrnima i fibulama s jantarom na luku, kakva je naime i zabilježena u grobu 87 zajedno s dvojnog iglom. Ako dakle prihvatimo mogućnost da je u ninskom grobu 85 bila riječ o dvojnog ukopu, mušku bi garnituru, uz ostale igle, pincetu i jantarna zrna bikoničnog presjeka, mogla obilježavati i dvojna igla. Njezino bismo podrijetlo mogli tumačiti u sklopu kompleksnijeg importa iz italjskih nalazišta i time pojasniti izostajanje dvojnih igala uopće na prostoru Liburnije, poglavito u većem broju, što, napokon omogućuje, i njezino vremensko usklađivanje s ostalim kontekstom groba u 8. st. pr. Kr.

6 Autor ih prvotno definira kao njegov tipa III, a potom kao tip 23, uspoređujući ih u tipološko-kronološkom smislu s dvojnog igalima definiranim kao kod F. Maiera.

4 Such a consideration was advocated by Ivan Mikulčić (Mikulčić 1966: 22), while Biba Teržan demonstrated the chronology of the appearance of these pins in the 8th century BC. She confirmed this dating with the finds from Gosinja planina on Glasinac, grave XXXVII/2, and the Sitno depot in Dalmatia. In her analysis, she proposed an older dating for the Glasinac IVb stage (Teržan 1995: 91, fn. 65). The majority of other authors dealing with this problem considered the pins from Hattuša to be a consequence of the breakthrough of Greek influence towards the „East“ (Паровић-Пешикан 1960: 31–32; Vasić 2003a: 126).

5 Double pins from Italy were dated mostly to the 8th and, infrequently, to the 7th century BC, which also makes them older than the pins from the western Balkans. We can connect grave number 85 from Liburnian Nin with grave 87 from Novilara and especially with grave 16D from Fermo (Fig. 3: 23). The inventory of this grave demonstrates the heterogeneity of the finds, i.e. the mixing of the grave inventory, as was generally accepted. However, different considerations are also possible - first of all, the possibility of multiple inhumations. Thus, among the finds of jewelry and personal attire there were three pins, of which a double pin of the IVa type was simply eliminated as dating from a much later period (Vasić 1982b: 241). The remaining two pins were of earlier provenance and corresponded to the age of the rest of the repertory of finds: a pin with a conical head of the Porto Sant'Elpidio and not Vadena type (Glogović 1989: 23) and a multi-headed pin with rings and a twisted neck of the Japodian variant (Škoberne 2003: 203). As for the dating of the pins, it is acceptable to include the grave into the IIa phase of the Liburnian culture of the 8th century BC (Batović 1968: T. XII; 1987: 350), although it was previously attributed to the III phase, which would mean the 6th century BC (Batović 1965: Fig. 13). This would be also a suitable chronological determination for the only ceramic vessel in the grave, a *kothon* type vessel, which is characteristic of the territory of Istria and Liburnia and used from the 9th through the whole of the 8th century BC (Mihovilić 2007: 85–88). A very similar association is also known from the previously mentioned grave in Fermo where, beside the double pin a *kothon*-type vessel was also discovered together with 7 amber beads of a byconical cross-section, the same form as the amber beads in the Nin grave. The necropolis of Novilara is known for vessels of the *kothon* type, amber beads and fibulae with amber on the bow like the one found in grave 87 together with the double pin. If we accept the possibility of a double burial in grave 85 in Nin, then the male set of grave goods could comprehend, with the other pins, pincers and amber beads of a byconical cross section, also the double pin. Its origin could be interpreted in the context of a complex set of imports from Italian sites which would also explain its absence from other sites in Liburnia. Consequently, this would also enable its chronological harmonization with the rest of the finds from the grave to the 8th century BC.

Sl. 4 Karta rasprostranjenosti dvojnih igala tipa IVa na širem području Balkana i istočnojadranske obale (nadopunjeno prema Vasić 2003a: T. 69)

Fig. 4 Distribution map of the double pins of the IVa type on the broader territory of the Balkan and the eastern Adriatic coast (supplemented to Vasić 2003a: T. 69)

primjercima, poglavito onima iz Bosne i Hercegovine, ali isključivo u tipološkom smislu. Njihovo je pojavljivanje interpretirao utjecajem iz metalurških središta Južne Europe (Grčke), kroz još ne razjašnjene poveznice s tim područjem sjevernog crnomorskog zaleđa (Petrenko 1978: 19; Parzinger 1993: 308; Vasić 2003a: 126).⁷

Na ovome mjestu najznačajnije je naravno njihovo, u pravilu, obilježavanje tzv. kneževskih grobova balkanskog prostora, ali i gotovo svih bogatijih i/ili ratničkih grobova Hercegovine te srednjeg i južnog dalmatinskog primorja (sl. 4). Ondje su najviše zastupljene u muškim grobovima, i to s po više primjeraka, no mogu se naći i u ženskim nošnjama predstavljene u nešto manjem broju, ili pojedinačno, što posve izričito ilustrira primjer zlatne igle tipa IVa iz groba princeze u Vergini (sl. 3: 13) (Kottaridi 2004: 141, 143). Izuzev samostalno i funkcionalno, mogle su pak služiti i dekorativno, za nošenje kompozicije različitih dodatnih ukrasa, lančića, privjesaka i sl., što nadalje, pored slavni makedonskih primjera, lijepo posvjedočuje nalaz iz Gorice (Truhelka 1899: sl. 50).

No, u odnosu na ostale regije, vrijeme njihove apsolutne prevlasti u modi tamošnje nošnje nešto je uže određeno upravo za područja Hercegovine i Dalmacije, te zapadne Bosne i Like, u vrijeme 5. i 4. st. pr. Kr. (Vasić 1982b: 248; 2003a: 126). U taj se vremenski okvir mogu pridružiti i navedene igle iz Vranjeva Sela, odnosno sve igle iz okolnog neumskog prostora, njihov povećani broj iz gradine Gradac kod Neuma (Marijan 1988a: 40, T. III: 8–17) te jedan primjerak s gradine Malokrn kod Gradca.⁸ Koncentraciju upotpunjuju i nalazi dvojnih igala sa šireg hercegovačkog područja: Grebnice kod Ukšića (Marijan 2000: T. 3: 12–15; T. 6: 2–6, 9–10), Radimlja kod Konštice (sl. 3: 14–15) (Marijan 2000: T. 10: 4; T. 11: 5), Gradine Ošanići (sl. 3: 16–17) (Marijan 2000: T. 14: 2–3) te Pržine kod Gackog (Marijan 2000: T. 17: 16). Vasić se ponovno osvrnu na taj tip igala, i opetovano nadopunio svoju kartu rasprostiranja nalazima iz Zlotske pećine i okolnih krajeva (Vasić 2008), čiju sliku će, izuzev hercegovačkih nalaza, nadopuniti i nalazi takvih igala iz Makedonije, iz grobova Gorne Porte na Ohridu (Kuzman 2006: sl. 6: 4; 2009) te iz Vardarskog Rida (Mitrevski 2005: sl. 54h), odnosno igle iz Dragišića,⁹ iz rta Ploče (Šešelj 2010: 331, k. 6) te i iz Starog Grada na otoku Hvaru (sl. 3: 21) (Jeličić Radonić 1995: 103, kat. br. 70),¹⁰ za prostor srednjega Jadrana.

Slijede igle s raskovanom i uvijenom glavicom mlađe varijante kojih je zastupljeno ukupno 7 primjerka (**kat. br. 19–25**). Te su igle uobičajeni nalaz na prostoru šire regije, i u kulturološkom ili kronološkom značenju posve su neosjetljiva pojava. Međutim, neke su od njih, s obzirom na di-

4: 1–2; T. 20: 1; 1978: 19, T. 14: 1–13).⁶ In the synthetic publication by Vladimir G. Petrenko, these pins were compared, exclusively on typological grounds, with the finds from the Balkans, especially with those from Bosnia and Herzegovina. Their appearance was interpreted as the influence of the metallurgical centers of Southern Europe (Greece) through as of yet unexplained connections to the territory of the northern hinterland of the Black Sea (Petrenko 1978: 19; Parzinger 1993: 308; Vasić 2003a: 126).⁷

At this point, we should also refer to their characteristic occurrence in the so-called princely graves of the Balkan area, not to mention all the rich and/or warrior graves from the territory of Herzegovina and the southern and central Dalmatian coastal area (Fig. 4). There, they occur mostly as several examples in the male graves, but can occasionally also be found in female attires, although less numerous or only individually, as illustrated by the case of the golden pin of the IVa type from the grave of a princess in Vergina (Fig. 3: 13) (Kottaridi 2004: 141, 143). Besides being used independently and functionally, they could have been used only decoratively for the fixing of a composition of additional ornaments, chains, pendants and similar items. This was attested by the famous Macedonian examples as well as the find from Gorica (Truhelka 1899: Fig. 50).

In relation to other regions, the period of their absolute domination in fashion has been precisely determined for the territory of Herzegovina, Dalmatia, western Bosnia and Lika as the period of the 5th and 4th century BC (Vasić 1982b: 248; 2003a: 126). This is also the chronological framework for the pins from Vranjevo Selo and all the other finds from the territory surrounding Neum, where a large number of these pins originates from Gradac near Neum (Marijan 1988a: 40, T. III: 8–17) and only a single example comes from the hill fort of Malokrn near Gradac.⁸ The concentration could be supplemented with the finds from the broader region of Herzegovina - from Grebnice near Ukšić (Marijan 2000: T. 3: 12–15; T. 6: 2–6, 9–10), from Radimlja near Konštica (Fig. 3: 14–15) (Marijan 2000: T. 10: 4; T. 11: 5), from the Ošanići hill fort (Fig. 3: 16–17) (Marijan 2000: T. 14: 2–3) and from Pržine near Gacko (Marijan 2000: T. 17: 16).

Recently, Vasić returned to this type of pins and supplemented his distribution map with finds from Zlotska pećina and the surrounding localities (Vasić 2008). The map will be further supplemented with the finds from Macedonia, such as the graves in Gornja Porta, in Ohrid (Kuzman 2006: Fig. 6: 4; 2009) and Vardarski Rid (Mitrevski 2005: Fig. 54h). Additional pieces on the territory of the central Adriatic have been discovered in Dragišić⁹, at Ploče peninsula (Šešelj 2010: 331, k. 6) and in Stari Grad on the island of Hvar (Fig. 3:

7 Dvojne igle iz kurgana Makeevka doživjele su i recentniji pristup njihovom interpretiranju (Hellmuth 2010: 290–291, T. 125). Međutim, u lapidarnom ekskursu o tim iglama nije uspostavljena osnovna tipološka, tj. klasifikacijska odrednica, nasuprot čemu je pak ispostavljena usporedba isključivo s glasinacim iglama iz Rusanovića, zanemarujući pri tome čitavo mnoštvo srodnijih igala s prostora Balkana, zatim iz znatno bližeg područja Anatolije, te napokon i druge igle iz samog područja Ukrajine.

8 Ustanova Muzej i Galerija Neum, neobjavljeno.

9 Muzej Grada Šibenika, neobjavljeno.

10 Iгла je nađena uz obod južnog perimetra grada Farosa, tipološki nije određena, ali je vremenski smještena u tzv. „grčko doba“.

6 The author originally defined them as type III and, subsequently, as type 23, correlating them in the typological and chronological sense with the double pins as defined by F. Maier.

7 The double pins from the Makiivka kurgan were recently reinterpreted (Hellmuth 2010: 290–291, T. 125) but the lapidary excursion about these pins failed to determine any basic typology or classification. On the contrary, they were compared exclusively with the Glasinac-type pins from Rusanovići, with a multitude of similar finds on the territory of the Balkans and the much closer territory of Anatolia, not to mention the territory of Ukraine itself, being disregarded in the process.

8 The Neum Museum and Gallery institution, unpublished.

9 Municipal museum of Šibenik, unpublished.

menzije i način kovanja glavice, mogle biti i dijelom igala s uvijenom i namotanom glavicom, tzv. *Schlaufennadeln* prema tipologiji Imme Kilian-Dirlmeier (Kilian-Dirlmeier 1984: 281–283; Vasić 2003a: 101). Iako je pretpostavka tek hipotetska, s obzirom na veličinu igle, način stanjenog i zakrivljenog vrata igle, kao i posve istanjeno i suženo raskovane glavice, smatramo da su se u tumulu iz Vranjeva Sela mogle nalaziti dvije takve igle (**kat. br. 20–21**). U literaturi se, osobito regionalnoj, taj tip igala učestalo navodio pod nazivom „ciparska igla“ ili „pseudociparska igla“,¹¹ što je zapravo konfuzni pojam s obzirom na tzv. izvorni, ranobrončanodobni tip ciparskih igala, pa je samim time u suvremenoj tipološkoj klasifikaciji krajnje neprikladan. Te su igle posebno zanimljive i također se nalaze najvećim brojem na prostoru južnog i srednjeg, kao i zapadnog Balkana, te uz srednju i južnu istočnu obalu Jadrana (Jevtić, Djordjević 1991: 30–31, T. V). U luksuznijim varijantama, izrađene od zlata ili srebra, zastupljene su u kneževskim grobovima, pr. u Novom Pazaru, u Čitlucima, grob II/6, na Glasincu gdje je njihova pojava datirana u horizont IVC–1 (Mano-Zisi, Popović 1971: T. 90: 1; Benac, Čović 1957: T. XXIX: 8; Čović 1987: 609, sl. 35: 32; Jevtić, Djordjević 1991: T. V: 17). No, isto tako dobro su poznate iz ratničkih grobova Sindosa, Kozania ili Kuç i Zia (Vokotopoulou et al. 1997: 298, kat. br. 492; Andrea 1976: T. XII: 4–5; Vasić 1987b: 645; Jeftić, Djordjević 1991: 31, T. V: 15–16, 22–23).

Zajedno s dvojnim iglama, igale s uvijenom i namotanom glavicom zabilježene su isto tako u gotovo svim grobovima i nekropolama šireg hercegovačkog područja, ali i iz dalmatinskog otočnog i priobalnog dijela, pa osim nalaza iz Kačnja (Marić 1976a: T. II: 14) i iz Grudina kod Ljubomira (Atanacković-Salčić 1977: T. III: 7), karta njihove rasprostranjenosti valja svakako biti nadopunjena nalazima igala iz Gradca kod Neuma, iz Radimlje, Gradine na Ošanićima (Marijan 2000: T. 10: 5; T. 14: 10), Gubavice kod Mostara (Marijan 2000: 92), odnosno iglom iz Dračevice kod Ljubuškog (Фиала 1895a: 367, T. II: 10) te iglom iz Starog Grada na otoku Hvaru (Jeličić Radonić 1995: 68, kat. br. 23).¹²

Fibule

Drugu veću skupinu osobne opreme i nošnje predstavljaju fibule, koje su zastupljene isključivo oblikom lučnih jednopetljastih fibula sa četiri primjerka. Među njima razlikujemo tri zasebna tipa i to: lučnu fibulu sa sedlasto uvijenom četvrtastom nogom ili varijantu fibule tipa Novi Pazar, zatim lučnu fibulu s narebrenim lukom, trapeznom nogom i kuglicom na njezinu kraju, u širem smislu poznatijom još i kao tip Arareva gromila, te fibulu tipa protocertosa s kuglicom na kraju noge. Poput opisanih igala, i te su fibule sve izrađene od bronce i pokazuju određene regionalne odlike po kojima, naravno, ne odstupaju od već dobro poznatih

11 Marić 1976a: 107; Čović 1987: 609; Jevtić, Djordjević 1991: 30; Marijan 2000: 92; Barbarić 2006: 50. Unatoč brojnim sugestijama i komentarima na djelo B. Marijana, Darko Periša u navedenom radu prihvaća takvo terminološko poimanje i ne nalazi ga shodnim komentirati (Periša 2003: 94).

12 Iгла je nađena uz istočni gradski bedem Farosa i sklop tzv. grčke arhitekture, nije tipološki opredjeljena, ali je datirana u 4./3. st. pr. Kr. u tzv. „grčko doba“?! U blizini je nađena i fibula tipa Novi Pazar južnohercegovačke varijante na šarnir.

21) (Jeličić Radonić 1995: 103, Cat. no. 70)¹⁰.

Another group of pins is represented by 7 examples of the later version of pins with hammered and rolled-up heads (**Cat. no. 19–25**). These pins are a common find in the broader region and are culturally and chronologically almost completely nondistinctive. However, some of them, according to their size and the mode of hammering of their head, could be fragments of pins with a rolled-up and coiled head - the so-called "Schlaufennadeln", according to the typology of Imma Kilian-Dirlmeier (Kilian-Dirlmeier 1984: 281–283; Vasić 2003a: 101). Although the assumption is only hypothetical, we can assume that, according to the size of the head, the mode of flattening and bending of the neck as well as to the completely flattened and narrowly hammered head, at least two such pins were present in the tumulus of Vranjevo Selo (**Cat. no. 20–21**). In literature, mostly in regional literature, this type is often referred to as the „Cypriot pin“ or „pseudocypriot pin“¹¹, which is actually a confusing term since the original type of Cypriot pins is dated to the Early Bronze Age. Consequently, the use of this term in modern literature is not appropriate. These pins are especially interesting and they also occur in large numbers on the territory of the southern, central and western Balkans, as well as in the central and south-eastern Adriatic coastal area (Jevtić, Djordjević 1991: 30–31, T. V). Luxury pieces made of gold or silver were discovered in princely graves, e.g. Novi Pazar, grave II/6 in Čitluci, and Glasinac, where their appearance was dated to the IVC–1 horizon (Mano-Zisi, Popović 1971: T. 90: 1; Benac, Čović 1957: T. XXIX: 8; Čović 1987: 609, Fig. 35: 32; Jevtić, Djordjević 1991: T. V: 17). They are also well known from the warrior graves in Sindos, Kozani or Kuç and Zia (Vokotopoulou et al. 1997: 298, Cat. no. 492; Andrea 1976: T. XII: 4–5; Vasić 1987b: 645; Jeftić, Djordjević 1991: 31, T. V: 15–16, 22–23).

Together with the double pins, pins with rolled-up and coiled heads were discovered in almost all graves and necropolises on the broader territory of Herzegovina as well as on the islands and the coastal area of Dalmatia. Alongside Kačanj (Marić 1976a: T. II: 14) and Grudine near Ljubomir (Atanacković-Salčić 1977: T. III: 7), the map of their distribution should be supplemented by the finds in Gradac near Neum, Radimlja, the Ošanići hill fort (Marijan 2000: T. 10: 5; T. 14: 10), Gubavica near Mostar (Marijan 2000: 92) and in Dračevica near Ljubuški (Фиала 1895a: 367, T. II: 10) as well as by the pin from Stari Grad on the island of Hvar (Jeličić Radonić 1995: 68, Cat. no. 23).¹²

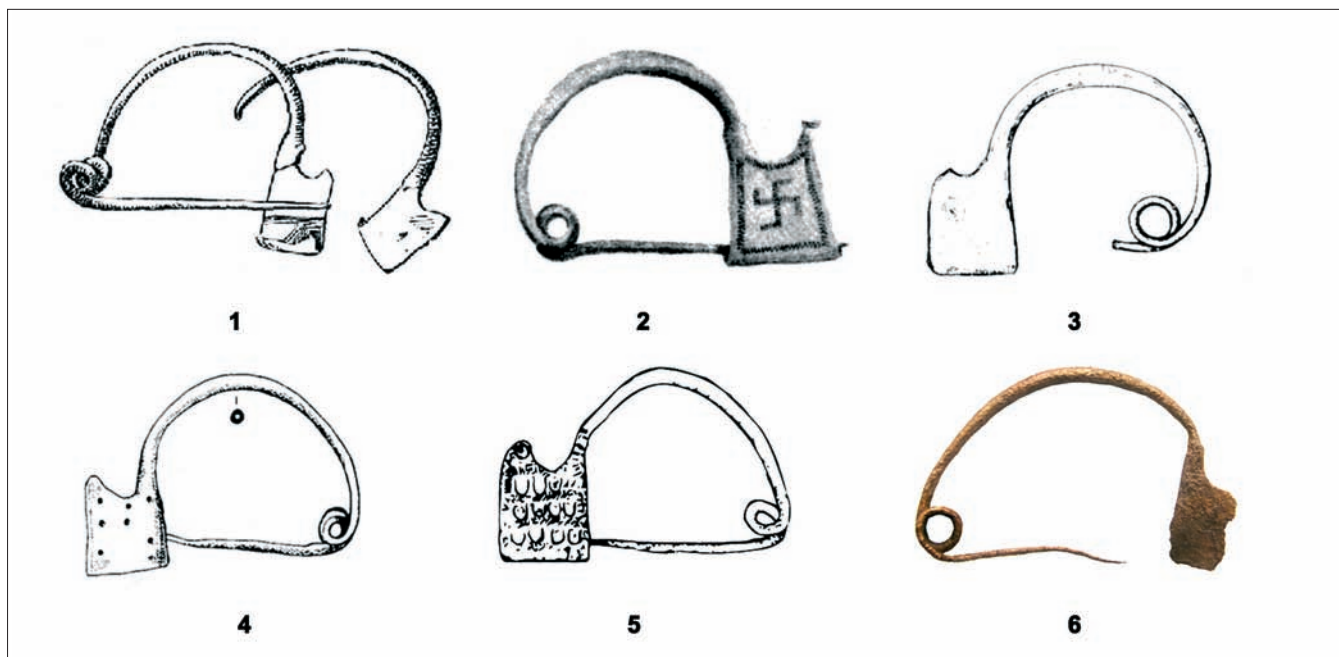
Fibulae

The second larger group of personal equipment and attire consists of fibulae. This group consists of four ex-

10 The pin was discovered on the periphery of the southern perimeter of the city of Faros. Although it was not typologically determined it was chronologically included in the so-called "Greek Age".

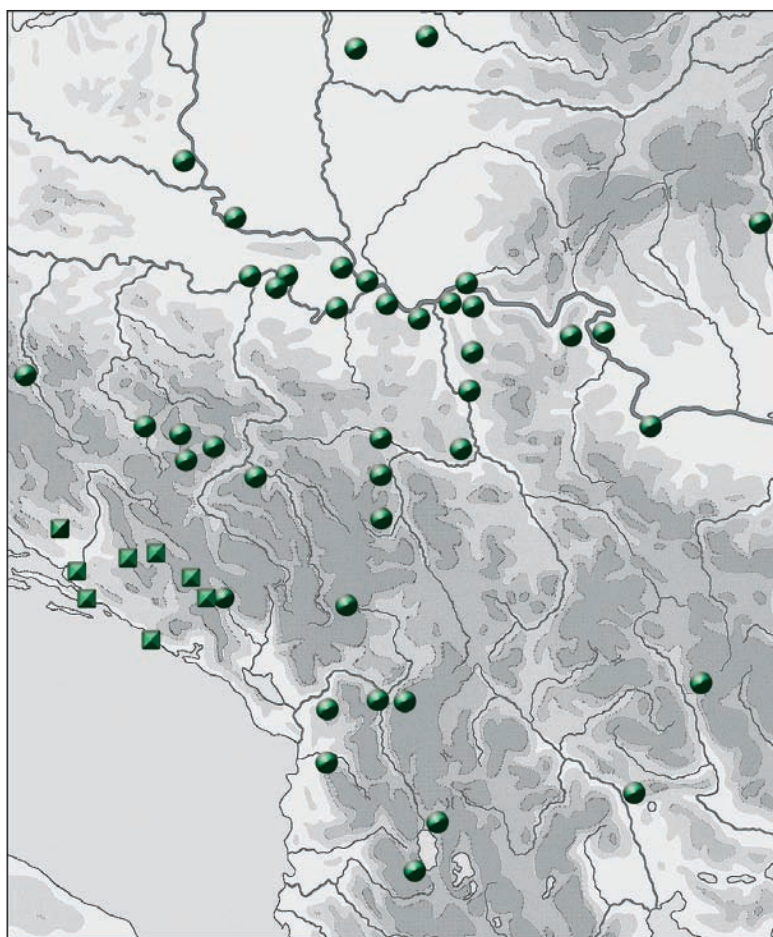
11 Marić 1976a: 107; Čović 1987: 609; Jevtić, Djordjević 1991: 30; Marijan 2000: 92; Barbarić 2006: 50. Despite numerous suggestions and comments to the work of B. Marijan, Darko Periša accepts in his paper this terminological denomination and does not find it necessary to comment it (Periša 2003: 94).

12 The pin was discovered near the eastern city walls of Faros in the context of the so-called Greek architecture. It was not typologically determined, but it was dated to the 4th/3rd century BC, to the so-called "Greek Age"?! Nearby, a fibula of the southern Herzegovinian variant, with a hinge of the Novi Pazar -type fibulae was discovered.

Sl. 5. Fibule tipa Novi Pazar: 1 Plana (Truhelka 1901: sl. 6); 2-3 Kačanj (Marić 1959: T. II: 4; 1976a: T. II: 4); 4 Prenj-Stolac (Marijan 1988b: T. II: 1); 5 Radimlja-Stolac (Marijan 2000: sl. 19: 4); 6 Vranjevo Selo-Neum, MGN, 7/30 (snimila: M. Blečić Kavur 2009.)

Fig. 5 Fibulae of the Novi Pazar type: 1 Plana (Truhelka 1901: Fig. 6); 2-3 Kačanj (Marić 1959: T. II: 4; 1976a: T. II: 4); 4 Prenj-Stolac (Marijan 1988b: T. II: 1); 5 Radimlja-Stolac (Marijan 2000: Fig. 19: 4); 6 Vranjevo Selo-Neum, MGN, 7/30 (picture by: M. Blečić Kavur 2009.)

Sl. 6 Karta rasprostranjenosti fibula tipa Novi Pazar i varijanti (●), s izdvojenom hercegovačkom podvarijantom (■) (nadopunjeno prema Vasić 1999: T. 67)

Fig. 6 Distribution map of the Novi Pazar-type fibulae and their variants (●), with a separated south-Herzegovinian subvariant (■) (supplemented according to Vasić 1999: T. 67)

fibula iz šire regije.

Lučne fibule sa sedlasto uvijenom četvrtastom nogom sačuvane su djelomično (**kat. br. 26–27**). Prva fibula ima oštećenu, ali izduženu četvrtastu nogu, na kojoj je vidljivo sedlasto ulegnuće na gornjem dijelu, dok drugoj fibuli potpuno nedostaje nožica (**kat. br. 26**) (sl. 5: 6). Prema općim se značajkama obje fibule mogu povezati uz veliku skupinu fibula tipa Donja Dolina–Marvinci–Gogošu, odnosno uz njezinu razvijeniju i finiju varijantu Novi Pazar (Vasić 1987a: 41–46; 1999: 77–81). Nadalje, zbog određenih tehnoloških rješenja, mogu se uže približiti fibulama karakterističnima za glasinacko područje, odnosno uz njihovu tzv. hercegovačku varijantu (sl. 6), prema klasifikaciji R. Vasića (Vasić 1987a: 51).¹³ Osobito vertikalno izdužena noga svojstvo je najrodnijih primjeraka koje možemo vidjeti kod nalaza iz Plane (sl. 5: 1) (Truhelka 1901: sl. 5–7), najbližeg Prenja (sl. 5: 4) (Marijan 1988b: T. II: 1–2) ili Radimlje (sl. 5: 5) (Marijan 2000: T. 11: 2–3), čime se razlikuju od klasične fibule tipa Novi Pazar kakvu pr. poznajemo iz Kačnja (sl. 5: 2) (Marić 1959: T. II: 2, 4; 1976a: sl. 4, T. II: 4). Na taj način izrađena nožica omogućavala je izradbu specifične dekoracije geometrijskim motivima, urezivanjem ili u tremolo tehnici (sl. 5: 2) (Marijan 2000: 87). Najčešće su to bili urezani koncentrični kružići s tangentama, girlandama, pravocrtnim linijama, itd., što je nepoznato na području Bosne i Srbije, ali je specifično za područje Trebeništa, na što je već ranije usmjerio pozornost R. Vasić definirajući ih kao tip Trebeništa (Vasić 1987a: 51; 1999: T. 42: 628–632; T. 43: 633–642).¹⁴ Slične fibule nalazimo doduše i u sjevernoj Albaniji (sl. 6) (Vasić 1999: 81). Budući da nam oblikovno samo prva fibula iz Vranjeva Sela nepobitno svjedoči u korist takvog tipološkog određenja, zasigurno možemo pretpostaviti da se i na njezinoj nozi, a možda i na luku, nalazio nekakav repertoar geometrijskih ukrasa, koji se nažalost nije očuvao (sl. 5: 6).

Fibule tipa Novi Pazar i brojne njezine varijante potječu isključivo iz ženskih grobova. Nerijetko su obilježavale istaknutije odličnice pojedinih zajednica, pa su stoga i svojevrsnom oznakom bogatijih i kneževskih grobova središnjeg i zapadnog balkanskog područja (sl. 6) (Vasić 1999: 79–80), gdje su ponajviše zabilježene one izrađene od plemenitih metala. No, osnovno njihovo obilježje jest da su najčešće bile nošene u paru, povezane čak i s lančićima (Vasić 1999: 79). Zato nam i naša situacija dozvoljava pretpostavku da su te fibule bile dijelom upravo takve jedne nošnje. Vrlo sličnu okolnost možemo naime vidjeti i kod ne tako udaljene Radimlje koja, srodno nalazu iz Umčara (Vasić 1999: 79, kat. br. 618), sadrži par srebrnih fibula tipa Novi Pazar ukrašene noge, srebrnu naušnicu izrađenu u *mramoračkom stilu* te brojne dvojne igle s „M“ oblikovanom glavicom (Marijan 2000: 89, T. 11). S obzirom na njihovu vremensku distancu, odnosno kulturološka obilježja i kontekstualne prilike, izdvajamo ih u lokalnoj hercegovačkoj varijanti starijih formi s navojem. Okvirno ih možemo datirati u kraj 6. i u prvu polovi-

amples of bowed fibulae with a single loop. To be precise, three types can be distinguished – the bowed fibula with a saddle-like bent square foot of the so-called Novi Pazar type, then, the bowed fibula with a ribbed bow, a trapezoidal foot and a globule at its end, which is broadly defined as the fibula of the Arareva gromila type and the fibula of the Protocertosa type with a globule at the end of the foot. Like the pins described above, these fibulae were made of bronze and exhibit specific regional characteristics according to which they do not differ from other finds in the broader region.

The two bowed fibulae with a saddle-like bent square foot are only partly preserved (**Cat. no. 26–27**). The first one has a damaged elongated square foot on which the saddle-like concave upper part is clearly visible, while the second one completely misses the foot (**Cat. no. 26**) (Fig. 5: 6). According to general characteristics, both fibulae can be linked to the broad group of the Donja Dolina–Marvinci–Gogošu type fibulae or, more precisely, to their developed and finer variant – the Novi Pazar type (Vasić 1987a: 41–46; 1999: 77–81). Moreover, due to some technical solutions, they can be compared to the fibulae characteristic of the area of Glasinac or, more precisely, their Herzegovinian variant (Fig. 6), according to the classification by Rastko Vasić (Vasić 1987a: 51).¹³ The vertically elongated foot, in particular, is characteristic of very similar finds which can be observed in Plana (Fig. 5: 1) (Truhelka 1901: Fig. 5–7), Prenj (Fig. 5: 4) (Marijan 1988b: T. II: 1–2) or Radimlja (Fig. 5: 5) (Marijan 2000: T. 11: 2–3). They are distinct from the classical type of the Novi Pazar fibulae, such as those from e.g. Kačanj (Fig. 5: 2) (Marić 1959: T. II: 2, 4; 1976a: Fig. 4, T. II: 4). The form of the foot allowed the elaboration of specific decorations of geometrical motives either by incision or in the tremolo technique (Fig. 5: 2) (Marijan 2000: 87). Most frequently, these were incised concentric circles with tangents, garlands and straight lines, a form of decoration unknown on the territory of Bosnia and Serbia, but present on the territory of Trebeništa. This observation led R. Vasić to determine them as the Trebeništa-type (Vasić 1987a: 51; 1999: T. 42: 628–632; T. 43: 633–642).¹⁴ In fact, similar fibulae can also be found in northern Albania (Fig. 6) (Vasić 1999: 81). Since only the first fibula from Vranjevo Selo definitely supports this attribution, it can be assumed that its foot and, most probably, also its bow were decorated with a repertory of geometric decorations which have unfortunately not been preserved (Fig. 5: 6).

The fibulae of the Novi Pazar type and their numerous variants are known solely from female graves. Often designating noble women of particular communities they were characteristic of the rich and princely graves of the central and western Balkan area (Fig. 6) (Vasić 1999: 79–80), where they were mostly made of precious metals. As they were characteristically worn in pairs, often linked by a chain (Vasić 1999: 79), we can assume that, in this case, we are observing one such set. A similar situation is present in the not-so-distant Radimlja which, like the find in Umčari (Vasić 1999: 79, Cat. no. 618), includes a pair of silver fibulae of the Novi

13 B. Marijan ih naziva „deriviranim primjercima fibula tipa Novi Pazar“ (Marijan 2000: 87).

14 Novijim istraživanjima varijanta fibula tipa Novi Pazar zabilježene su i na bogatoj nekropoli Lisičin do, Marvinci (Videski 2003: 46–47, kat. br. 184–187; Videski, Temov 2005: 28, kat. br. 183–187).

13 B. Marijan called them “derived specimens of the Novi Pazar type” (Marijan 2000: 87).

14 New research also discovered the Novi Pazar fibulae type in the rich necropolis of Lisičin do, in Marvinci (Videski 2003: 46–47, Cat. no. 184–187; Videski, Temov 2005: 28, Cat. no. 183–187).

nu 5. st. pr. Kr., iako im je moguće trajanje određeno sve do početnog 4. st. pr. Kr., posebice ako je riječ o onim mlađim varijantama sa šarnirom (Vasić 1987a: 53; Marijan 2000: 88).

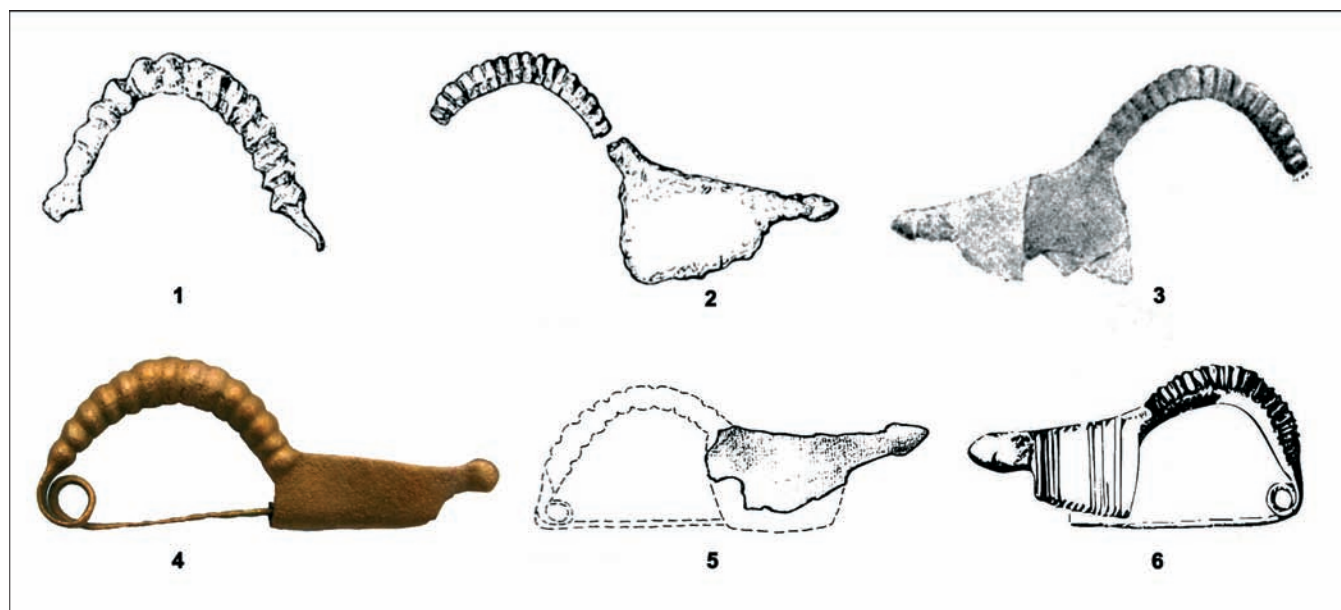
Lučna fibula s narebrenim lukom, asimetričnom trapeznom nogom i kuglicom na njezinu kraju, ili fibula tipa Arareva gromila, sačuvana je u cijelosti (**kat. br. 28**) (sl. 7: 4). Oblik njezine nožice je niži i uži, istanjenog J-presjeka, gdje se eventualni ukrasi nisu sačuvali, a luk je snažno, izrazito kugličasto narebren i deltoidno profiliran. To su karakteristike fibula starijih varijanti tipa Arareva gromila, kakve poznamo iz same Arareve gromile, grob 1, ili iz Potpećina grob IX/2 (Benac, Čović 1957: T. XXXX: 7; T. XXXXIII: 5-6; Lucentini 1981: T. XIII: 2-8, 14-16), no srodne primjerke nalazimo i u Godljevu, Krivoj Reci, Novom Pazaru te Pilatovićima (Vasić 1999: T. 48: 775-786), pa sjevernije sve do Banoštra (Vasić 1999: T. 48: 774) s jedne, i Donje Doline, grob XXXV (Truhelka 1903: T. XLVI: 8; Čović 1961: Y27: 1; Marić 1964: T. XIII: 12), s druge strane (sl. 8). Međutim, taj tip fibule, za razliku od prethodno opisanog tipa, nije toliko brojan na području Hercegovine, zbog čega ga nalazimo samo na nekoliko nalazišta; u Grudama (Фиа́ла 1897: 658, sl. 1-3), Pržinama (sl. 7: 6) (Marijan 2000: 100, T. 17: 2), Kačnju (sl. 7: 1-3) (Marić 1959: T. 2: 5; 1976a: T. 2: 1-2), na Grebnicama, grobnica 3 (Marijan 2000: T. 3: 5) te napokon i na najbližem nalazištu, na Gradcu kod Neuma (sl. 7: 5; sl. 8) (Marijan 1988a: T. III: 1).

U stručnoj je literaturi navedeni tip fibule dobro razrađen te dosljedno definiran. Kulturološki i kronološki obilježavao je stoga glasinacko područje s početkom u Ivc-2 fazi, budući da su razvijeniji oblici, masivnije i veće fibule bile značajnije i vodeće za sljedeću, Va fazu (Čović 1987: 618-619; Teržan 1987: 19; Vasić 1999: 96). Zemljopisna rasprostranjenost i kulturološka obilježja priskrbila su joj naziv tzv. *glasinacka fibula*, koja se manifestirala u različitim varijantama (sl. 7). Na okolnim prostorima, na kojima je dokumentirana, vremenski je usklađena pojava, pa se na kronološki okvir

Pazar type, with decorated feet, a silver earring elaborated in the "Mramorac" style, as well as numerous double pins with M-shaped heads (Marijan 2000: 89, T. 11). Due to their chronological position or, better, their cultural characteristics and contexts, they can be incorporated into the local Herzegovinian variant of earlier forms with a loop. Generally, they can be dated to the end of the 6th and the first half of the 5th century BC although their continuity can be traced to the beginning of the 4th century BC – especially their later form with a hinge (Vasić 1987a: 53; Marijan 2000: 88).

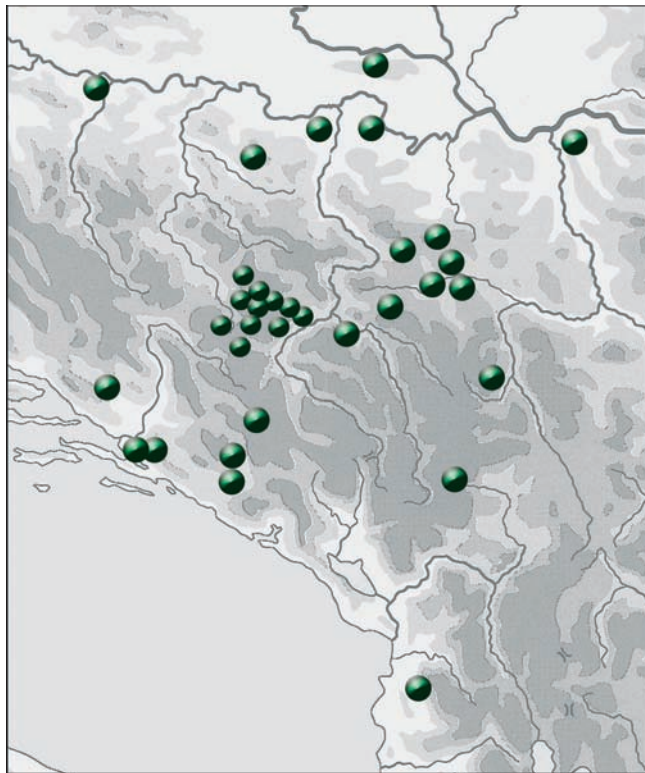
The bowed fibula with a ribbed bow, a trapezoidal foot and a globule at its end, the so-called fibula of the Arareva gromila type, has been preserved intact (**Cat. no. 28**) (Fig. 7: 4). The form of its foot, where possible ornaments have not been preserved, is a little bit lower and of a narrower J-form cross-section while the bow is intensively ribbed and of a deltoid profile. These are the characteristics of the older variants of the Arareva gromila type of fibulae, such as the examples from the Arareva gromila grave 1 or grave IX/2 from Potpećine (Benac, Čović 1957: T. XXXX: 7; T. XXXXIII: 5-6; Lucentini 1981: T. XIII: 2-8, 14-16). Similar examples are known from Godljevo, Kriva Reka, Novi Pazar and Pilatovići (Vasić 1999: T. 48: 775-786) and, further to the north, up to Banoštar on one side (Vasić 1999: T. 48: 774) and the Donja Dolina grave XXXV on the other (Truhelka 1903: T. XLVI: 8; Čović 1961: Y27: 1; Marić 1964: T. XIII: 12) (Fig. 8). Compared to the previously described type, this type of fibulae is not very frequent on the territory of Herzegovina – it is known from only a handful of sites such as Grude (Фиа́ла 1897: 658, Fig. 1-3), Pržine (Fig. 7: 6) (Marijan 2000: 100, T. 17: 2), Kačanj (Fig. 7: 1-3) (Marić 1959: T. 2: 5; 1976a: T. 2: 1-2), Grebnice, tomb 3 (Marijan 2000: T. 3: 5) and, finally, from the neighboring site of Gradac near Neum (Fig. 7: 5; Fig. 8) (Marijan 1988a: T. III: 1).

In scientific literature, this type of fibulae was properly classified and consistently defined. It is culturally and chron-

Sl. 7 Fibule tipa Arareva gromila: 1-3 Kačanj (Marić 1959: T. 2: 5; 1976a: T. 2: 1-2); 4 Vranjevo Selo-Neum, MGN 7/30 (snimila: M. Blečić Kavur 2009.); 5 Gradac-Neum (Marijan 1988a: T. III: 1); 6 Pržine-Gacko (Marijan 2000: T. 17: 2)

Fig. 7 Fibulae of the Arareva gromila type: 1-3 Kačanj (Marić 1959: T. 2: 5; 1976a: T. 2: 1-2); 4 Vranjevo Selo-Neum, MGN, 7/30 (picture by: M. Blečić Kavur 2009.); 5 Gradac-Neum (Marijan 1988a: T. III: 1); 6 Pržine-Gacko (Marijan 2000: T. 17: 2)

Sl. 8 Karta rasprostranjenosti fibula tipa Arareva gromila i njezinih varijanti (nadopunjeno prema Vasić 1999: T. 64B)

Fig. 8 Distribution map of the Arareva gromila type fibulae and its variants (supplemented to Vasić 1999: T. 64B)

osvrnula i B. Teržan koja je upravo nalazima iz groba XXXV iz Donje Doline (Truhelka 1904: T. XLVIII), određivala moguću gornju granicu pojavljivanja u 6. st. pr. Kr., a nalazima iz Vražića, grob III/5, i iz Novog Pazara, donju granicu njihova korištenja u prvu polovinu 5. st. pr. Kr. (Teržan 1976: sl. 46; Guštin, Teržan 1977: 80, karta 2; Teržan 1987: 19, sl. 14). Ipak, s obzirom na repertoar i okolnosti nalaza, ni te cjeline ne mogu sasvim pouzdano služiti kronološkom razgraničenju, ali svakako mogu poslužiti kronološkom ujednačavanju na širem području središnjeg i zapadnog Balkana. Stoga je vremensku i prostornu shemu Borivoja Čovića te B. Teržan, bez kritičkog vrednovanja preuzeo potom i H. Parzinger (Parzinger 1991: 217, 234, sl. 10)¹⁵ stvarajući njihovu usporedbu s drugim kulturnim skupinama u regiji. Dotadašnju kartu njihova rasprostiranja, naposljetku je znatno nadopunio i korigirao R. Vasić, osobito s nalazima iz područja Hercegovine (sl. 8) (Vasić 1999: 96, T. 67B) gdje se, zaključuje, javljaju tijekom čitavog 5. st. pr. Kr., što je uostalom bio prijedlog i Boška Marijana (Marijan 2000: 86–87). Opisana fibula značajna je naime za ženske grobove, iako je nalazimo i u muškim grobovima što pak potvrđuju grobovi iz Glasinca. Upravo su ondje te fibule zabilježene i s dvojnim iglama, kako je to posvjedočio i sam grob iz Vražića (Teržan 1976: sl. 46). Prema tako poznatim nošnjama, mogla se nositi sama, vrlo često u paru i s po više njih, no isto tako i s drugim tipovima fibula,

¹⁵ Isto je učinio i Andreas Lippert koji, osim neprecizno preuzetih podataka, navodi i posve netočnu referencu na rad Bibe Teržan, te namjesto članka iz 1987., navodi monografiju iz 1990. u kojoj ti podatci ne stoje (Lippert 2004: sl. 5).

ologically characteristic of the area of Glasinac, beginning with phase IVc-2, while their derived forms, the massive and larger fibulae, were characteristic of the subsequent phase Va (Čović 1987: 618–619; Teržan 1987: 19; Vasić 1999: 96). Because of its geographic distribution and cultural characteristics this fibula was referred to as the Glasinac fibula, and appeared in different variants (Fig. 7). In the surrounding areas, its occurrence was also chronologically adjusted. Teržan commented on its chronology and, based on the finds from grave number XXXV from Donja Dolina (Truhelka 1904: T. XLVIII), dated its earliest occurrence to the 6th century and, based on the finds from graves III/5 from Vražići and from Novi Pazar, its latest occurrence to the first half of the 5th century BC (Teržan 1976: Fig. 46; Guštin, Teržan 1977: 80, Map 2; Teržan 1987: 19, Fig. 14). Although, due to the grave inventories and circumstances of the finds, these graves cannot reliably serve as chronological determinants - they can still be used for chronological equalization on the territory of the central and western Balkans. For this reason, H. Parzinger used the chronological and spatial scheme of B. Čović and B. Teržan (Parzinger 1991: 217, 234, Fig. 10)¹⁵ without critical evaluation, creating a comparison with other cultural groups in the region. Their distribution map was supplemented and corrected by R. Vasić who added the finds from Hercegovina (Fig. 8) (Vasić 1999: 96, T. 67B), where, he concluded, these fibulae were used during the whole of the 5th century BC, which was supported also by Boško Marijan (Marijan 2000: 86–87). The fibulae described were characteristic of female graves although they could be found in male graves, as confirmed by the Glasinac graves. There, they were documented together with double pins, as testified by the grave from Vražići (Teržan 1976: Fig. 46). According to the known attire, the fibula could be worn alone or, as often happened, in pairs or with several other fibulae, sometimes even those of other types, with added ornaments or other jewelry (Truhelka 1904: T. XLVIII; Lucentini 1981: T. I: 5–6; T. XIII: 2–17; Vasić 1999: 96). From the find in Grude we know that the fibula of the Arareva gromila type could also be worn together with a Protocertosa-type fibula (Фила 1897: 658, Fig. 1–3), a combination which can also be applied to the finds of the tumulus in Vranjevo Selo.

The last fibula from the tumulus in Vranjevo Selo can be determined as a Protocertosa-type fibula (**Cat. no. 29**). It is only partly preserved – it is broken in two pieces, while the coil and the pin are missing. The bow is of a lenticular cross-section and the elongated foot of a J-form cross-section ends with a smaller irregular globule. This fibula is considered to be characteristic of the Adriatic *koiné*, where it is often found in combination with other types of fibulae (Glogović 2003: 77). It was spread on the broader area of *Caput Adriae* and its hinterland as well as along the whole eastern Adriatic coast and the central and southern Italic territory. It is common belief that these fibulae were transferred mostly through maritime communications (Peroni 1973: 68; 1976: 96–97; Guštin, Knific 1975: 835, Map 1A;

¹⁵ The same was done by Andreas Lippert who, in addition to inaccurately copying the data, makes a completely wrong reference to the work of Biba Teržan: instead of the 1987 article, he mentions the 1990 book, which does not contain these facts (Lippert 2004: Fig. 5).

s pridodanim ukrasima ili drugim nakitom (Truhelka 1904: T. XLVIII; Lucentini 1981: T. I: 5–6; T. XIII: 2–17; Vasić 1999: 96). Po nalazu iz Gruda saznajemo da se fibula tipa Arareva gromila mogla nositi i s fibulom tipa protocertosa (Фиала 1897: 658, sl. 1–3), što bismo, slijedom moguće redukcije, s određenom sigurnošću mogli pretpostaviti i za primjere iz tumula u Vranjevom Selu.

Posljednju fibulu iz tumula u Vranjevu Selu može se, dakle, odrediti kao fibulu tipa protocertosa (**kat. br. 29**). Sačuvana je djelomično, i to u dva dijela, s time da joj navoj i igla nedostaju. Luk je lečastog presjeka, a izdužena nožica J-presjeka završava manjom nepravilnom kuglicom. Opisana se fibula smatra obilježjem jadranske kulturne *koiné*, gdje je također vrlo često nalažena u kombinaciji s drugim tipovima fibula (Glogović 2003: 77). Rasprostirala se stoga na širokom području od *Caput Adriae* i njezina zaleđa pa sve duž istočne obale Jadrana, te središnjeg i južnog prostora Italije. Uvriježeno je mišljenje da su se te fibule prenosile najviše pomorskim komunikacijama (Peroni 1973: 68; 1976: 96–97; Guštin, Knific 1975: 835, karta 1A; Batović 1976: karta 8; Mihovilić 2001: 91), a da su prema sigurnijim kontekstima, pr. u središnjoj Liburniji, datirane u drugu polovinu 6. st. pr. Kr. (Batović 1976: 51, karta 8; Glogović 1989: 42; 2003: 77–78), odnosno u vrijeme kada jača veza s estenskim i sjevernoitalijskim krugom gdje se, kao i u jugoistočnom alpskom području, javljaju od kraja 7., iako su izraženije u prvoj polovini 6. st. pr. Kr. (Eles Masi 1986: 207, T. 161: 2102–2104; Guštin, Knific 1975: 837–838; Teržan, Trampuž 1975: 427; Gabrovec 1987: 128). To isto vrijedi i za prostor Picena. Ondje obilježavaju istoimenu IV. A i B fazu kulture, te južnije za prostor Apulije i južne Italije (Peroni 1973: sl. 21: 1; Lollini 1976a: 140, sl. 11; 1976b: T. 9: 6–8, 12–13; Peroni 1976: Fig. 1: 1; Papadopoulos 2003: 84; posebno vidjeti Lo Schiavo 2010: 529–553, T. 317: 4416–T. 338: 4853). S obzirom na koncentraciju rasprostiranja, i na činjenicu da se ranije datacije više povezuju sa zapadnim dijelovima njihova nalaženja, ne može se više sa sigurnošću govoriti isključivo o zapadnobalkanskom podrijetlu navedene fibule, što je razumljivo već istaknuo i Želimir Škoberne (Škoberne 1998: 48–49). Zbog zatvorenih grobnih cjelina, može se donekle prihvatiti njihova daljnja uporaba, no ne i niže datiranje za područje cijelog istočnog jadranskog priobalja. Na obližnjem prostoru taj je tip fibule rijetko zastupljen, pa je nalazimo južnije još u Lokrumu (Lisičar 1966: 34; Batović 1988: 65, sl. 11)¹⁶ i, u nešto većem broju, zapadnije, pored Gruda, još u Ljubuškom (Odža 2009: 45, kat. br. 20), Gorici (Truhelka 1899: 358, sl. 21) i Imotskom (Guštin, Knific 1975: 836), gdje su smještene uglavnom u 5. st. pr. Kr., kako bismo mogli odrediti i predmetnu fibulu iz Vranjeva Sela.

Kalotna pojasna kopča

Okrugla kalotna, ili rozetna, pojasna kopča s laticama na vijencu i sa središnjom velikom zakovicom poprilično je slabo očuvana (**kat. br. 30**) (sl. 9). Pojedini joj dijelovi nedosta-

16 Iz te su skupine izdvojene fibule iz Stona i Cavtata (Posedel 1905: T. II: 15, 20; Lisičar 1966: 34, sl. 3; Batović 1988: 65, sl. 12: 5–6), koje ne ulaze u skupinu fibula protocertosa tipa, gdje su uglavnom bile ubrajane (Marijan 2000: 102, sl. 19: 2), jer one tipološki pripadaju ranijim oblicima fibula tipa Baška.

Batović 1976: Map 8; Mihovilić 2001: 91), and that, according to reliable contexts they can be dated to the second half of the 6th century BC, as for example in central Liburnia (Batović 1976: 51, Map 8; Glogović 1989: 42; 2003: 77–78), at the time when contacts with the Estenian and northern Italic cultural circles were on the increase and where, as well as in the south-eastern Alpine area, they appeared at the end of the 7th, even though they were dominant in the 6th century BC (Eles Masi 1986: 207, T. 161: 2102–2104; Guštin, Knific 1975: 837–838; Teržan, Trampuž 1975: 427; Gabrovec 1987: 128). The same is true of the territory of the Piceni – there, they were characteristic of the IV.A and B phase of their culture, and also of the territory of Apulia and southern Italy (Peroni 1973: Fig. 21: 1; Lollini 1976a: 140, Fig. 11; 1976b: T. 9: 6–8, 12–13; Peroni 1976: Fig. 1: 1; Papadopoulos 2003: 84; see Lo Schiavo 2010: 529–553, T. 317: 4416–T. 338: 4853). When observing their distribution and the fact that the earliest occurrences can be traced to the western part of this area, one cannot speak exclusively about their western Balkan origins, as noted by Želimir Škoberne (Škoberne 1998: 48–49). Due to intact grave finds, their longer use can be accepted – but not on the territory of the entire eastern Adriatic coast. On neighboring territory, these fibulae were a rare find – in fact, further to the south they were discovered only in Lokrum (Lisičar 1966: 34; Batović 1988: 65, Fig. 11)¹⁶ and, in larger numbers, near Grude and also in Ljubuški (Odža 2009: 45, Cat. no. 20), Gorica (Truhelka 1899: 358, Fig. 21) and Imotski (Guštin, Knific 1975: 836) where they were mostly dated to the 5th century BC. Consequently, this could also be the accepted date for the fibula from Vranjevo Selo.

Calotte belt plate

The circular calotte or rosette belt plate with petals on the edge and a larger rivet in the middle is very badly preserved (**Cat. no. 30**) (Fig. 9). Individual parts are missing – such as four petals on the side and the central band bent on the edges, which was used for fixing it to the belt. The decoration which should have been on the upper, visible side of the calotte, is not preserved either, but, based on existing analogies, it can be assumed that it must have consisted of incised geometric lines or parallel circles on the summit of the calotte around the large rivet and along the edge towards the petals. It can be presumed that there was a decoration of circles with a point in the middle on the ends of the petals in the prepared hollows. Beside its wear and visible incompleteness, the belt plate also exhibits several elements which were added later, creating a peculiarly unique piece. We can observe several interventions on the calotte itself (Fig. 9) – on the side of the larger rivet two smaller rivets were added for fixing the central bent band. On the inner side, they were fixed with an iron rivet. On the upper side, between the summit and the edge, a further smaller rivet was added, which, contrary to the other two rivets on the calotte, had an exclusively decorative purpose – it fixed

16 The fibulae from Ston and Cavtata were separated from this group (Posedel 1905: T. II: 15, 20; Lisičar 1966: 34, Fig. 3; Batović 1988: 65, Fig. 12: 5–6). They do not belong to the group of fibulae of the protocertosa type, where they were mainly listed (Marijan 2000: 102, Fig. 19: 2), but they should be included into the earlier forms of the Baška-type fibulae.

Sl. 9 Okrugla kalotna pojasna kopča iz tumula u Vranjevu Selu kod Neuma, s prednje i stražnje strane, MGN 7/19 (snimila: M. Blečić Kavur 2009.)

Fig. 9 The circular calotte belt plate from the tumulus in Vranjevo Selo near Neum from the front and the back, MGN, 7/19 (picture by: M. Blečić Kavur 2009.)

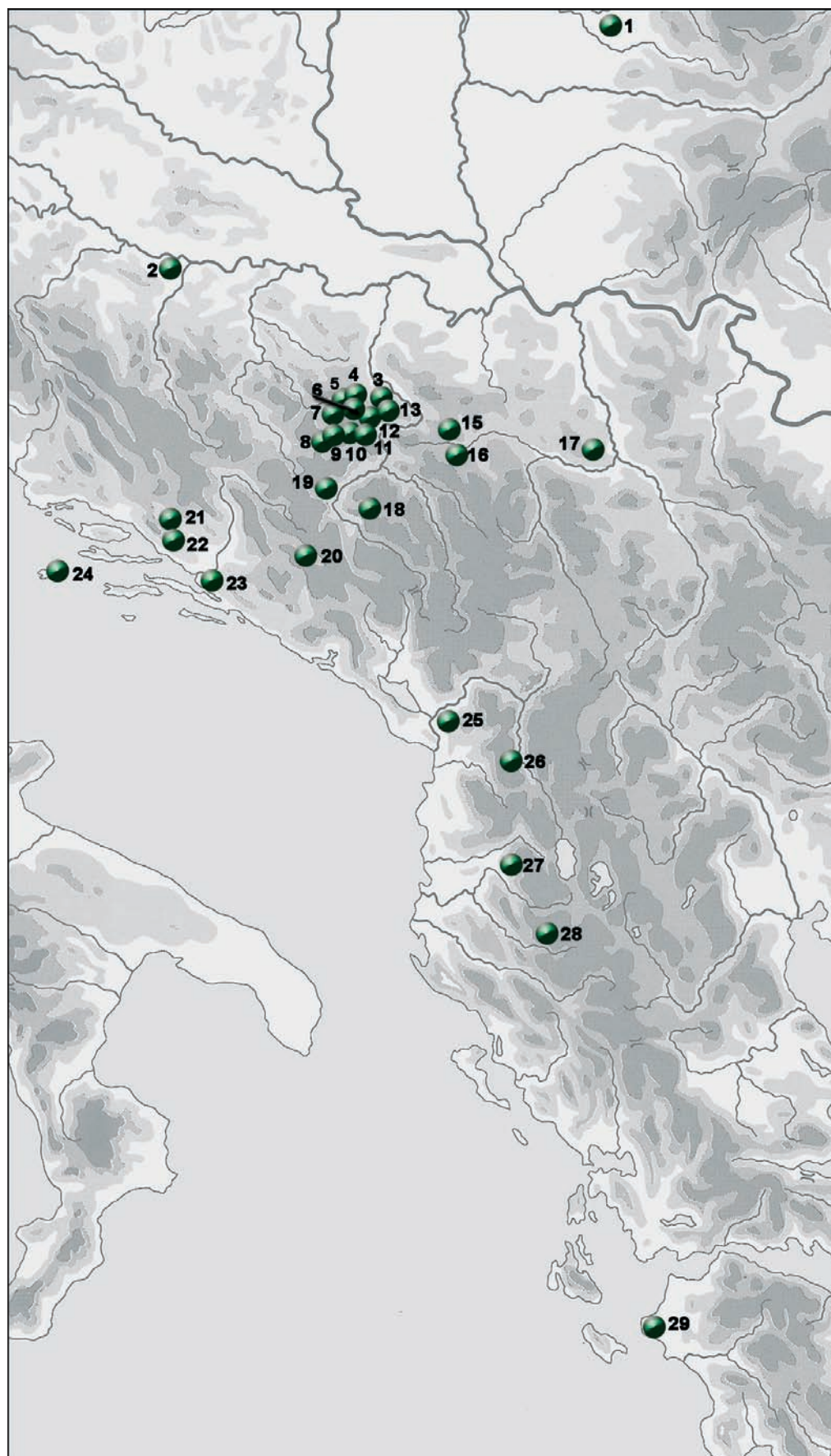
ju, kao što su četiri latice na rubovima i središnja, na rubovima zakrivljena traka koja je kopču pričvršćivala za pojas. Ukras koji se trebao nalaziti s prednje, vidljive strane kalote također se nije sačuvao, ali je, prema postojećim analogijama, vjerojatno bio izveden urezanim geometrijskim linijama, odnosno usporednim kružnicama na tjemenu kalote, uokolo velike zakovice i uz sam rub prema laticama. Ukras kružnica s točkom u sredini valjalo bi razmatrati na krajevima latica u za to predviđenim udubljenjima. No, izuzev trošnosti i uočenih nedostataka na toj se kopči mogu iščitati i pojedini dijelovi koji su joj naknadno dodavani, pa će po tomu predstavljati svojevrсни unikatni primjer. Tako se jasno razaznaje nekoliko obavljenih intervencija već na samoj kaloti kopče (sl. 9); sa strana velike zakovice pridodane su dvije manje zakovice koje su trebale fiksirati središnju zakrivljenu traku, pa su imale prvenstveno funkcionalnu namjenu. S unutarnje strane bile su iznova zakovane uz pomoć željezne zakovice. Na gornjoj je strani, između tjemena i ruba, pričvršćena još jedna manja zakovica koja je, za razliku od navedene dvije zakovice na kaloti, imala isključivo dekorativnu namjenu, odnosno pričvršćivala je novo nadomještnu laticu. Ta naknadno interpolirana latica posve odudara od ostalih latica na kopči, pa njezina nešto veća, robusnija, izrazito pravokutna i nezgrapna izradba decidirano upućuje na nevješnost izvedbe tog nadomjestka. S unutrašnje se pak strane kalote krajnje vjerno vidi kako su ti popravci izvedeni i to čak u više pokušaja.

Da je riječ o funkcionalnoj pojasnoj kopči odavno je pouzdano dokazano na nalazima srodnih kopči iz prostora Bosne i Hercegovine, ponajviše iz Donje Doline (sl. 10) (Truhelka 1904: T. LXVIII: 22; T. XLIV: 2; T. LIX: 2; Čović 1961:

a newly replaced petal. This petal, added later, completely differs from the other petals on the belt plate – being slightly larger, more robust, square and clumsy, it indicates lack of skill on the part of its maker. The inner side of the calotte shows signs of such repairs, carried out in several attempts.

The functionality of this belt plate is reliably confirmed by similar plates found on the territory of Bosnia and Herzegovina, mostly in Donja Dolina (Fig. 10) (Truhelka 1904: T. LXVIII: 22; T. XLIV: 2; T. LIX: 2; Čović 1961: Y22: 3; Y23: 100; Marić 1964: T. X: 3, T. XIII: 9).¹⁷ Although they could have been a part of either male or female attire, it seems they were more numerous in male graves, especially those containing weapons. According to the typological classification proposed for the territory of Glasinac and the wider area by Barbara Teßmann, we could include our example in her type 6. It is the later variant of calotte belt plates, dated by the author, based merely on the find from the Brezje tumulus I/1, to the end of the 7th and the 6th century BC (Teßmann 2004: 144–145, 151, Fig. 14). With the exception of Brezje, Brankovci near Foča (Fig. 11: 2) and Drinovci (Fig. 11: 4), the closest parallels of this variant, according to the author, can be observed in the examples from Gradac near Posušje (Fig. 11: 1) (Fiala 1893: 150, Fig. 8) and Pržine (Fig. 11: 5) (Marijan 2000: 63–64, T. 17: 6). All these belt plates come from Herzegovina and have a characteristically closed calotte with an exceptionally large central rivet which, according to the finds from Drinovci, Gradac and Pržine, had the function of fixing the band and was also decorated with linear ornaments. Compared to other finds from Herzegovina, the find

¹⁷ B. Marijan refers to them as phalera-clamps or large ornamental button-phalerae, i.e. decorative objects (Marijan 2000: 63–64).

Sl. 10 Karta rasprostranjenosti okruglih kalotnih pojasnih kopči tipa 6, i njezinih varijanti (nadopunjeno prema Kilian 1975: T. 82: 3; 1976a: T. III)

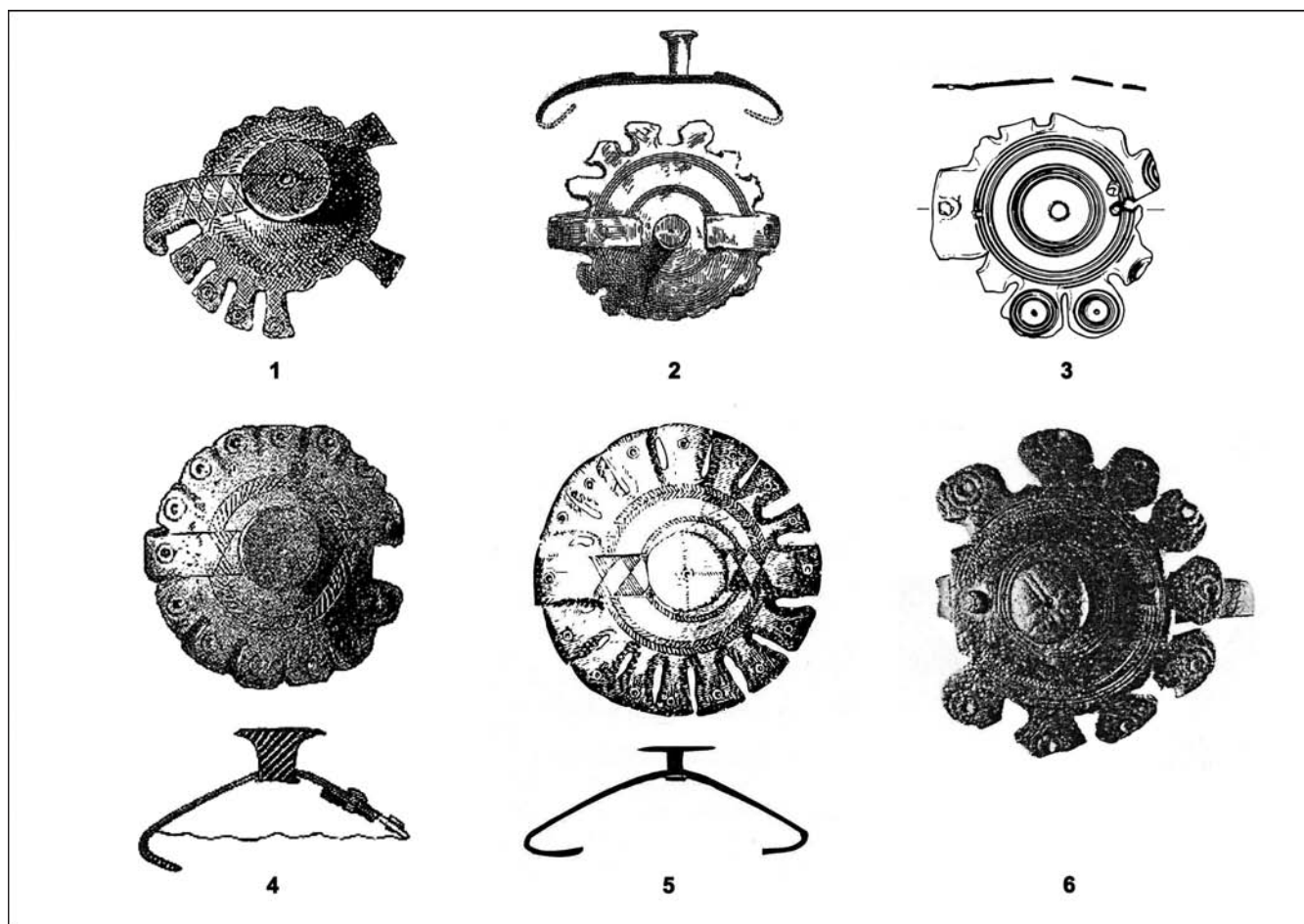
Fig. 10 Distribution map of the circular calotte belt plates of type 6 and its variants (supplemented according to Kilian 1975: T. 82: 3; 1976a: T. III)

Br.	Nalazište	Kom. / Tip	Okolnosti	Literatura
1	Sarkad (H)	1/ 6-1	Tumul	Attila 1999: sl. 1
2	Donja Dolina (BiH)	3/ 6; 1/ 6-3	Grobovi: Petrović 4; Petrović 6; Šokić 1; Petrović 9	Truhelka 1902: T. XI: 2; T. XXI: 2; T. XXXV: 22; 1904: T. LXVIII: 22; T. XLIV: 2; T. LIX: 2; Čović 1961: Y22: 3; Y23: 100; Marić 1964: T. X: 3; T. XIII: 9.
3	Godomilje, Glasinac (BiH)	1/ 6-4	Grob 7	Fiala 1896: sl. 57
4	Arareva gromila, Glasinac (BiH)	1/ 6-3	Tumul I	Truhelka 1889: sl. 41
5	Bandin Odžak/Brdo, Glasinac (BiH)	1/ 6-2; 1/ 6-4	Grob?	Truhelka 1890b: sl. 9
6	Čitluci, Glasinac (BiH)	1/ 6-2; 1/ 6-3	Grobovi II/7; II/6	Fiala 1892: sl. 22; Benac, Čović 1957: T. XXIX: 10
7	Crkvina, Glasinac (BiH)	1/ 6-2; 2/ 6-4	Pojedinačni; Grob 9	Čović 1959: T. XII: 2-3
8	Ilijak, Glasinac (BiH)	1/ 6; 2/ 6-3	Grobovi XII/2; III/9; II/1	Benac, Čović 1957: T. XVI: 1; T. XX: 5; Teßmann 2004: sl. 13: 4
9	Podilijak, Glasinac (BiH)	2/ 6-4	A/4-5; B	Čović 1959: T. II: 17; T. VIII: 10
10	Brezje, Glasinac (BiH)	1/ 6; 1/ 6-1; 2/ 6-3	Grobovi I/2; I/1; I/2; I/1	Benac, Čović 1957: T. XXIII: 17; T. XXIII: 2; T. XXIII: 16; T. XXIII: 3
11	Rusanovići, Glasinac (BiH)	1/ 6-4	Grob XXXVII/1	Teßmann 2004: sl. 17: 9
12	Osovo, Glasinac (BiH)	1/ 6-4	Grob VIII/1	Teßmann 2004: sl. 17: 8
13	Sjeversko, Glasinac (BiH)	1/ 6-4	Grob V/1	Fiala 1896: sl. 35
14	Glasinac ? (BiH)	1/ 6		Teßmann 2004: sl. 15: 3
15	Pilatovići (Srb)	1/ 6-3	Grob III/6	Vasić 1977: T. 26: 6; Zotović 1985: T. XXV: 13
16	Uzići (Srb)	1/ 6	Grob	Vasić 1977: T. 28: 4; Zotović 1985: T. XXII: 8
17	Juhor (Srb)	1/ 6-1	?	Vasić 2005: sl. 4
18	Gotovuša, Pljevlja (CG)	1/ 6-3	Grob	Марковић 1966: T. IV: 28
19	Brankovci, Foča (BiH)	1/ 6-1	?	Трухелка 1890a: sl. 2 – sl. 11: 2
20	Pržine, Gacko (BiH)	1/ 6-1	?	Marijan 2000: T. 17: 6 – sl. 11: 5
21	Gradac, Posušje (BiH)	1/ 6-1		Fiala 1893: sl. 8 – sl. 11: 1
22	Drinovci (BiH)	1/ 6-1	Grob	Truhelka 1899: sl. 52 – sl. 11: 4
23	Vranjevo Selo, Neum (BiH)	1/ 6-1	Grob	sl. 9; kat. br. 30
24	Kopačina, Vis (Hr)	1/ 6-1	Grob	Protić 1985: sl. 2d; Kirigin 1986: 20, kat. br. 12 – sl. 11: 3
25	Shtoji (Al)	1/ 6-1; 1/ 6-3	Grobovi II/6; VI/10	Jubani 1992: 37, T. IV: 3; Koka 1990: T. V: 62-65; T. XI: 15
26	Mati (Al)	1/ 6		Kilian 1975: T. 82; 1976a: T. III
27	Pateli (Al)	1/ 6		Kilian 1975: T. 82; 1976a: T. III
28	Zi (Al)	1/ 6		Koka 1990: 51
29	Olimpija (Gr)	2/ 6-1	Svetište	Kilian 1975: T. 3: 2; 1976a: sl. 1, T. III – sl. 11: 6

Lista nalazišta uz sl. 10

No..	Site	Pcs/Type	Context	Literature
1	Sarkad (H)	1/ 6–1	Tumulus	Attila 1999: Fig. 1
2	Donja Dolina (BA)	3/ 6; 1/ 6–3	Graves: Petrović 4; Petrović 6; Šokić 1; Petrović 9	Truhelka 1902: T. XI: 2; T. XXI: 2; T. XXXV: 22; 1904: T. LXVIII: 22; T. XLIV: 2; T. LIX: 2; Čović 1961: Y22: 3; Y23: 100; Marić 1964: T. X: 3; T. XIII: 9
3	Godomilje, Glasinac (BA)	1/ 6–4	Grave 7	Fiala 1896: Fig. 57
4	Arareva gromila, Glasinac (BA)	1/ 6–3	Tumulus I	Truhelka 1889: Fig. 41
5	Bandin Odžak/Brdo, Glasinac (BA)	1/ 6–2; 1/ 6–4	Grave?	Truhelka 1890b: Fig. 9
6	Čitluci, Glasinac (BA)	1/ 6–2; 1/ 6–3	Graves II/7; II/6	Fiala 1892: Fig. 22; Benac, Čović 1957: T. XXIX: 10
7	Crkvina, Glasinac (BA)	1/ 6–2; 2/ 6–4	Single; Grave 9	Čović 1959: T. XII: 2–3
8	Ilijak, Glasinac (BA)	1/ 6; 2/ 6–3	Graves XII/2; III/9; II/1	Benac, Čović 1957: T. XVI: 1; T. XX: 5; Teßmann 2004: Fig. 13: 4
9	Podilijak, Glasinac (BA)	2/ 6–4	A/4–5; B	Čović 1959: T. II: 17; T. VIII: 10
10	Brezje, Glasinac (BA)	1/ 6; 1/ 6–1; 2/ 6–3	Graves I/2; I/1; I/2; I/1	Benac, Čović 1957: T. XXIII: 17; T. XXIII: 2; T. XXIII: 16; T. XXIII: 3
11	Rusanovići, Glasinac (BA)	1/ 6–4	Grave XXXVII/1	Teßmann 2004: Fig. 17: 9
12	Osovo, Glasinac (BA)	1/ 6–4	Grave VIII/1	Teßmann 2004: Fig. 17: 8
13	Sjeversko, Glasinac (BA)	1/ 6–4	Grave V/1	Fiala 1896: Fig. 35
14	Glasinac ? (BA)	1/ 6		Teßmann 2004: Fig. 15: 3
15	Pilatovići (RS)	1/ 6–3	Grave III/6	Vasić 1977: T. 26: 6; Zotović 1985: T. XXV: 13
16	Uzići (RS)	1/ 6	Grave	Vasić 1977: T. 28: 4; Zotović 1985: T. XXII: 8
17	Juhor (RS)	1/ 6–1	?	Vasić 2005: Fig. 4
18	Gotovuša, Pljevlja (ME)	1/ 6–3	Grave	Марковић 1966: T. IV: 28
19	Brankovci, Foča (BA)	1/ 6–1	?	Трухелка 1890a: Fig. 2 – Fig. 11: 2
20	Pržine, Gacko (BA)	1/ 6–1	?	Marijan 2000: T. 17: 6 – Fig. 11: 5
21	Gradac, Posušje (BA)	1/ 6–1		Fiala 1893: Fig. 8 – Fig. 11: 1
22	Drinovci (BA)	1/ 6–1	Grave	Truhelka 1899: Fig. 52 – Fig. 11: 4
23	Vranjevo Selo, Neum (BA)	1/ 6–1	Grave	<i>Fig. 9; Cat. no. 30</i>
24	Kopačina, Vis (HR)	1/ 6–1	Grave	Protić 1985: Fig. 2d; Kirigin 1986: 20, Cat. no. 12 – <i>Fig. 11: 3</i>
25	Shtoji (AL)	1/ 6–1; 1/ 6–3	Graves II/6; VI/10	Jubani 1992: 37, T. IV: 3; Koka 1990: T. V: 62–65; T. XI: 15
26	Mati (AL)	1/ 6		Kilian 1975: T. 82; 1976a: T. III
27	Pateli (AL)	1/ 6		Kilian 1975: T. 82; 1976a: T. III
28	Zi (AL)	1/ 6		Koka 1990: 51
29	Olympia (GR)	2/ 6–1	Sanctuary	Kilian 1975: T. 3: 2; 1976a: Fig. 1, T. III – <i>Fig. 11: 6</i>

List of sites with Fig. 10

Sl. 11 Okrugle kalotne pojasne kopče tipa 6–1: 1 Gradac–Posušje (Fiala 1893: sl. 8); 2 Brankovci–Foča (Трухелка 1890а: sl. 2); 3 Kopačina, Vis (Kirigin 1986: 20); 4 Drinovci; 5 Pržine–Gacko (Marijan 2000: T. 17: 6); 6 Olimpija (Kilian 1976a: sl. 1)

Fig. 11 Circular calotte belt plates of the type 6–1: 1 Gradac–Posušje (Fiala 1893: Fig. 8); 2 Brankovci–Foča (Трухелка 1890а: Fig. 2); 3 Kopačina, Vis (Kirigin 1986: 20); 4 Drinovci; 5 Pržine–Gacko (Marijan 2000: T. 17: 6); 6 Olympia (Kilian 1976a: Fig. 1)

Y22: 3; Y23: 100; Marić 1964: T. X: 3, T. XIII: 9).¹⁷ Mogle su se nalaziti jednako u repertoaru ženske kao i muške nošnje, iako se čini da su u muškoj nošnji, pogotovo u grobovima s oružjem, bile nešto učestalije. S obzirom na tipološku klasifikaciju koju je, za područje Glasinca i regije, predložila Barbara Teßmann, mogli bismo predmetnu pojasnu kopču približiti općenito njezinom tipu 6. Riječ je o mlađoj varijanti okruglih kalotastih pojasnih kopči koje autorica datira, temeljem samo nalaza iz Brezja, tumul I/1, u kraj 7. odnosno u 6. st. pr. Kr. (Teßmann 2004: 144–145, 151, sl. 14). Izuzev u Brezju, Brankovcima kod Foče (sl. 11: 2) i Drinovcima (sl. 11: 4), kako za tu varijantu navodi ista autorica, najrodnije paralele možemo joj vidjeti upravo u primjercima iz Gradca kod Posušja (sl. 11: 1) (Fiala 1893: 150, sl. 8) i iz Pržina (sl. 11: 5) (Marijan 2000: 63–64, T. 17: 6). Sve te kopče, dakle iz područja Hercegovine, imaju karakteristično zatvoreni kalotni dio s izrazito velikom središnjom zakovicom koja je, sudeći prema nalazima iz Drinovca, Gradca i Pržina, imala funkcionalnu namjenu pridržavanja trake, a bila je i dodatno ukrašena linearnim ornamentom. U usporedbi s njima izgledno je kako se kopča iz Vranjeva Sela ne uklapa u karakteristične oblike zastupljene na području Hercegovine, zbog toga

¹⁷ B. Marijan ih naziva falera–kopča ili toka–falera, odnosno ukrasnim predmetom (Marijan 2000: 63–64).

from Vranjevo Selo differs in one basic characteristic – the band for fixing it to the belt was on the inner and not on the outer side, as in other examples. This fact is also confirmed by the well known sample found in Olympia, which had also a larger decorated central rivet (Fig. 11: 6) (Kilian 1975: T. 3: 5; 1976a: 166, Fig. 1, T. III). Just like the find in Vranjevo Selo, it had two small rivets positioned on the sides of the calotte – on the solid part of the belt plate. This suggests that the bent band was positioned on the outer side so as not to be unpleasant to wear or visible. On all belt plates on which the fixing band was positioned on the outer side, the small lateral rivets were fixed to the broad and square central part, made for this purpose, which was positioned level with the petals, on the edge of the calotte. This is confirmed by the belt plate from Gradac (Fig. 11: 1), on which this technical solutions are nicely visible. Still, perhaps the best example of this kind is the plate from Kopačina on the island of Vis (Fig. 11: 3), of which only one side is preserved, displaying the broad part for the fixing of the band and the remains of the hole for the rivet (Protić 1985: 38, 42, Fig. 2d; Kirigin 1986: 19–20).¹⁸ Despite severe damage, this plate can be linked to the described examples from Hercegovina because it has a closed square central calotte, not a round one, which, based

¹⁸ The catalogue was prepared by B. Teržan; in: Kirigin 1986.

što je njezina traka za pričvršćivanje na pojas morala biti s unutarnje i ne, uobičajeno, s vanjske strane. Da je tomu tako izravno potvrđuje i već dobro poznata kalotna pojasna kopča iz Olimpije koja, na koncu, ima također veću i ukrašenu središnju zakovicu (sl. 11: 6) (Kilian 1975: T. 3: 5; 1976a: 166, sl. 1, T. III). Naime, ona sadrži, upravo kao i kopča iz Vranjeva Sela, dvije manje zakovice postavljene sa strana, ali izravno na kalotnom, zato najčvršćem dijelu. To sugerira kako se zakrivljena traka pridržavala s unutrašnje strane, kako se prilikom nošenja nije posebno vidjela, odnosno kako je pri nošenju manje smetala. Na svim kopčama kojima je traka za pričvršćivanje postavljena s vanjske strane u pravilu su manje stranske zakovice bile pričvršćene na za to posebno, široko i uglato, izrađenom središnjem dijelu koji se nalazio u razini latica, tj. na vijencu kalote. Argument tomu pruža kopča iz Gradca (sl. 11: 1), na kojoj se lijepo vide takva tehnička rješenja, no čini se da će najbolji primjer tomu ipak biti kopča s Visa, i to iz Kopačine (sl. 11: 3), kojoj je sačuvana samo jedna strana sa širokim dijelom za pričvršćivanje trake i preostalom rupicom za zakovicu (Protić 1985: 38, 42, sl. 2d; Kirigin 1986: 19–20).¹⁸ Tu kopču, unatoč znatnim oštećenjima, možemo najbliže povezati s opisanim hercegovačkim primjercima, budući da ima zatvoreni središnji kalotni dio, naglašeno uglatog, a ne zaobljenog oblika što je prema ostacima i kutu pružanja jedne od latica moguće pretpostavljati upravo i za kopču iz Kopačine. No, valja joj pridružiti i zapanjujuće blizak primjerak djelomično očuvane kopče iz udaljenog Sarkada, u istočnoalfeldskom okrugu Békés, koja na središnjem kalotnom dijelu ima također ukras izveden od urezanih koncentričnih kružnica (Attila 1999: 43–44, sl. 1). Skupini se može pribrojiti i kopča iz Juhora u Pomoravlju (Vasić 2005: 16, sl. 4), koja je prilično oštećena, ali ima raspoznatljiv geometrijski ukras na traci s vanjske strane kalote i izrazito veliku središnju zakovicu, po čemu je najbolje usporediva s kopčom iz Gradca kod Posušja (sl. 11: 1).

U širem smislu, pored samoga glasinackog područja¹⁹ i Donje Doline, srodne primjerke nalazimo kod kopči iz tumula u Gotovuši (Марковић 1966: T. IV: 28), zatim na području Skadarskog areala i kulture Mati, i sve dalje do Olimpije, na čiju je prostornu distribuciju ukazao još Klaus Kilian (sl. 10) (Kilian 1973: T. 86; 1975: 108, T. 82: 3; 1976a: T. III).²⁰ Posebnu pozornost zahtjevaju primjerci iz muških ratničkih grobova

18 Katalog je obradila B. Teržan, kod Kirigin 1986.

19 U istraživanje B. Teßmann evidentno nije uključena kopča iz glasinackog groba IV/1 na Ilijaku (Benac, Čović 1957: T. VI: 7). Riječ je o kopči koja po osnovnim odlikama pripada u skupinu tipa 6–3, prema istoj autorici, ali sa strana ima pridodane ukrase u obliku istaka, pa bi tako mogla obilježavati neki njezin daljnji derivat ili izvedenicu. Nedostatak toga istraživanja svakako je nepreglednost korištenih podataka bez navođenja referenci za pojedinu prikazanu kopču, što umanjuje mogućnost brzog i konkretnog provjeravanja.

20 Autor kartira, na svim kartama, i nalazište u blizini Gevgelije, ali ga nigdje u literaturi izrijekom ne navodi. Podatak je neprovjerljiv, iako se zna da na tome prostoru postoji mnogo srodno izrađenih fibula. Situaciju nadalje, letimice i neprecizno, prenosi još i A. Lippert koji pak preuzima kartografske podatke iz navedene literature K. Kiliana, tretirajući predmetne kopče unutar, tada već sasvim napuštenog, tipa *Glasinac–Mat* (Lippert 2004: 16, sl. 4). Zanimljivim se, naprotiv, čini istaknuti nalaz brončane fibule s dvije rozete na luku iz Redipuglie u trščanskom zaleđu (Borgna, Montagnari Kokelj 1999: 146, sl. 4.1), koje stilski i oblikovno u potpunosti odgovaraju kopčama iz Brankovaca i iz Kopačine, iz Shtoji, Sarkada, itd.

on the remains and the angle of one of the petals, can also be assumed for the Kopačina plate. We should, however, also mention the strikingly similar example of a partly preserved belt plate from the distant Sarkad in the east Alfold county of Békés. On the central calotte part, it also has a decoration of incised concentric circles (Attila 1999: 43–44, Fig. 1). We could also include in this group the find from Juhor in Pomoravlje (Vasić 2005: 16, Fig. 4), which, although severely damaged, still has recognizable decorations on the band on the outer side of the calotte and a large central rivet which makes it most similar to the find in Gradac near Posušje (Fig. 11: 1).

In a broader sense, in addition to the territory of Glasinac¹⁹ and Donja Dolina, similar items can also be found in the tumulus in Gotovuša (Марковић 1966: T. IV: 28), in the area of Skadar and the Mati culture, and, further afield, all the way to Olympia – a distribution already demonstrated by Klaus Kilian (Fig. 10) (Kilian 1973: T. 86; 1975: 108, T. 82: 3; 1976a: T. III).²⁰ Special attention should be paid to the examples from the male warrior graves of the Shtoji necropolis: one of the finds from grave number II/6 may be attributed to variant 6-1 (Jubani 1992: 37, T. IV: 3). On the other hand, a find from grave VI/10 could be included in variant 6-3. It was discovered together with a single-sided sword and long spear points (Koka 1990: 50–51, T. V: 62–65; T. XI: 15), which reminds us of the locally known repertoire of material culture.

These finds can be generally dated to stage IVb–IVc2 of the Glasinac culture lasting from the 7th through to the 6th century BC (Čović 1987: 600). However, they could have been used a little longer as a local fashion complement being still present in the 5th century or, in a broader sense, during stage V of the Glasinac culture. The repeatedly repaired belt plate from Vranjevo Selo and the example from Drinovci²¹ thus directly testify to its long existence on the territory of Herzegovina – all the way to chronological stage V, according to B. Marijan. On the one hand, it could be argued that this belt plate pushes the chronological boundaries of its use – but only if observed from this aspect alone.

19 It is evident that the belt plate from the Glasinac grave IV/1 from Ilijak (Benac, Čović 1957: T. VI: 7) was not included in the research of B. Teßmann. It is a belt plate which, according to its basic form, should be included in type 6-3, according to the same author, but it has added lateral decorations in the form of protuberances, so it should be considered as its further variant or derived form. The problem of this study is the lack of clarity of used data without a list of references for individually represented belt plates, which makes it impossible to authenticate them quickly and reliably.

20 On all maps, the author lists a site in the vicinity of Gevgelia but does not mention it in literature. The information could not be verified although it is known that a large number of similarly manufactured fibulae were discovered on this territory. Furthermore, the situation is partially and inaccurately presented by A. Lippert, who uses the maps from the cited literature of K. Kilian and treats the belt plates in question as part of the *Glasinac–Mat* type, which, by that time, had been completely abandoned (Lippert 2004: 16, Fig. 4). On the other hand, there has been a fascinating discovery of a bronze fibula with two rosettes on the bow, found in Redipuglia in the hinterland of Trieste (Borgna, Montagnari Kokelj 1999: 146, Fig. 4.1), which stylistically and formally completely corresponds to the fibulae from Brankovci, Kopačina, Shtoji, Sarkad and others.

21 B. Čović reported on the repair of the fibula from Podilijak, which was fixed with an iron rivet (Čović 1959: 72).

nekropole u Shtoji, od kojih je jedna iz groba II/6 opredjeljiva upravo varijanti 6–1 (Jubani 1992: 37, T. IV: 3). Kopča iz groba VI/10 može se ubrojiti u varijantu 6–3, a nađena je uz dugačka koplja i jednodsječni mač (Koka 1990: 50–51, T. V: 62–65; T. XI: 15), što odmah asocira i na ovdje poznat reper-toar nalaza materijalne kulture.

Ti su nalazi okvirno smješteni u stupanj IVb–IVc2 glasi-načke kulture, s dugim trajanjem dakle od 7. i kroz čitavo 6. st. pr. Kr. (Čović 1987: 600). No, njihovo je trajanje u mjesnoj modi ili tradiciji moglo potrajati i znatno duže, sve do 5. st. pr. Kr., odnosno do faze Va u širem smislu poimanja. Nalaz višekratno popravljane kopče iz Vranjeva Sela, te vjerojatno one iz Drinovca,²¹ svjedočio bi tako neposredno o njezinom dugom trajanju i na prostoru Hercegovine, tj. sve do njezine V. kronološke faze prema B. Marijanu. U mogućoj daljnjoj interpretaciji, ta kopča ipak kronološki znatno pomiče okvire njezine uporabe, ukoliko je i samo promatramo iz toga aspekta. Međutim, ako je promatramo kao namjerno postavljene „stari predmet“, „starinu“ ili tzv. antikvitete (njem. *Altstück*), odnosno u aspektu dugo prakticiranog rituala prenošenja i prinošenja zavjetnih poklona kod aristokracije, koja je i na taj način konzervativno demonstrirala svoj kontinuitet društvene i kulturološke ideologije te ukorijenjene tradicije, tj. tako reflektirala svoj položaj, a koji je pogotovo u bogatijim i kneževskim grobovima 5. st. pr. Kr. bio izrazito cijenjen na širem prostoru Europe pa tako i Balkana (Guggisberg 2004: 181–189), tada možda možemo razumijevati pojavljivanje takve kopče u znatno mlađem vremenskom i kulturnom kontekstu.

Jantarna zrna

U odnosu na dosadašnju grupu nalaza, u skupinu tzv. egzotičnih predmeta pribrajamo jantarna zrna koja, s obzirom na njihovo podrijetlo i značaj, najčešće obilježavaju luksuzne dijelove nakitnih garnitura. Sačuvana su samo četiri primjerka, sva izrazito malih dimenzija i krajnje tipološki uniformna. S obzirom na tipologiju jantarnih zrna, onu Aleksandra Palavestre, zrna iz ovoga tumula možemo pripisati tipu 8a–b, ovalnog i plosnatog oblika (**kat. br. 32.1–3**), dok jedno zrno pripada valjkastom tipu 18b (**kat. br. 32.4**) (Palavestra 1993: 33–34, 187, 197). Oblikovno, vrlo su slična zrnca zabilježena i u svim grobovima toga područja, gdje se nalaze u pravilu, ali i u osjetno većem broju pri čemu naročito istupaju nalazi iz Kačnja (Marić 1959: 93, sl. 4; 1976a: 108, T. III: 15, 17–19) i Plana (Truhelka 1901: 10, T. I: 24–32, 35; Palavestra 1993: 129–131). U najosnovnijim zapažanjima, a shodno približnim analogijama, datirati ih valja u 5. st. pr. Kr. Da bi takva datacija mogla biti prihvaćena, dokaze nalazimo i u svim sigurno datiranim grobnim cjelinama na području središnjeg Balkana, gdje su najvećim brojem rasprostranjena upravo zrnca tipa 8a–b (Palavestra 1993: 187; 2006: 278–279). Razumljivo, sve to samo dodatno pogoduje zaokruženoj kulturološko-prostornoj i međusobnoj povezanosti svih nalaza nakita, tj. nošnje iz tumula u Vranjevu Selu.

Vojna oprema

21 O popravcima kopče iz Podilijaka, također sa željeznom zakovicom, izvještavao je i B. Čović (Čović 1959: 72).

On the other hand, it can be seen as a deliberately placed “old item”, a so-called “antique” (Germ. *Altstück*), an aspect of a long-practiced ritual of the transmitting and offering of ritual gifts. Such rituals were performed by the aristocracy, who thus conservatively demonstrated the continuity of their social and cultural ideology and deeply rooted tradition. In this way, they reflected their position, which was highly valued, especially in the rich and princely graves of the 5th century BC on the wider territory of Europe and the Balkans (Guggisberg 2004: 181–189). This enables us to understand the occurrence of an older belt plate in a clearly younger chronological and cultural context.

Amber beads

Contrary to the previously described finds, the amber beads, due to their origin and meaning, are included in the group of luxury parts of attire. Only four examples are preserved – all of them small and typologically uniform. Based on the typology of amber beads by Aleksandar Palavestra, these beads can be ascribed to the 8a-b type – beads of oval or flat shape (**Cat. no. 32.1–3**) while a single bead can be included in the group of cylinder-shaped beads described as type 18b (**Cat. no. 32.4**) (Palavestra 1993: 33–34, 187, 197). Beads of similar shapes were documented in all graves on this territory, where they were found regularly and in large quantities, with the beads discovered in Kačanj (Marić 1959: 93, Fig. 4; 1976a: 108, T. III: 15, 17–19) and Plana (Truhelka 1901: 10, T. I: 24–32, 35; Palavestra 1993: 129–131) being particularly numerous. According to basic observation of their characteristics and according to approximate analogies they can be dated to the 5th century BC. The confirmation of this dating derives from the observation of all accurately dated graves on the territory of the central Balkans where 8a-b type beads are the most numerous (Palavestra 1993: 187; 2006: 278–279). This only confirms the cultural and territorial interconnectedness of all pieces of jewelry or attire in the Vranjevo Selo tumulus.

Military equipment

An exceptional group of preserved artifacts consists of military equipment. Two helmets of the Illyrian type and a fragment, probably of a shield boss, belong to defensive equipment, while the spear points, spear butts and the fragments of a single-edged sword belong to offensive weapons.

Illyrian helmets

The defensive military equipment is characterized by two helmets of the Illyrian type which, according to their morphological, technological and stylistic characteristics, could be ascribed to their youngest group – to the III A2 variant, according to the typological division by Hermann Pflug (Pflug 1988: 55–59, Fig. 14). Both rather damaged on the upper portion of the calotte, these pieces were consequently partly restored. All preserved parts demonstrate the characteristics of the classical form with two elongated cheek guards, a square opening for the face and two well-marked ribs on the central part of the calotte, beginning on the an-

Iznimnu grupu sačuvanih predmeta predstavlja vojna oprema. Od obrambenog naoružanja sačuvane su dvije kacige ilirskog tipa i ulomak vjerojatno štitne grbe, dok navalnu opremu predstavljaju vrhovi koplja, i/ili nasadnici okova koplja, te izgledno ulomak većeg jednosječnog mača.

Ilirske kacige

Vojnu opremu obrambenog karaktera obilježavaju dvije kacige ilirskog tipa koje se svojim morfološkim, tehnološkim i stilskim odlikama mogu pribrojiti njihovoj posljednjoj ili najmlađoj skupini, tj. varijanti III A2 prema tipološkom određenju Hermanna Pfluga (Pflug 1988: 55–59, sl. 14). Obje su kacige bile prilično oštećene na gornjim dijelovima kalote pa su stoga ondje i najvećim dijelom rekonstruirane. Svi očuvani dijelovi ukazuju na klasičnu formu s dvije izdužene a zaobljene paragnatide, s četvrtastim otvorom za lice i s dva istaknutija rebra po sredini zaobljene kalote, koja započinju na čeonom dijelu iznad trna i završavaju na stražnjem dijelu iznad alke, između kojih su urezane tri linije. To je zapravo ležište u kojeg su se umetale i pričvršćivale perjanice.

Prva je kaciga (**kat. br. 33**) (sl. 12; sl. 14: 1) znatno bolje očuvana s nešto više čitljivih detalja, te osim djelomično oštećene kalote, nedostaju joj i donji dijelovi paragnatida, koje su morale biti široko zaobljene, a gdje je kaciga restaurirana. U tehničkom smislu, bila je i znatno bolji rad od druge kacige (**kat. br. 34**) (sl. 13; sl. 14: 2), što se posebno vidi na

terior side above the rivet and ending on the posterior side above the sling. Between them, there were three incised lines – these were actually the bed into which the plume was inserted and fixed.

The first helmet (**Cat. no. 33**) (Fig. 12; Fig. 14: 1) is better preserved, with several more details clearly visible. In addition to the damaged calotte, the lower parts of the cheek guards are also missing – they must have been curved and were consequently restored in that manner. Technically, the craftsmanship involved in the making of this helmet was of much better quality than the other (**Cat. no. 34**) (Fig. 13; Fig. 14: 2), which can be observed on the preserved edge of the helmet – the thickened part was cast together with globules which were later finished in detail. The imitation of globules was well made – they were regular in form, of a regular profile and proportions. Individual globules do not stand out but create an image of fluid globular decoration.

The major part of the calotte of the second helmet, including the frontal part, was reconstructed, but the curved cheek guards are better preserved, including the holes for fixing the helmet, the back part with the neck-guard and the sling for fixing the plume (Fig. 13; Fig. 14: 2). Its decoration, i.e. the elaboration of the edge, is much less sophisticated – the edge is reinforced but irregularly, as are the imitation globules, which are neither profiled nor proportional, and in some parts barely indicated in relief.

Sl. 12 Detalj rubnika paragnatide i usjeka na prvoj ilirskoj kacigi iz Vranjeva Sela kod Neuma, MGN 15 (snimila: M. Blečić Kavur 2009.)

Fig. 12 Detail of the edge of the cheek piece and the incision on the first Illyrian helmet from Vranjevo Selo near Neum, MGN, 15 (photo by: M. Blečić Kavur 2009)

Sl. 13 Detalj rubnika paragnatide i usjeka na drugoj ilirskoj kacigi iz Vranjeva Sela kod Neuma, MGN 16 (snimila: M. Blečić Kavur 2009.)

Fig. 13 Detail of the edge of the cheek piece and the incision on the second Illyrian helmet from Vranjevo Selo near Neum, MGN 16 (photo by: M. Blečić Kavur 2009)

Sl. 14 Pogled na zatiljne strane ilirskih kaciga III A2–a tipa iz Vranjeva Sela kod Neuma, MGN 15, 16 (snimila: M. Blečić Kavur 2009.)
 Fig. 14 View of the back side of the Illyrian III A2–a type helmets from Vranjevo Selo near Neum, MGN, 15, 16 (picture by: M. Blečić Kavur 2009)

očuvanim rubnicima, izrađenima s pravilnim ojačanim rubovima i sa zajedno lijevanim i potom dorađenim kuglicama. Imitacija kuglica ostvarena je ravnomjerno, profilirano i proporcionalno, tako da ne odskakuju jedne od drugih, nego stvaraju pravi dojam tekućeg kugličastog ukrasa.

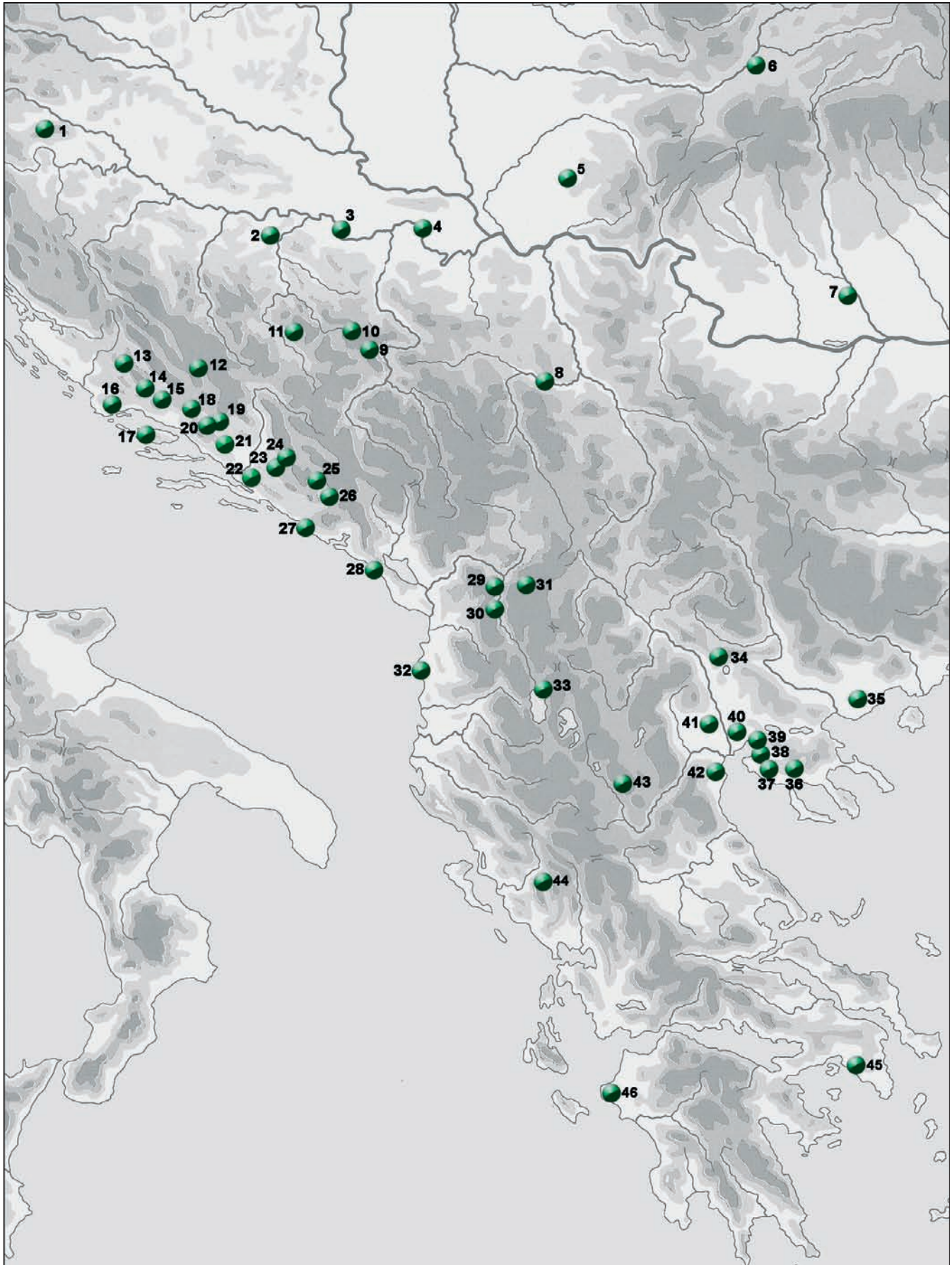
Druga kaciga ima rekonstruiranu veću kalotnu površinu, uključujući i čeonu dio, ali ima zato bolje očuvane široko zaobljene paragnatide, s rupicama za pričvršćivanje kacige, kao i stražnji dio sa štitnikom, iznad kojeg su se održali dijelovi alke za pričvršćivanje perjanice (sl. 13; sl. 14: 2). No, njezin je ukras, dakle izvedba rubnika znatno površniji izradbe, pa su rubnici ojačani ali nepravilni, baš kao i imitacija kuglica koja nije profilirana niti proporcionalna, nego na dijelovima jedva reljefno naznačena.

U tehnološkom smislu, izvedba tih kaciga bila je iznimno zahtjevna i složena, izvedena lijevanjem, žigosanjem, iskucavanjem te urezivanjem i poliranjem. Budući da kuglice na rubnicima više nisu imale namjenski, kao kod prethodnih tipova (I, II), već samo ukrasni karakter, smatra se da su funkcionalno uglavnom nošene preko kapa ili zato posebno predviđenih podstava. Slijedom navedenoga, i s obzirom da na kacigama nema drugog pridodanog ukrasa, obje kacige valja pridružiti varijanti III A2–a ilirskih kaciga prema razrađenoj tipologiji B. Teržan (Teržan 1995: 87–88, 114–119, sl. 7–8). Njihova zemljopisna raširenost ukazuje na široku prostornu disperziju od područja Grčke i Makedonije na jugu, preko središnjeg balkanskog prostora sve do istočnojadranskog primorja na zapadu. Pojedinačno se nalaze i znat-

The production of these helmets was an extremely demanding and sophisticated technological process – they were produced by casting, stamping, hammering, incising and polishing. Since the globules on the edge did not have a functional role as in the previous types (I, II), but were only of decorative character, one considers that they were worn over caps or special headgear.

Due to their morphology and lack of any further decoration, both should be included in the III A-2a variant of Illyrian helmets according to the elaborated typology of B. Teržan (Teržan 1995: 87–88, 114–119, Fig. 7–8). Their geographical distribution demonstrates a broad dispersion from the territory of Greece and Macedonia on the south, across the central Balkan area, all the way to the eastern Adriatic coastline on the west. Individual finds were also discovered further to the north, along the Sava River basin, from Novo Mesto to Sremska Mitrovica and even further on to Transilvania. A special concentration of this type of Illyrian helmets is particularly characteristic for the territory of Dalmatia and Macedonia (Fig. 15).

Newly collected data, supplemented the territory of Macedonia with further finds of this variant of Illyrian helmets, along with an already added fragment of a decorated cheek guard from Tymphaia near Gravena (Ducrey 1985: Fig. 57; Ellis 1992: Fig. 24; Blečić 2007: 79, Fig. 7C). The new finds from Pydna could also be added to this variant (Bessios, Pappa 1995: Cat. no. 62: A; Teleaga 2008: 233), especially the ones from the systematically excavated necropolis of Ar-

Sl. 15 Karta rasprostranjenosti ilirskih kaciga III A2-a tipa (nadopunjeno prema Teržan 1995: sl. 7)
Fig. 15 Distribution map of the Illyrian helmets of the III A2-a type (supplemented according to Teržan 1995: Fig. 7)

Br	Nalazište	Kom./Tip	Okolnosti	Bibliografija
1	Novo Mesto (Si)	1/ III A1–a; 1/ III A2–a	Grob 19/VII	Egg 1999: 321–325, sl. 5, T. 13; Križ 2004: sl. 4
2	Ritešić, Dobož (BiH)	1/ III A2–a	?	Vasić 2010: 43
3	Županja–Orašje	1/ III A2–a	Riječni nalaz	Vasić 1982a: 8, sl. 1; 1983: sl. 2
4	Sremska Mitrovica (Srb)	1/ III A2–a	Slučajni nalaz	Vasić 1983: 76–77, sl. 1
5	Jidovin, Brezovia (Ro)	1/ III A2–a	?	Gumă 1991: 85–93, sl. 1–3
6	Ocna Mureș (Ro)	1/ III A2–a	?	Mozsolics 1955: 49, sl. 12; Berciu 1958: 441–442, sl. 3–4; Teleaga 2008: T. 176: 1–4
7	Gostavățu, Craiova (Ro)	1/ III A2–a	Grob	Berciu 1958: sl. 1–2; Teleaga 2008: T. 147: 1–4
8	Trstenik (Srb)	1/ III A2–a	?	Garašanin 1973: T. 111; Vasić 2009: 112–113, sl. 1
9	Rusanovići, Glasinac (BiH)	1/ III A2–a	Grob VIII/1	Fiala 1895b: 535; Vasić 2010: 43, T. III: 4
10	Taline, Glasinac (BiH)	1/ III A2–a	Grob I/1–2	Teržan 1976: 376, bilj. 145; Vasić 1982a: 6; 2010: 43, T. III: 4; Čović 1987: 630
11	Kamenjača, Breza (BiH)	5/ III A2	Nekropola	Paškvalin 2002: T. II: 1–4; 2008: T. 17: 1–4; Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
12	Ritke Liske, Crvenice (BiH)	1/ III A2–a	Uništeni grobovi?	Bojanovski 1967: sl. 1–2; Čović 1962: 27–28
13	Topolje=Burnum=Knin (Hr)	1/ III A2	Grob?	Truhelka 1901: 5; Nikolanci 1960: 31; Marun 1998: 47, 196–197
14	Trilj, Veliki Drinić (Hr)	1/ III A2–a	Riječni nalaz	Neobjavljeno, Muzej triljskog kraja
15	Trilj, Mali Drinić (Hr)	7/ III A2–a 3/ III A2–b	Riječni nalazi	Milošević 1999: sl. 4–5; neobjavljeno, Muzej cetinske krajine Sinj
16	Labin, Trogir (Hr)	1/ III A2–a	?	Balen–Letunić 1993: 99, kat. br. 46; 2001: 30–31, kat. br. 6
17	Vičja luka, o. Brač (Hr)	1/III A1–b; 2/III A2–a; 1/ III A2–b; 1/ III A3	Stari nalazi; grobovi 2, 3, 4	Bulić 1900: 27–28, T. III: 1–2; Marović, Nikolanci 1969: sl. 4; 11; 16; Marović 1976: sl. 5–6
18	Bulbin, Imotski (Hr)	1/ III A1–a 1/ III A2–a	Uništeni grob?	Nicolanci 1959: 82, sl. 1; 1960: 31; Marović 1976: sl. 9
19	Grude (BiH)	1/ III A2–a	Grobovi?	Фиала 1897: T. I; Vasić 2010: Pl. III: 3
20	Prisojska gradina, Drinovci (BiH)	1/ III A2–a	Naselje	Truhelka 1901: 5; 1914: 117; Teržan 1995: 121
21	Radišići, Ljubuški (BiH)	1/ III A2–a	Grob	Truhelka 1901: 5; Marović 1976: 298; Vasić 1982a: 6; Čović 1985: 55, T. III: 4; Dodig 2011: 2
22	Vranjevo Selo, Neum (BiH)	2/ III A2–a	Grob	Miličević–Capek 2007: 139–144; Puljić 2008: sl. 12 – <i>sl. 12– 14; kat. br. 33, 34</i>
23	Stolac ? (BiH)	1/ III A2–a	?	Nicolanci 1959: T. 9: 2; Teržan 1995: 115; Marović 1976: sl. 11 – <i>sl. 16: 1</i>
24	Ošanići, Stolac (BiH)	1/ III A2–a	Akropola	Marić 1976b: 634–638, sl. 2; 1995, 41, T. 3: 1–2
25	Plana, Bileća (BiH)	2/ III A2–a	Grobovi	Truhelka 1901: sl. 1–4; 1914: sl. 109 – <i>sl. 16: 2</i>
26	Kačanj, Bileća (BiH)	3/ III A1–a 3/ III A2–a	Skupna grobnica ?	Marić 1959: T. I: 2; 1976a: sl. 3
27	Cavtat (Hr)	1/ III A2–a	?	Lisičar 1966: sl. 6; Batović 1988: sl. 10
28	Budva (CG)	3/ III A2–a; 3/ III A2–b	Nekropola	Vasić 1982a: 6; Popović 1994: 129–130, kat. br. 98–99; Marković 2003: 14, sl. 9; JU Muzeji i Galerije Budva: http:// www.mgb-budva.com/wp-content/uploads/2009/02/ sljem.jpg
29	Çinamak, Kükes (Al)	1/ III A2–a	Grob	Prendi 1988: 230, kat. br. 96
30	Draj Rec, Dibra (Al)	1/ III A2–a	Grob	Bunguri 1989: 71, T. 2: 5

31	Tetovo (Mk)	1/ III A2–a	Grob (?)	Vasić 1982a: 12; Teržan 1995: 121
32	Durrës (<i>Epidamnus</i>) (Al)	2/ III A2–a	Grobovi	Osmani 1988: 209–210, sl. 1–2; Vasić 2010: 46
33	Ohrid–Gorna Porta (Mk)	2/ III A1–a, b 4/ III A2–a	Grobovi	Kuzman 2006; Balkanalysis 2006; Krikhaar 2011: 20, sl. 28
34	Dedeli–Valdanovo (Mk)	1/ III A2–a	?	Pyjak, Velkovski 2007: sl. 1–10
35	Pangaion (Gr)	1/ III A2–a	?	Pflug 1988: sl. 14.8
36	Halkidika (Gr)	1/III A2–a	Grob	Hassel 1967: T. 52–53
37	Halkidika (Gr)	1/ III A2–a	Grob sa zlatnom maskom ?	Walter Art Museum, Baltimore; Kent Hill 1965: sl. 1–3; http://art.thewalters.org/webimages/PL1_54.2456_3Qtr_SL.jpg ; (25.02.2011.)
38	Zeitenlik / Thessaloniki (Gr)	1/ III A2–a	Sarkofag C	Musée du Louvre, Paris; 4116; Descamps 2002, 99; Pflug 1988, 58, bilj. 97; Teleaga 2008, 233; Vasić 2010, 46; http://communaute.louvre.fr/louvre/casque-de-type-illyrien (12.12.2010.)
39	Thessaloniki (Gr)	1/ III A2–a	?	Archaeological Museum Istanbul; Vasić 2010: 46
40	Sindos (Gr)	4/ III A2–a	Nekropola, grob 111, 65, 76, 87	Vokotopoulou et al. 1997: kat. br. 100; 121; 337, 408; Teleaga 2008: 233
41	Archontiko, Pella (Gr)	?/ III A2–a	Nekropola	Whitley 2003: 59; 2004: 44; 2005: 70; Whitley et al. 2005: 88; 2006: 57; Evely et al. 2008: 67–68; Manti, Watkinson 2008; Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007; 2009; http://news.nationalgeographic.com/news/2008/09/080911-gold-photo.html (12. 12. 2010.)
42	Pydna (Gr)	1/ III A2–a	Nekropola	Teleaga 2008: 233
43	Tymphaia, Grevena (Gr)	1/ III A2a	Grobница ?	Siganidou 1978: 41, sl. 46; Ducrey 1985: sl. 57; Ellis 1992: sl. 24; Blečić 2007: sl. 7c; http://www.amth.gr/makedonia6.html (16.02.2011.)
44	Dodona (Gr)	1/ III A2 1/ III B?	Svetište	Carapanos 1878: 102, T. LVI: 10; Kilian 1975: 136; Teržan 1995: 119; Vasić 2010: 45
45	Atena (Gr)	1/ III A2–a	Akropola	Kunze 1958, 138, k. 35; Teržan 1995: 115; http://www.flickr.com/photos/dandiffendale/3466944336/ (15. 02. 2011.)
46	Olympia (Gr)	Više kom: III A1–a i b; III A2–a; III A3; III B	Svetište	Kunze 1958: T. 53–54; Teržan 1995: 113, 115, 119, 121
47	Korešnica, Demir Kapija (Mk)	18/ III A	Opljačkana grobnica	Vasić 2010: 43, http://lootingmatters.blogspot.com/2008/03/koreschnica-krater-more-on-tomb.html , http://lootingmatters.blogspot.com/2009/06/is-archaeology-of-balkans-under-threat.html (02.02.2011.)
48	Hagios Athanasios, Thessaloniki (Gr)	4/ III A	?	Vasić 2010: 44. Vjerojatno neki od tih primjeraka pripada varijanti III A2–a
49	Hagios Georgios, Grevena (Gr)	3/ III A	?	Vasić 2010: 44. Vjerojatno neki od tih primjeraka pripada varijanti III A2–a. Vidjeti i: http://www.amth.gr/vr_museum_vr_makedonia2.html (16.02.2011.)
50	Balkan ?	1/ III A2–a	?	Antikemuseum Berlin, Sammlung Lipperheide; Pflug 1988: kat. br. 5
51	Balkan ?	1/ III A2–a	?	National Archaeological Museum, Athens; Whitley 2003: 5, sl. 2
52	Malta ?	1/ III A2–a	?	Antikemuseum Berlin, Sammlung Lipperheide; Pflug 1988: kat. br. 6
53	Balkan/Ilirija?	1/ IIA; 1/ III A2–a	?	Brakat Gallery, Abu Dabi; http://www.barakatgalleryuae.com/classicalart.html (04. 12. 2010.)

Lista nalazišta uz sl. 15

No	Site	Pcs/Type	Context	Bibliography
1	Novo Mesto (SI)	1/ III A1–a; 1/ III A2–a	Grave 19/VII	Egg 1999: 321–325, Fig. 5, T. 13; Križ 2004: Fig. 4
2	Ritešić, Doboj (BA)	1/ III A2–a	?	Vasić 2010: 43
3	Županja–Orašje	1/ III A2–a	River find	Vasić 1982a: 8, Fig. 1; 1983: Fig. 2
4	Sremska Mitrovica (RS)	1/ III A2–a	Random find	Vasić 1983: 76–77, Fig. 1
5	Jidovin, Brezovia (RO)	1/ III A2–a	?	Gumă 1991: 85–93, Fig. 1–3
6	Ocna Mureș (RO)	1/ III A2–a	?	Mozsolics 1955: 49, Fig. 12; Berciu 1958: 441–442, Fig. 3–4; Teleaga 2008: T. 176: 1–4
7	Gostavățu, Craiova (RO)	1/ III A2–a	Grave	Berciu 1958: Fig. 1–2; Teleaga 2008: T. 147: 1–4
8	Trstenik (RS)	1/ III A2–a	?	Garašanin 1973: T. 111; Bacić 2009: 112–113, Fig. 1
9	Rusanovići, Glasinac (BA)	1/ III A2–a	Grave VIII/1	Fiala 1895b: 535; Vasić 2010: 43, T. III: 4.
10	Taline, Glasinac (BA)	1/ III A2–a	Grave I/1–2	Teržan 1976: 376, note 145; Vasić 1982a: 6; 2010: 43, T. III: 4; Čović 1987: 630
11	Kamenjača, Breza (BA)	5/ III A2	Necropolis	Paškvalin 2002: T. II: 1–4; 2008: T. 17: 1–4; National Museum of Bosnia and Herzegovina
12	Ritke Liske, Crvenice (BA)	1/ III A2–a	Destroyed graves?	Bojanovski 1967: Fig. 1–2; Čović 1962: 27–28
13	Topolje=Burnum=Knin (HR)	1/ III A2	Grave?	Truhelka 1901: 5; Nikolanci 1960: 31; Marun 1998: 47, 196–197
14	Trilj, Veliki Drinić (HR)	1/ III A2–a	River find	Unpublished, Trilj Museum
15	Trilj, Mali Drinić (HR)	7/ III A2–a 3/ III A2–b	River find	Milošević 1999: Fig. 4–5; unpublished, The Museum of the Cetina County, Sinj
16	Labin, Trogir (HR)	1/ III A2–a	?	Balen–Letunić 1993: 99, Cat. no. 46; 2001: 30–31, Cat. no. 6
17	Vičja luka, Brač (HR)	1/ III A1–b; 2/ III A2–a; 1/ III A2–b; 1/ III A3	Old finds; graves 2, 3, 4	Bulić 1900: 27–28, T. III: 1–2; Marović, Nikolanci 1969: Fig. 4; 11; 16; Marović 1976: Fig. 5–6
18	Bulbin, Imotski (HR)	1/ III A1–a 1/ III A2–a	Destroyed grave?	Nikolanci 1959: 82, Fig. 1; 1960: 31; Marović 1976: Fig. 9
19	Grude (BA)	1/ III A2–a	Graves?	Фиала 1897: T. I; Vasić 2010: Pl. III: 3
20	Prisojska gradina, Drinovci (BA)	1/ III A2–a	Settlement	Truhelka 1901: 5; 1914: 117; Teržan 1995: 121
21	Radišići, Ljubuški (BA)	1/ III A2–a	Grave	Truhelka 1901: 5; Marović 1976: 298; Vasić 1982a: 6; Čović 1985: 55, T. III: 4; Dodig 2011: 2
22	Vranjevo Selo, Neum (BA)	2/ III A2–a	Grave	Miličević–Capek 2007: 139–144; Puljić 2008: Fig. 12 – Fig. 12–14; Cat. no. 33, 34
23	Stolac ? (BA)	1/ III A2–a	?	Nikolanci 1959: T. 9: 2; Teržan 1995: 115; Marović 1976: Fig. 11 – Fig. 16: 1
24	Ošanići, Stolac (BA)	1/ III A2–a	Acropolis	Marić 1976b: 634–638, Fig. 2; 1995, 41, T. 3: 1–2
25	Plana, Bileća (BA)	2/ III A2–a	Graves	Truhelka 1901: Fig. 1–4; 1914: Fig. 109 – Fig. 16: 2
26	Kačanj, Bileća (BA)	3/ III A1–a 3/ III A2–a	Collective tomb ?	Marić 1959: T. I: 2; 1976a: Fig. 3
27	Cavtat (HR)	1/ III A2–a	?	Lisičar 1966: Fig. 6; Batović 1988: Fig. 10
28	Budva (ME)	3/ III A2–a; 3/ III A2–b	Necropolis	Vasić 1982a: 6; Popović 1994: 129–130, Cat. no. 98–99; Marković 2003: 14, Fig. 9; JU Museums and galleries, Budva: http://www.mgb-budva.com/wp-content/uploads/2009/02/sljem.jpg
29	Çinamak, Kükes (AL)	1/ III A2–a	Grave	Prendi 1988: 230, Cat. no. 96
30	Draj Rec, Dibra (AL)	1/ III A2–a	Grave	Bunguri 1989: 71, T. 2: 5

31	Tetovo (MK)	1/ III A2–a	Grave (?)	Vasić 1982a: 12; Teržan 1995: 121
32	Durrës (<i>Epidamnus</i>) (AL)	2/ III A2–a	Graves	Osmani 1988: 209–210, Fig. 1–2; Vasić 2010: 46
33	Ohrid–Gorna Porta (MK)	2/ III A1–a, b 4/ III A2–a	Graves	Kuzman 2006; Balkanalysis 2006; Krikhaar 2011: 20, Fig. 28
34	Dedeli–Valdanovo (MK)	1/ III A2–a	?	Pyjak, Velkovski 2007: Fig. 1–10
35	Pangaion (GR)	1/ III A2–a	?	Pflug 1988: Fig. 14.8
36	Halkidiki (GR)	1/ III A2–a	Grave	Hassel 1967: T. 52–53
37	Halkidiki (GR)	1/ III A2–a	Grave with the golden mask?	Walter Art Museum, Baltimore; Kent Hill 1965: Fig. 1–3; http://art.thewalters.org/webimages/PL1_54.2456_3Qtr_SL.jpg (25 February 2011)
38	Zeitenlik / Thessaloniki (GR)	1/ III A2–a	Sarcophagus C	Musée du Louvre, Paris; 4116; Descamps 2002, 99; Pflug 1988, 58, note 97; Teleaga 2008, 233; Vasić 2010, 46; http://communaute.louvre.fr/louvre/casque-de-type-illyrien (12 December 2010)
39	Thessaloniki (GR)	1/ III A2–a	?	Archaeological Museum Istanbul; Vasić 2010: 46
40	Sindos (GR)	4/ III A2–a	Necropolis, grave 111, 65, 76, 87	Vokotopoulou et al. 1997: Cat. no. 100; 121; 337, 408; Teleaga 2008: 233
41	Archontiko, Pella (GR)	?/ III A2–a	Necropolis	Whitley 2003: 59; 2004: 44; 2005: 70; Whitley et al. 2005: 88; 2006: 57; Evely et al. 2008: 67–68; Manti, Watkinson 2008; Χρυσσοστόμου, Χρυσσοστόμου 2007; 2009; http://news.nationalgeographic.com/news/2008/09/080911-gold-photo.html (12 December 2010)
42	Pydna (GR)	1/ III A2–a	Necropolis	Teleaga 2008: 233
43	Tymphaia, Grevena (GR)	1/ III A2a	Grave ?	Siganidou 1978: 41, Fig. 46; Ducrey 1985: Fig. 57; Ellis 1992: Fig. 24; Blečić 2007: Fig. 7c; http://www.amth.gr/makedonia6.html (16 February 2011)
44	Dodona (GR)	1/ III A2 1/ III B?	Sanctuary	Carapanos 1878: 102, T. LVI: 10; Kilian 1975: 136; Teržan 1995: 119; Vasić 2010: 45
45	Athens (GR)	1/ III A2–a	Acropolis	Kunze 1958, 138, k. 35; Teržan 1995: 115; http://www.flickr.com/photos/dandiffendale/3466944336/ (15 February 2011)
46	Olympia (GR)	Various pcs: III A1–a and b; III A2–a; III A3; III B	Sanctuary	Kunze 1958: T. 53–54; Teržan 1995: 113, 115, 119, 121
47	Korešnica, Demir Kapija (MK)	18/ III A	Looted tomb	Vasić 2010: 43; http://lootingmatters.blogspot.com/2008/03/koreschnica-krater-more-on-tomb.html , http://lootingmatters.blogspot.com/2009/06/is-archaeology-of-balkans-under-threat.html (02 February 2011)
48	Hagios Athanasios, Thessaloniki (GR)	4/ III A	?	Vasić 2010: 44. Some of these examples probably belong to variant III A2–a.
49	Hagios Georgios, Grevena (GR)	3/ III A	?	Vasić 2010: 44. Some of these examples probably belong to the III A2–a type. See also: http://www.amth.gr/vr_museum_vr_makedonia2.html (16 February 2011)
50	Balkans ?	1/ III A2–a	?	Antikenmuseum Berlin, Sammlung Lipperheide; Pflug 1988: Cat. no. 5
51	Balkans ?	1/ III A2–a	?	National Archaeological Museum, Athens; Whitley 2003: 5, Fig. 2
52	Malta ?	1/ III A2–a	?	Antikenmuseum Berlin, Sammlung Lipperheide; Pflug 1988: Cat. no. 6
53	Balkan/Ilirija?	1/ IIA; 1/ III A2–a	?	Brakat Gallery, Abu Dhabi; http://www.barakatgalleryuae.com/classicalart.html (04 December 2010)

List of sites with Fig. 15.

no sjevernije uzduž Posavlja, od Novoga Mesta do Sremske Mitrovice, ali i dalje sjevernije sve do Transilvanije. Iznimna koncentracija tog najzastupljenijeg tipa ilirskih kaciga značajna je međutim upravo za prostor Dalmacije i Makedonije (sl. 15).

Novijim prikupljenim podatcima prostor Makedonije je dakle znatno nadopunjen ilirskim kacigama diskutirane varijante, pa uz već pribrojeni ulomak ukrašene paragnatide iz Tymphaie kod Grevene (Ducrey 1985: sl. 57; Ellis 1992: sl. 24; Blečić 2007: 79, sl. 7C), ovoj se varijanti pridružuju i noviji nalazi iz Pydne (Bessios, Pappa 1995: kat. br. 62: A; Teleaga 2008: 233) te posebno iz sustavno istraživane nekropole Archontiko kod Pelle.²² Pridodati im svakako treba i novoobjavljenu kacigu iz Dedeli kod Valandova (Pyjak, Velkovski 2007: 39–41, sl. 1–10),²³ kao i izdavnja objavljenu kacigu sa zlatnom maskom iz područja Halkidike (Kent Hill 1965: 9–10, sl. 1–2). Skupu će pripadati i paragnatida kacige III A2 tipa iz Dodone, koja sadrži natpis *MO* (Carapanos 1878: 102, T. LVI: 10),²⁴ kao i brojne druge (sl. 15).²⁵

Isto vrijedi i za regiju istočne obale Jadrana, dalmatinskog primorja i njezina hercegovačkog zaleđa,²⁶ gdje je zastupljen prepoznatljiv i unificiran oblik te varijante ilirskih kaciga koje možemo pratiti od Imotskog (Nikolanci 1959: 82; 1960: 31)²⁷ i Gruda (Фиала 1897: 661–662, T. I), sve do Cavta-

chontiko near Pella.²² The unpublished helmet from Dedeli near Valandovo should also be added (Pyjak, Velkovski 2007: 39–41, Fig. 1–10),²³ as well as the helmet with the golden mask from the territory of Halkidiki, published a long time ago (Kent Hill 1965: 9–10, Fig. 1–2). This group should also include the cheek guard of the III A2-type helmet from Dodona, bearing the inscription *MO* (Carapanos 1878: 102, T. LVI: 10),²⁴ as well as many others (Fig. 15)²⁵.

The same is true of the eastern Adriatic coast, the Dalmatian coastland and its Herzegovinian hinterland²⁶, where a recognizable and unified form of this variant of Illyrian helmets is present. They can be traced from Imotski (Nikolanci 1959: 82; 1960: 31)²⁷ and Grude (Фиала 1897: 661–662, T. I), all the way to Cavtat (Lisičar 1966: 41–42, Fig. 6; Batović 1988: 62, Fig. 10) and Budva (Popović 1994: 129–130, Cat. no. 98–99; Krstić 2007b: 142, Cat. no. 100) (Fig. 15; Fig. 18). According to their description, the helmets from Prisojska gradina near Drinovci and those from Radišić near Ljubuški (Truhelka 1901: 5; Čović 1985: 55, T. III: 4)²⁸ should also be included

22 Na tome je nalazištu nađeno najmanje 40 ilirskih kaciga, varijanti II i III (Whitley 2003: 59; 2004: 44; 2005: 70; Whitley et al. 2005: 88; 2006: 57; Evely et al. 2008: 67–68; Vasić 2010: 44–45; vidjeti i Manti, Watkinson 2008; Χρυσστόμου, Χρυσστόμου 2007; 2009; http://www.ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_wsate4_1_10/01/2011_372433 (20. 01. 2011).

23 Zanimljivo je podsjetiti kako iz Valandova, s nalazišta Zelenište, otkrije poznajemo nalaz dvosječnog mača tipa *ksifos* iz grobova smještenih u vrijeme 6. i 5. st. pr. Kr. (Teržan 1995: 129, sl. 12; Vasić 2010: 44).

24 Natpis s inicijalima *MO* autor je izvorno povezo s *Μολοσσών*, tj. pripisao ju je kacigama koje su vjerojatno nosili epirski Mološani. Drugi ulomak koji se nalazi u Beču, a kojega navodi K. Kilian (Kilian 1975: 136) možda pripada tipu III B, što prenose i B. Teržan (Teržan 1995: 119) i R. Vasić (Vasić 2010: 45).

25 U okolici Ioaninne, na nalazištu Parkio Koutseliou, istražen je grob ratnika s ilirskom kacigom, koja nažalost nije preciznije opredijeljena kao što nije niti opisana, pa je ne možemo pripisati pojedinom tipu (Whitley 2005, 81). Isto vrijedi i za nalaz kacige iz bogato opremljenog ratničkog groba iz Stavroupoli na području Thessaloniki (Whitley 2004: 50), dok za nalaze ilirskih kaciga iz Vergine (Whitley et al. 2006: 59), Toroni (Fraser 1969: 23) i Thermi na Halkidiki (Tomlinson 1995:45) znamo da pripadaju trećem stupnju.

26 Do sada su se u literaturi bilježile i kartirale navodne kacige iz Topolja, Burnuma i Knina, kako su ih objavili Č. Truhelka i M. Nikolanci. Naime, potonji, objavljujući podatke o navodnim kacigama iz Topolja i Burnuma, preuzima podatke iz zabilješki i dnevnika Mihovila Abramića, a na kraju ispravno zaključuje kako je najvjerojatnije riječ o samo jednoj kacigi (Nikolanci 1960: 31). Ipak, isti je autor, međutim, previdio bilješke po kojima M. Abramić, za istraživanja na Burnumu, zapravo precrtava i preuzima stare bilješke i skice iz dnevnika Lujke Maruna, koji je pak ondje, i u cijelom kninskom kraju, istraživao još od posljednjih desetljeća 19. stoljeća (Marun 1998). Za kacigu iz Knina, koju usputno spominje Č. Truhelka ne navodeći preciznije njezino nalazište (Truhelka 1901: 5), M. Nikolanci je zaključio kako je to vjerojatno bila još jedna, starija ilirska kaciga koju je Č. Truhelka morao vidjeti prije 1897. godine (Nikolanci 1960: 31). Međutim, u dnevniku L. Maruna stoji kako je kaciga bila nađena 4. 11. 1892. godine (Marun 1998: 47), pa će stoga biti i posve izglednim kako je u sva tri slučaja riječ o samo jednom primjerku ilirske kacige nađene na području Knina.

27 Pri reviziji i izradbi kataloga arheološke građe u Franjevačkom samostanu u Imotskom ustanovljeno je da se ondje uistinu nalaze dvije kacige ilirskog tipa iz Imotskog, i to s Bulbina, od kojih jedna definitivno pripada

22 More than 40 Illyrian helmets of variants II and III were discovered at this site (Vasić 2010: 44–45; see also Manti, Watkinson 2008; Chryssostomou, Chryssostomou 2009; http://www.ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_wsate4_1_10/01/2011_372433 (20 January 2011).

23 It is interesting to mention that we already know about a double-edged sword of the *ksifos* type, found at the Zelenište site in Valandovo, in graves dated to the 6th and 5th century BC (Teržan 1995: 129, Fig. 12; Vasić 2010: 44).

24 The author originally connected the inscription with the initials *MO* to *Μολοσσών* and ascribed it to the helmets that were worn by the Mološians from Epirus. The second fragment stored in Vienna and listed by K. Kilian (Kilian 1975: 136) could belong to the IIIB type as cited by B. Teržan (Teržan 1995: 119) and R. Vasić (Vasić 2010: 45).

25 Near Ioaninna, on the Parkio Koutseliou site, a warrior grave was excavated, containing an Illyrian helmet which, unfortunately, was not precisely determined or described and therefore cannot be assigned to a particular type (Whitley 2005, 81). The same applies to the helmet found in a richly equipped warrior grave in Stavroupoli, in the Thessaloniki area (Whitley 2004: 50), while the Illyrian helmets from Vergine (Whitley et al. 2006: 59), Toroni (Fraser 1969: 23) and Thermi on Halkidiki (Tomlinson 1995:45) are known to belong to the third stage.

26 Until now, in literature, the alleged helmets from Topolja, Burnum and Knin were listed and mapped as published by Č. Truhelka and M. Nikolanci. The latter, publishing the data of the alleged helmets from Topolja and Burnum, took over the information from the diaries and notes of Mihovil Abramić but correctly concluding that the author was most probably speaking about a single helmet (Nikolanci 1960: 31). Still, he overlooked the notes according to which, for the purposes of research at Burnum, M. Abramić actually copied the notes and sketches from the diary of Lujko Marun who had been conducting research there and in the entire area of Knin from the last decades of the 19th century (Marun 1998). Regarding the helmet from Knin, which Č. Truhelka marginally mentioned without listing its precise location (Truhelka 1901: 5), M. Nikolanci concluded that this was most probably another older Illyrian helmet which must have been seen by Č. Truhelka before 1897 (Nikolanci 1960: 31). But in his diary L. Marun noted that the helmet was discovered on 4th November 1892 (Marun 1998: 47). Consequently, it looks that in all three cases the authors were attributing the origin of a single piece from the territory of Knin to different locations.

27 During the revision and catalogization of the archaeological finds in the Franciscan monastery in Imotski, it was discovered that there were in fact two helmets of the Illyrian type from Imotski, from the location of Bulbin. One definitely belongs to the first variant (III A1-a) while the second belongs to the III A2 variant, as noted by I. Marović (Marović 1976: 295, 297, Fig. 9). The helmets are fairly damaged and inadequately restored.

28 The helmets were inspected in the collections of the National museum of Bosnia and Herzegovina and the collection of the Franciscan monastery of Humac in Ljubuški.

Sl. 16 Ilirske kacige III A2–a tipa: 1 Stolac, Arheološki muzej u Splitu, inv. br. N 1755 (snimila: M. Blečić Kavur 2009.); 2 Plana, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, inv. br. 21378 (snimila: A. Pravidur 2009.)

Fig. 16 Illyrian helmets of the III A2–a type: 1 Stolac, Archaeological museum in Split, Inv. no. N 1755 (picture by: M. Blečić Kavur 2009.); 2 Plana, National Museum of Bosnia and Herzegovina, Inv. no. 21378 (picture by: A. Pravidur 2009)

ta (Lisičar 1966: 41–42, sl. 6; Batović 1988: 62, sl. 10) i Budve (Popović 1994: 129–130, kat. br. 98–99; Krstić 2007b: 142, kat. br. 100) (sl. 15; sl. 18). Sukladno opisu, u tu grupu spadati će i kacige iz Prisojske gradine kod Drinovca te iz Radišića kod Ljubuškog (Truhelka 1901: 5; Čović 1985: 55, T. III: 4).²⁸ U svakom slučaju, najrodnije primjerke prema tipološkim odrednicama, te kulturološkim pojavama, moramo vidjeti kod kaciga iz Kačnja (Marić 1959: 89–90, sl. 1, T. I; 1976a: 106–107, sl. 3)²⁹ i Plana (sl. 16: 2) (Truhelka 1901: 13, sl. 1–4; Marović 1976: T. 5: 10), s jedne, te spomenutih iz Gruda i Drinovca, s druge strane. U oblikovnom i izvedbenom smislu iz te skupine ne odudara niti kaciga iz Gradine na Ošanićima, koja ima izrazito izdužene i široko zaobljene paragnatide u donjem dijelu (Marić 1976b: 634–638, sl. 2). Međutim, ukras na njezinim rubnicima nije izveden niti lijevanjem niti žigosanjem kvadratića s reljefnim kuglicama, već žigosanjem ravnomjerno raspoređenih kružnica unutar rubova. To je najzad značajka i većeg broja kaciga s područja srednjeg dalmatinskog primorja koje se mahom ubrajaju u varijantu III A2–b ilirskih kaciga, dakle onih s pridodanim ukrasom motiva strelice iznad

u prvu varijantu (III A1–a), a druga upravo u varijantu III A2–a ilirskog tipa kaciga, kao što je to bilježio i Ivan Marović (Marović 1976: 295, 297, sl. 9). Kacige su prilično oštećene i neadekvatno restaurirane.

²⁸Kacige su pregledane u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu i u Zbirci Franjevačkog samostana Humac u Ljubuškom.

²⁹U ovu skupinu možemo ubrojiti tri kacige iz Kačnja; pregledano u Muzeju u Trebinju.

in this group. In any case, the closest examples, according to typological and cultural characteristics, can be observed in the helmets from Kačanj (Marić 1959: 89–90, Fig. 1, T. I; 1976a: 106–107, Fig. 3)²⁹ and Plana (Fig. 16: 2) (Truhelka 1901: 13, Fig. 1–4; Marović 1976: T. 5: 10) on the one hand, and in the mentioned examples from Grude and Drinovci on the other. In a formal and constructive sense the helmet from Gradina on Ošanići does not stand out. By its shape and craftsmanship, the helmet from the Oršanići hill fort should also belong to this group, with its extremely elongated and widely curved lower section of the cheek guard (Marić 1976b: 634–638, Fig. 2). However, the decoration on its edge was not made by casting or the stamping of squares with relief globules, but by the stamping of regularly arranged circles within the edges. This is actually a characteristic of a larger group of helmets from the territory of the central Dalmatian coastland, which should be included in the III A2–b variant of Illyrian helmets - those with an added decoration of an arrow above the lateral incisions of the cheek guards (Teržan 1995: 87–88, 118–119, Fig. 8).³⁰ This was why

²⁹Three helmets from Kačanj could be included in to this group. They were examined in the Museum in Trebinje.

³⁰This can include single helmets from Vičja luka, Podgora near Sućuraj, a pair from Zagvozd and even three helmets from Mali Drnić in Cetina near Trilj, which were inspected at the Archaeological museum in Split and in the Museum of the Cetina County in Sinj. The cnemids from Vičja luka (Bulić 1900: T. III: 3; Nikolanci 1959: 89, T. VII: 3) and Zagvozd (Nikolanci 1959: 89, T. IX: 1–2) were decorated in the same manner. They

bočnih usjeka paragnatida (Teržan 1995: 87–88, 118–119, sl. 8).³⁰ Upravo iz tog razloga je Teleaga, priklonivši se konzervativnijoj tipologiji H. Pfluga, dao nešto različitiju klasifikaciju u odnosu na prijedlog B. Teržan, čime je npr. kaciga iz Ošanića pripisana III A3 tipu (Teleaga 2008: 233).³¹ Kako ipak ukras nije jedini, niti odlučujući, kriterij predloženih tipoloških klasifikacija, tako niti ta tvrdnja ne može biti prihvaćena sa sigurnošću jer, ponajprije, ilirske kacige III A3 varijante imaju posve drugačije morfološke, tehnološke i, napokon, stilske karakteristike.

Sigurno, to neće biti, niti su bili, jedini podatci koji se iz tih podjela mogu razumijevati, već oni pružaju šire i mnogo kompleksnije osnove njihova podrijetla, proizvodnje, korištenja te njihove potražnje i međusobnih odnosa u raznim kulturnim ambijentima. U tome smislu, boljem ili cjelovitijem poznavanju neće nažalost pridonijeti niti kontekst njihova nalaženja. On je i više nego oskudan te kronološki malokad sugestivno nepobitan. Uglavnom su ilirske kacige iz predmetnog prostora nađene u grobovima koje imaju ili duži vijek pokopavanja ili su posve uništene naknadnim ukopavanjima ili povijesnim okolnostima. Iz naselja ih poznajemo znatno rjeđe, mahom kao pojedinačne nalaze i bez detaljnijih podataka o kontekstima nalaženja, što posvjedočuju primjerci iz Prisojske gradine kod Drinovca ili Ošanića. Kaciga iz Gradine na Ošanićima predstavlja posebnu kategoriju nalaza koja je, iako nađena uz sam ulaz u *grad*, najvjerojatnije imala zavjetnu, a ne utilitarnu svrhu, zbog čega joj i datacija treba biti viša od predložene. Iznimnu kategoriju u ovoj skupini obilježavaju i tzv. riječni nalazi, kojih za sada na području Hercegovine nedostaje, ali su vrlo dobro znani iz središnje Dalmacije s ekskluzivnom, kvantitetnom i kvalitetnom, zastupljenošću u koritu rijeke Cetine, na položajima Mali i Veliki Drinić (sl. 15) (Milošević 1999: 206–210, sl. 4–5).

Takve nam prilike i dalje ne dopuštaju preciziranje konkretnije datacije, pa su uglavnom kacige navedene varijante III–A2 tipa smještene u 5. st. s trajanjem do ranog 4. st. pr. Kr. (Pflug 1988: 55, 58–59, sl. 1; Vasić 1982a: 20–21). Stanje donekle ohrabruju nalazi kaciga iz groba 19/VII Kapiteljske njive u Novom Mestu koje se, shodno dataciji čitavog groba, vremenski smještaju u drugu polovinu 5. st. pr. Kr. (Egg 1999; Križ 2004). Navedeni grob zapravo ponavlja, i ujedno potvrđuje, od prije poznatu situaciju iz imotskog Bulbina, gdje su bile u uništenom grobu zajedno nađene kacige III A1–a i III A2–a varijanti. One nam tako izravno svjedoče kako su morale biti istovremeno u uporabi, najvjerojatnije u statusu ratničke braće po oružju.

Ukoliko prihvatimo vjerodostojnost groba iz Talina I/1–2, gdje je pored željeznih koplja i noževa (Fiala 1895b: 547) za-

30 Tu se ubrajaju po jedna kaciga z Vičje luke, Podgore kod Sućuraja, zatim po dva primjerka iz Zagvozda, te čak tri kacige iz Malog Drinića na Cetini kod Trilja, koje su pregledane u Arheološkom muzeju u Splitu i u Muzeju cetinske krajine u Sinju. Knemide iz Vičje luke (Bulić 1900: T. III: 3; Nikolanci 1959: 89, T. VII: 3) i Zagvozda (Nicolanci 1959: 89, T. IX: 1–2) ukrašene su na isti način i pregledane također u Arheološkom muzeju u Splitu. Tri pak očuvane knemide iz korita rijeke Cetine kod Malog Drinića nemaju navedeni ukras duž rubova.

31 Navodeći citat iz B. Teržan (1976), umjesto Talinama, autor kacigu pripisuje Zagrađu, što ne odgovara istini, budući da je ondje nađena aplikacija vepra od srebrnog lima.

Teleaga siding with the more conservative typology of H. Pflug, proposed a somewhat different typological division from that proposed by B. Teržan. He included the helmet from Ošanići in the III A3 variant (Teleaga 2008: 233).³¹ Since the decoration is neither the sole nor the decisive criterion of the proposed typological classification, this claim cannot be accepted without caution because most Illyrian helmets of the III A3-type have completely different morphological, technological an, ultimately, stylistic characteristics.

Of course, this has not been, nor will it be, the only information which can be inferred from these typological divisions since they provide a much broader and more complex basis with respect to their origin, production and use, the demand for them and their mutual interrelations in different cultural environments. In this sense, not even the context of their discovery can contribute to a better and more comprehensive understanding, for it is highly inadequate and chronologically only occasionally irrefutable. Generally, the Illyrian helmets in this area were discovered in graves that had been used for inhumations for long period of time or had been completely destroyed by subsequent burials or historical devastation. They are only seldom found in settlements, sometimes as individual finds without any detailed context of discovery, as for instance in the case of the find from Prisojska gradina near Drinovci or Ošanići. The helmet from the Ošanići hill fort presents a special category which, since it was discovered at the entrance to the citadel, most probably had a votive and not a utilitarian role. Consequently, the helmet is probably older than suggested. An exceptional category are also the so-called river finds. Although none of them have yet been found in the territory of Herzegovina, they are well known in central Dalmatia and exclusively present, both in terms of quality and quantity, in the riverbed of the Cetina River, on the sites of Mali and Veliki Drinić (Fig. 15) (Milošević 1999: 206–210, Fig. 4–5).

As such contexts do not allow for precise dating, the helmets of the variant III A2 type are dated from the 5th to the early 4th century BC (Pflug 1988: 55, 58–59, Fig. 1; Vasić 1982a: 20–21). Conditions are a slightly improved by the finds from grave number 19/VII in Kapiteljska njiva, Novo Mesto, which, according to the dating of the grave, could be included into the second half of the 5th century BC (Egg 1999; Križ 2004). The grave only repeats, and thus confirms, the well known situation of Bulbin near Imotski, where helmets of the III A1-a and III A2-a variants were discovered together in a destroyed grave. This directly testifies to the fact that they must have been used contemporaneously, most probably by brothers in arms.

If we accept the trustworthiness of grave I/1-2 from Taline, where, in addition to iron spears and knives (Fiala 1895b: 547) a fragment of an Illyrian helmet of the III A2-a type was found, together with two fibulae of the V variant of the Certosa type, according to B. Teržan (Teržan 1976: 376, fn. 145), and two bronze bracelets, a double pin of the IIIa type, according to R. Vasić (Vasić 1982b: 234), bronze, glass, stone and bone beads and a ribbed amber bead of

were also inspected in the Archeological museum in Spit. Three preserved cnemids from the river Cetina near Mali Drnić were not decorated.

31 Quoting from B. Teržan (1976), the author ascribes the helmet to Zagrađe instead of Taline, which is incorrect since only an appliqué in the form of a boar made of silver sheet metal was discovered there.

bilježen ulomak ilirske kacige III A2–a tipa zajedno s dvije fibule tipa Certosa varijante V prema B. Teržan (Teržan 1976: 376, bilj. 145), zatim s dvjema brončanim narukvicama, dvojnog iglom tipa IIIa prema R. Vasiću (Vasić 1982b: 234), a uz brončana, staklena, kamena i koštana zrna i jantarno zrno narebrenog tipa varijante 52c prema A. Palavestra,³² te porred ulomaka keramike i karakteristični keramički pršljenak, tada se datacija tog dvojnog, muškog i ženskog, groba u 5. st. pr. Kr., barem prema fibulama tipa Certosa, čini ispravnim.

Što se područja Hercegovine tiče, nalazi iz Vranjeva Sela biti će do sada kronološki najbolje izgledni. Jer, nalazi nam nošnje i osobne opreme pokojnika, te posebno importirana keramika, pokazuju relativno usklađene pojave u datacijskom smislu, baš kao što to jesu u kulturološkom i u prostornom pogledu, pa na taj način omogućuju stvaranje i nešto užeg vremenskog okvira.

Štit?

Među mnogim ulomcima željeznih ostataka, može se prepoznati i jedan koji bi mogao biti dijelom štitne grbe. Riječ je o ulomku koji nije ravan, nego jednakomjerno zadebljan, i blago konkavno izbočen (**kat. br. 35–36**). Središnja ojačanja s jedne strane su izuzetno visoko naglašena, a s druge spljoštena. Prema takvim indikacijama možemo pretpostaviti da se u tumulu iz Vranjeva Sela nalazio i štit, izrađen od organskog materijala – kože ili drva, sa željeznom grbom, jednako kao što je to vjerojatno bio i u Kličevu (Vasić 1982a: 14),³³ ali i na drugim nalazištima na prostoru zapadnog i središnjeg Balkana gdje su zastupljeni brojniji elementi vojne panoplje (sl. 18). Svakako u odnosu na prikupljene podatke glede navalnog naoružanja, i s time povezan način ratovanja, gotovo bi bilo nevjerojatno pomisliti da se štit nije nalazio u kompletu vojne opreme.

Koplja

Standardni dio vojne opreme ratnika, baš kao i ratničke aristokracije šireg balkanskog prostora, već od polovice 6. i posebno tijekom 5. i 4. st. pr. Kr., predstavljaju željezni vrhovi koplja i to po više njih u kompletu (sl. 18) (Čović 1987: 454; Marijan 2000: 94, T. 4–T. 6).

Na predmetnom nalazištu obilježavaju najbrojniju ali, ujedno, i najoštećeniju grupu nalaza (**kat. br. 38–63**). Sačuvano je, u određenoj prepoznatljivoj formi, ukupno 27 manjih ili većih ulomaka, od čega je samo pet primjeraka postojano u većoj mjeri i ovdje ilustrativno predočeno (**kat. br. 38–43**). Svi su željezni vrhovi koplja, i njihovi ulomci, prilično jednostavnih i uniformnih obilježja, bez očuvanih tragova ukrasa. Razlikuju se dugi vrhovi koplja sa širokim listom, središnjim rebrom trokutastog presjeka te s dugačkim tuljcem, zatim dugačka koplja s užim listom s rebrom te dugačkim tuljcem za nasad, te duža ili kraća koplja s listom izduženog rombičnog presjeka. Srodni su vrhovi koplja za-

variant 52c, according to A. Palavestra³², and fragments of pottery and a ceramic spindlewhorl, it seems correct to date this double, male and female grave, at least according to the fibulae of the Certosa type, to the 5th century BC.

As far as the territory of Herzegovina is concerned, the finds in Vranjevo Selo have the best chances of being dated so far because the attire and the personal equipment of the deceased, as well as the imported pottery, relatively correspond in terms of dating, as they do in terms of their cultural and spatial perspective, thus allowing for the creation of a more narrow chronological framework.

Shield?

Among many iron fragments, a single piece can be identified as a potential fragment of a shield boss. It is a piece which is not straight but uniformly thickened and slightly concave (**Cat. no. 35–36**). The central reinforcements are well pronounced on one side and flattened on the other. Based on this, we can assume that the shield was present in the tumulus of Vranjevo Selo. It must have been made from organic materials, wood or leather, with a shield boss. The same technology was also most probably present in Kličevo (Vasić 1982a: 14)³³ and at other sites on the territory of the western and central Balkans, where numerous elements of military panoply are present (Fig. 18). Of course, taking into account the available information about offensive weaponry and related warfare, it would be almost impossible to assume that a shield would not be part of military equipment.

Spears

Already in the 6th century, and particularly in the 5th and 4th century BC, iron spear points were a standard part of the military equipment of both warriors and military aristocracy in the wider Balkan region, and they came in kits consisting of several spear points (Fig. 18) (Čović 1987: 454; Marijan 2000: 94, T. 4–T. 6).

At the present site, they constitute the most numerous, but also the most damaged group of finds (**Cat. No. 38–63**). A total 27 larger or smaller recognizable fragments have been discovered, of which only 6 were better preserved and will be illustrated here (**Cat. no. 38–43**). All the spear points, as well as their fragments, are relatively simple and uniform, without any preserved decorations. We can distinguish between: long spear points with a broad leaf, a central rib of a triangular cross-section and a long socket, long spear points with a narrow leaf and a long socket and long and short spear points with a leaf with a rhomboid cross-section. Similar spear points were discovered in graves 2 and 3 in Grebnice (Marijan 2000: T. 4) and in the necropolis of Radimlja (Marijan 2000: T. 9: 1–2; T. 13: 2).

Since a larger number of iron socket fragments were discovered, one cannot rule out the possibility of individual finds being also fragments of spear-butts like the ones found in large numbers in Gorica (Truhelka 1899: 346, T. I: 11–12), Plana (Truhelka 1901: 10, T. II), Kačanj (Marić 1959: 90;

³² Taj je tip narebrenih zrna u pravilu cvjetnog oblika, i obilježavao je sve kneževske, bogatije ili značajnije grobove na širem prostoru zapadnog i središnjeg Balkana (Palavestra 1993: 116, 210; 2006: 244, 253–259).

³³ Vidjeti i novi osvrt na ratničke grobove iz Kličeva kod R. Vasića (Bacuh 2009: 114, sl. 2).

³² This type of ribbed beads is generally of a floral form and is characteristic of all princely, rich, and important graves in the wider territory of the western and central Balkans (Palavestra 1993: 116, 210; 2006: 244, 253–259).

³³ See also a new comment on the warrior graves from Kličevo written by R. Vasić (Bacuh 2009: 114, Fig. 2).

bilježeni na Grebnicama, grobnice 2 i 3 (Marijan 2000: T. 4), te na nekropoli Radimlje (Marijan 2000: T. 9: 1–2; T. 13: 2).

Kako je ondje zabilježena znatna količina ulomaka željeznih tuljaca, nikako nije isključena mogućnost da su pojedini njihovi ostaci mogli biti i dijelovima okova nasadnika koplja, koji su također poznati u većem broju iz Gorice (Truhelka 1899: 346, T. I: 11–12), Plane (Truhelka 1901: 10, T. II) ili Kačnja (Marić 1959: 90; 1976a: 106) te najbližeg Stona (Posedel 1905: T. I: 4, 8), i južnije do Golovika (Pušić 1962: 79; 1976: 129), Budve³⁴ i Kličeva (Жижић 1979: 211, sl. 8), gdje su najzad zabilježene i veće količine srodnih vrhova izduženih koplja (sl. 18).

Prihvaćeno je, kako su vrhovi koplja s trokutastim rebrom nešto stariji, od mlađih, izduženijih formi s plosnato raskovanim rebrom i dugim listom koja su služila kao laka koplja za bacanje (Čović 1987: 630). Vrijeme njihova korištenja najvećim se dijelom tretira unutar glasinacke IVc–2/Va faze, odnosno IV. i V. faze južnodalmatinskog i istočnohercegovačkog prostora (Čović 1987: 459, 626, 633; Marijan 2000: 147, sl. 30). Dostupni arheološki izvori opravdavaju tu tezu, jer onda uistinu dominiraju duži vrhovi koplja, i kao oblik naoružanja navalnog karaktera, i kvantitativno u svim istraženim ratničkim grobovima. Slijedom toga, B. je Marijan zastupao mišljenje kako razlog značajnijem povećanju vrhova koplja možemo vidjeti u promijeni načina ratovanja, percipirajući da se tijekom druge polovice, 6. st. pr. Kr. potiskuje borba izbliza, a pojačava borba na udaljenostima (Marijan 2000: 81, 83–84, 94).³⁵

Mač

Takvo promišljanje B. Marijana, međutim, nije posve kategoričko pogotovo ako znamo da je upravo na hercegovačkom području zabilježeno i nekoliko primjeraka zakrivljenih mačeva tipa *μάχαιρα*, iz Stoca (Ćurčić 1907: 214, T. XIX: 1; Parović-Pešikan 1982: 41, T. IV: 5) i iz Gorice (Truhelka 1899: 347–348, sl. 7; Parović-Pešikan 1982: 27, T. II: 4), a pridodati im se mogu i ostali mačevi iz područja zapadnog i središnjeg balkanskog prostora, posebice onaj zakrivljeni kratki mač iz Budve,³⁶ te dvosječni mačevi tipa *ξίφος* iz Kličeva (Жижић 1979: 210–211, sl. 7) i nedvojbeno onaj iz Zagvozda (sl. 18) (Nikolanci 1959: 85; Teržan 1995: 129, sl. 12: 16).³⁷

Dva ulomka, jedan kraći, širi i masivniji, te jedan duži, suženi i zašiljeniji, mogli su, kako zbog izrazite debljine, tako i jednodijelnog presjeka biti dijelom jednosječnog mača (**kat. br. 37**). Na kraćem i širem ulomku, izrazito trokutaste profilacije, očuvani su i dijelovi korica s gornje strane koji potpuno priliježu uz oštricu, tako da je na tome mjestu nemoguće vidjeti možebitni žlijeb. To bi trebao biti ujedno i najdeblji dio hrpta sječiva koji se prema oštrici, kao i prema rukohvatu, znatno sužavao, a na tom je dijelu oštrica vjerojatno bila i najšira. Prema poznatim tipovima jednosječnih mačeva, pretpostavljamo da je ovaj mogao biti najrodniji zakrivljenom maču iz Gorice po kojemu upravo znamo da se

1976a: 106), nearby Ston (Posedel 1905: T. I: 4, 8) and Golovik, located further to the south (Pušić 1962: 79; 1976: 129), Budva³⁴ and Kličevo (Жижић 1979: 211, Fig. 8), where a larger number of similar spear-points was also discovered (Fig. 18).

It is accepted that spear points with a triangular cross-section of the rib are slightly older and that the elongated forms with a flattened rib and a long leaf, which might have served as throwing spears, are slightly more recent (Čović 1987: 630). The period of their use is generally considered to fall into phases IVc–2/Va of the Glasinac culture or phases IV and V according to the chronology of the south-Dalmatian and eastern Herzegovinian territory (Čović 1987: 459, 626, 633; Marijan 2000: 147, Fig. 30). Available archaeological sources confirm this hypothesis since elongated spear points outnumber other forms of offensive weaponry in all discovered warrior graves. Consequently, B. Marijan created a hypothesis according to which the considerable increase in the size of spear points was a reflection of the change in battle techniques, meaning that during the second half of the 5th century BC direct combat was on the decline and distance fighting on the increase (Marijan 2000: 81, 83–84, 94).³⁵

Sword

Such a hypothesis on the part of B. Marijan is not quite categorical if we bear in mind that it was on the very territory of Herzegovina that several curved swords of the *μάχαιρα* type were also discovered - in Stolac (Ćurčić 1907: 214, T. XIX: 1; Parović-Pešikan 1982: 41, T. IV: 5) and in Gorica (Truhelka 1899: 347–348, Fig. 7; Parović-Pešikan 1982: 27, T. II: 4). We could also add other swords from the territory of the western and central Balkans, especially the curved short sword from Budva³⁶ and the single-edged sword of the *ξίφος* type from Kličevo (Жижић 1979, 210–211, Fig. 7) but also the one from Zagvozd (Fig. 18) (Nikolanci 1959: 85; Teržan 1995: 129, Fig. 12: 16).³⁷

Two fragments, the first one shorter, broader and more massive, and the second one longer, thinner and sharper could have been, according to their thickness and cross-section, fragments of a single-edged sword (**Cat. no. 37**). The shorter and broader fragment, with a pronouncedly triangular cross-section, also had preserved fragments of the sheath which, on the upper side, fit closely to the blade, concealing the presence of a possible groove. The fragment most probably presents the thickest part of the blade, which was also the widest on the preserved part and thinned out towards the point and to the handle. According to known types of single-edged swords, we can assume that this example is closest to the curved sword from Gorica, which had a groove located on the upper part of the blade and whose blade had an undulating form. Consequently, according to the typology of Maja Parović-Pešikan, we could compare it to group Ib of the Greek makhaira (Parović-Pešikan 1982: 31–35), a form known in the 5th and 4th century BC in the warrior graves of the wider Balkan territory (Čović 1987: 454,

34 Muzej grada Budve.

35 Takvo mnijenje, gotovo bez komentara, prihvaća i D. Periša (Periša 2003: 94–95).

36 Muzej grada Budve.

37 O tom tipu mača vidjeti detaljnije kod: Τουράτσογλου 1986: 614–628.

34 Municipal museum of Budva.

35 Such an opinion was, almost without comment, accepted by D. Periša (Periša 2003: 94–95).

36 Municipal museum of Budva.

37 See details about this type of sword at Τουράτσογλου 1986: 614–628.

žlijeb nalazio uz gornji rub sječiva i da je sječivo bilo valovite profilacije. Zbog toga bi ga vjerojatno mogli pridružiti skupini Ib grčkih mahairi prema tipologiji Maje Parović-Pešikan (Parović-Pešikan 1982: 31–35), čiji je oblik bio poznat u 5. i 4. st. pr. Kr. u repertoarima ratničkih grobova šireg balkanskog prostora (Čović 1987: 454, sl. 26: 19; usp. i Vasić 1982a: 21), budući da je taj tip mačeva, ispred svega, imao regionalna obilježja i nije bio ekskluzivno grčko naoružanje.³⁸

Na području južnojadranskog primorja i njegova zaleđa u to su vrijeme vrlo popularni i podosta dugi i zakrivljeni noževi, koje opet susrećemo od Gorice sve do Kačnja, Budve ili Kličeva (sl. 18). Očuvanost i stanje željezne legure najčešće ne dozvoljavaju, a osobito ako se radi o ulomku, s određenom sigurnošću odrediti kojem tipu oružja pripadaju. To je i inače bilo otežavajuće svojstvo, barem kada je riječ o mahairi koja je izvorno podrazumijevala i jedno i drugo. Tako pojedine ulomke možemo pripisati zakrivljenom nožu jednako kao i jednosječnom maču. U svakom slučaju, u tom se vremenu sve više pojačava uporaba oba tipa oružja, jer je njihova učinkovitost bila znatno veća i jača u odnosu na one ravnog sječiva. Dakle, i u odnosu na funkcionalnost, situacija među njima bila je gotovo identična, a budući da su se konvencionalno dugi zakrivljeni noževi od mačeva dijelili ponajviše glede dužine, koja im kod većih primjeraka zapravo i odgovara, ona tako ne bi mogla biti odlučujući kriterij njihove distinktivnosti. Je li ovdje riječ o ostacima mača tipa mahaira ili možda tipa kopis, nije moguće odrediti. No, da je uistinu to mogao biti mač dodatni argument pružiti će i veća brončana alka (**kat. br. 31**), koja je mogla biti dijelom pojasne garniture o koju se pričvršćivao mač prilikom nošenja.

Simpozijastički keramički servis

Za brojnošću impozantno očuvani keramički servis u ovoj preliminarnoj analizi valja istaknuti osnovno: keramika je sva bila izuzetno usitnjena, oštećena i izobličena, što zbog prakticiranja namjernog razbijanja prilikom pogrebnog rituala, što zbog djelovanja atmosferilija i naknadnih oštećenja čitavoga tumula. Zbog toga je i podosta restaurirana, što nažalost nije svugdje podjednako dobro i uspješno izvršeno. Unatoč tako slaboj očuvanosti mogu se ipak, s većom dozom sigurnosti, protumačiti neke njezine temeljne tipološko-tehnološke odrednice. Većina keramičkih ulomaka svijetlo je žute, oker, do svijetlo narančaste boje i bez dodanih primjesa. Površina im je oštećena, iako je izvana i iznutra vidljiv i, na mjestima postojan, premaz koji se ljušti i na dijelovima otpada. Premaz je izrazito smeđecrne do crne boje, gust i dubokog tona, ali slabijeg sjaja. Jednostavni oblici i profilacije posuda sugeriraju na stariju, u grčkom smislu, arhajsku proizvodnju otvorenih formi koje tipološki odgovaraju posudama tipa *skyphos* i *kylix*, dakle čašama i/ili šalicama za ispijanje tekućina, dok su od zatvorenih formi zastupljene posude tipa *pelike* i *oinochoe*, tj. oblici vrčeva za nošenje i prinošenja vina i vode. Oni nam dakle izričito svjedoče da se keramički servis koristio pri posluživanju i pijeću vina i vode u simpozijastičkim ceremonijama pogrebnih i obrednih rituala.

38 Npr. općenito vidjeti kod: Quesada Sanz 1994: 77–88.

Fig. 26: 19; compare also Vasić 1982a: 21). Since this type exhibited mostly regional characteristics, it was clearly not a Greek weapon.³⁸

On the territory of the Southern-Adriatic coast, the use of knives was fashionable in this period. Relatively long and curved knives from Gorica can again be observed all the way to Kačanj, Budva and Kličevo (Fig. 18). Most of the time, the deterioration of the iron alloy, especially when dealing with a fragment, prevents us from determining the type of weapon with certainty. This is also an aggravating characteristic, at least when speaking about a makhaira, which originally allowed both. Consequently, the fragments could be ascribed to a curved knife as well as to a single-edged sword. In any case, it was a period when the use of both types of weapons increased since they were much more efficient than the straight sword. From the point of view of functionality, they are almost identical and although length was conventionally used to distinguish between curved knives and single-edged swords, this was imposed and it is not sustainable to be taken as the defining criteria of their distinction. Consequently, we are not able to determine whether these are the remains of a makhaira or a kopis-type sword. The larger bronze ring, which might have been a part of the sword belt, also supports the assumption that the fragments belong to a sword (**Cat. no. 31**).

Symposiastic pottery set

In this preliminary analysis we wish to make several remarks regarding the pottery set, impressive due to the amount of pottery preserved. The pottery was extremely fragmented, damaged and deformed as a result of the practice of intentional fragmentation used during burial rites, as well as of the effect of environmental impact and historical damage to the tumulus. It was reconstructed to a large extent but not done equally well. Despite the bad state of preservation, several typological and technological characteristics of the assemblage can be interpreted with a large degree of certainty. Most of the fragments go from light yellow and ocher to a light orange color without any additives. Although the surface is damaged, the slip is still visible, peeling and falling away in places, on the inside and outside. It is of a strong shade of brownish-black to black, its tone thick and deep, but not very shiny. The simple forms and profiles of the pots are suggestive of the old, in a Greek sense, archaic production of open forms which typologically correspond to the pots of the *skyphos* and *kylix* types i.e. to the goblets and/or cups for the drinking of fluids, while the closed-form pots correspond to the *pelike* and *oinochoe* types, i.e. jugs for the carrying and offering of wine and water. They clearly testify to the fact that the pottery set was used for the serving and consumption of wine and water during the symposiastic ceremonies of burial and ritual practices.

The largest number of fragments can be attributed to goblets on a foot, cups or to low dishes of the *kylix* type. Eight examples have been reconstructed, although several other fragments that have been preserved could also be included into this category (**Cat. no. 70–77**). As far as form

38 For general reference, see e.g. Quesada Sanz 1994: 77–88.

Najveći broj ulomaka možemo pripisati primjercima kupa na nozi, čašama, odnosno plitkim posudama tipa *kylix*, od kojih je rekonstruirano čak 8 primjeraka, a njima ćemo vjerojatno moći pripisati i još po nekoliko očuvanih ulomaka (**kat. br. 70–77**). Oblikovno, ondje su zastupljene posude koje imaju blago konkavni ili ravan rub posude, nešto dublje tijelo, koji su razdvojeni pregibom, odnosno facetom. Noga je, uopćeno, šira i srednje visine, šuplja s prstenasto profiliranim ojačanjima i blago konično profiliranom većom, ravnom temeljnom stopom. U osnovni, to su karakteristike Bloesch čaša tipa C s crnim premazom (Bloesch 1940: 111–117), što odgovara nalazima crnoprermazane keramike s atenske Agore, odnosno njihovoj regularnoj klasi tipa C (Sparkes, Talcott 1970: 92, kat. br. 420, sl. 4) i klasi Vicup (Sparkes, Talcott 1970: 92–93, kat. br. 434, sl. 5; Bloesch 1940: 139–141). Od njih je tip Vicup znatno kraće u uporabi i smatra se da se počinje javljati prije 480. godine pr. Kr., dok za tip C pouzdano znamo da se primjenjuje već od kasnog 6. st. pr. Kr. Izuzetno velika popularnost tih oblika omogućila je i ogromnu prostornu raširenost, a samim time uvjetovala je stvaranje imitacijskih proizvodnji, koje su u morfološkom aspektu srodne izradbe, ponajviše ruba i noge, ali su bile nešto grublje fature, uglavnom nepostojanijeg premaza, svjetlijih crnih do smeđih tonova, što je npr. oznaka italjskih kopija navedenih posuda (npr. Todisco 1992: 42; Valentini 1993: 21–25; Iacobazzi 2004: 215–217, 259–260; Fortunelli 2007: 125–128; usp. i Miše 2005: 29–32).

Riječ je dakle o najučestalijoj formi posuda koja se javljala u grobovima, a na području Hercegovine također je dobro poznata činjenica, povezivana s primjenom istih ili sličnih pogrebnih obreda. U tu se „sliku“ uklapaju i izrazito fragmentirani, manje ili više prepoznajući ulomci čaša, tj. posuda tipa *skyphos*, koji su dijelili istu funkciju zajedno s prethodno opisanim tipom. Njihovi ulomci ukazuju, s obzirom na ravne profilacije stijenke i prstenastih niskih stopa, odnosno okruglih presjeka ručki postavljenih pri rubu posude, također na starije forme atičke provenijencije, usporedive s tipom A atenske Agore, odnosno mogućih njezinih imitacija kakve nalazimo brojno na širem prostoru Makedonije, što bi dakako sugerirala kvaliteta crnoga premaza (Sparkes, Talcott 1970: kat. br. 336, 359; npr. Vokotopoulou et al. 1997: kat. br. 69, 94).

Podudarnu keramiku po fakturi, morfologiji i premazu nalazimo kod svih okolnih nekropola ili ratničkih grobova. Veći broj njihovih ulomaka tijekom je vremena izgubljen za potpuniju rekonstrukciju pojedinih posuda. Nalazi iz Grebnica, grobnica 2 (Marijan 2000: T. 6: 28), te nekropole Radimlje (Marijan 2000: T. 13: 1), uklapaju se oblikovno i izvedbom u ovdje predstavljenu keramografsku građu, a B. Marijan ih je, temeljem stilskih značajki, povezivao uz sveopću prihvaćenu modu grčke keramike na širem prostoru Sredozemlja (Marijan 2000: 95).

Iz Plane je, izvorno, znatnije očuvana jedino posudica tipa *skyphos* manjih dimenzija sa crnim premazom koja je, shodno oblikovnim i stilskim karakteristikama, opredijeljena atičkoj produkciji prve polovine 5. st. pr. Kr. (Truhelka 1901: 11, sl. 4; Parović-Pešikan 1986: 41, T. I: 1). Nadalje, nalazi keramike istih obilježja iz grobova u Kačanju već su izdavna

is concerned, there are dishes with a concave or straight edge and a somewhat deeper body, divided by a facet or a bend. The foot, generally somewhat thicker and of medium height, is hollow, with a ring-like profiled enforcement and a larger, slightly conically-profiled straight foot. Basically these are the characteristics of the Bloesch-type C cups with a black gloss (Bloesch 1940: 111–117), which corresponds to the finds of the black slipped ware from the Athenian Agora or its type C class (Sparkes, Talcott 1970: 92, Cat. no. 420, Fig. 4) and Vicup-type class (Sparkes, Talcott 1970: 92–93, Cat. no. 434, Fig. 5; Bloesch 1940: 139–141). The Vicup type is of shorter duration and is considered to have appeared before 480 BC, while type C was used already from the late 6th century BC. The exceptional popularity of these forms resulted in their vast spatial distribution and led to the production of local imitations, which were morphologically quite similar, mostly in terms of the rim and the foot, but of a somewhat coarser facture and covered with erratic slips of black to brown color, mostly characteristic of the Italic copies (for example Todisco 1992: 42; Valentini 1993: 21–25; Iacobazzi 2004: 215–217, 259–260; Fortunelli 2007: 125–128; compare also Miše 2005: 29–32).

We are speaking about the most common form of pottery discovered in graves, which, on the territory of Hercegovina, were also used in funeral rites. The extremely fragmented, but more or less recognizable fragments of cups of the *skyphos* type, which were used for the same function as the cups described above, would fit perfectly into this „picture“. Because of the straight profile of the walls, the low annular feet, and the circular cross-section of the handles on the edge of the vessel, their fragments also display the characteristics of older Attic provenience, comparable to type A of the Athenian Agora or their possible imitations, with a low-quality black slip, which were discovered across all the territory of Macedonia (Sparkes, Talcott 1970: Cat. no. 336, 359; E.g. Vokotopoulou et al. 1997: Cat. no. 69, 94).

Similar pottery of the same facture, morphology and slip was discovered in all necropolises and warrior graves in the area. With time, the larger part of their fragments was lost and an exact reconstruction of individual pots was not possible. Finds from Grebnice, tomb 2 (Marijan 2000: T. 6: 28), and the necropolis in Radimlja (Marijan 2000: T. 13: 1) fit by their form and manufacture into this group. Based on their stylistic characteristics, B. Marijan associated them, with the generally accepted fashion of Greek pottery on the larger territory of the Mediterranean (Marijan 2000: 95).

Only a single smaller *skyphos* with black slip, originally from Plana, was better preserved. According to its form and stylistic characteristics, it was attributed to the Attic production of the 5th century BC (Truhelka 1901: 11, Fig. 4; Parović-Pešikan 1986: 41, T. I: 1). Further, the finds of pottery with identical characteristics in Kačanju were long ago attributed to the Attic production of the end of the 6th and the beginning of the 5th century, but they exhibit a more differentiated typology and a large degree of variability with several types imported directly from the Attic workshops. The fragments of Attic black-figured drinking cups of the *oinochoe* and *skyphos* types (Marić 1959: 95–96, T. I: 4; T. IV; 1976a: 103–105, Fig. 1–2, T. I: 7–12; Parović-Pešikan 1964:

određeni atičkoj produkciji od kraja 6. i početka 5. st. pr. Kr., ali pokazuju različitu tipologiju i veću varijabilnost, neke i izravno iz atičkih radioničkih krugova importirane tipove. Posebno su za ovu studiju zanimljivi ulomci atičkih crnofiguralnih posuda za piće i to tipa *oinochoa* i *skyphos* (Marić 1959: 95–96, T. I: 4; T. IV; 1976a: 103–105, sl. 1–2, T. I: 7–12; Parović-Pešikan 1964: 66–67).³⁹ Tu su primjerci narebrenih i postojano crnopremazanih nižih, a širih vrčeva s jednom ručkom koje je Beazley opredijelio tipu *oinochoa*. Izuzev u Kačanju, gotovo čitave, rekonstruirane, primjerke poznajemo iz groba 1 tumula na Grudinama kod Ljubomira (Atanacković-Salčić 1977: 24, T. VII: 1, T. VIII: 1; Parović-Pešikan 1964: 68; Miše 2005: 32), a i u tumulu iz Vranjeva Sela, prema očuvanim usitnjenim ulomcima, vjerojatno je bio zastupljen najmanje jedan vrč takvoga tipa (**kat. br. 81**). Vrlo slične primjerke nalazimo, naravno, na atenskoj Agori gdje su prisutne u više mogućih varijanti. Ondje su, naime, definirane s obzirom na njihovu namjenu, kao duboke čaše, šalice, tj. vrčevi za ispijanje, ili kao mjerice, ili kao testerer (Sparkes, Talcott 1970: 70–74, kat. br. 202–217, sl. 3).⁴⁰

Do sada nepoznati oblici na predmetnom području, a koji su istraženi u tumulu u Vranjevom Selu, predstavljaju zatvorene forme vrčeva tipa *pelike* i *oinochoa prochous*. Duboki vrč, s dvije vertikalno postavljene trakaste ručke ispod otvora, manjih je dimenzija (**kat. br. 80**). Kruškolikog je oblika s blago izvučenim obodom, suženim vratom i dubokim tijelom, a obilježava ga neprekinuta linija od oboda do prstenaste niske stope, „S” profilacije. Na dijelovima je crni premaz postojan, a na pojedinima oljušten, dok se na tijelu mogu razlučiti nepravilno urezane linije. I tom obliku srodne primjerke nalazimo na atenskoj Agori, gdje su opredijeljeni kao duboke šalice s dvije ručke, korištene uglavnom za vodu (Sparkes, Talcott 1970: 75, kat. br. 223, sl. 3, T. 11). Forme tih posuda, kao i prije opisanih narebrenih *oinochoa* mogu u različitim varijantama evoluirati i do sredine 4. st. pr. Kr. kada nisu rijetke i na italjskim nalazištima (usp. Green 2001: 57–103; Cook 1997: 185–189; Depalo 1997: 70–76, kat. br. 95–96).

Najzanimljivija i tipološki najreprezentativnija posuda ovoga nalaza iz Vranjeva Sela definitivno je vrč s jednom izdignutom ručkom i koso usječenim obodom, tj. kljunastim otvorom tipa *oinochoa prochous* (**kat. br. 70**) (sl. 17: 1). To je i inače karakteristična forma atičke i istočnogričke keramografske obrtničke produkcije prve polovine 5. st. pr. Kr., koja je evoluirala iz starije korinške 6. st. pr. Kr. Potom je, u 5. i 4. st. pr. Kr., prenesena i na italjsko kopno (Vokotopoulou 1975a: 168–169).⁴¹ Koristila se pri posluživanju pića, uglavnom vina, ali i vode, poglavito za žrtvovanja, obrede libacija, kao i pri obrednom pranju ruku. Naš vrč možemo po obliku i općenitim stilskim karakteristikama, te naravno zbog karakterističnog otvora približiti Beazleyevoj varijanti 10 klju-

66–67)³⁹ are also interesting in this context. They include examples of ribbed and black-slipped lower and broader jugs with single handles, which Beazley determined as *oinochoe*-type. In addition to Kačanj, almost fully reconstructed examples are known from grave number 1 of the Grudine tumulus near Ljubomir (Atanacković-Salčić 1977: 24, T. VII: 1, T. VIII: 1; Parović-Pešikan 1964: 68; Miše 2005: 32) and those in the Vranjevo Selo tumulus, where, according to the fragments, at least one jug of this type was present (**Cat. no. 81**). Similar examples were discovered, of course, on the Agora in Athens, where they were present in several variants. These were, according to their use, defined as deep cups, i.e. drinking jugs, or measures or testers (Sparkes, Talcott 1970: 70–74, Cat. no. 202–217, Fig. 3).⁴⁰

The forms previously unknown in this territory, discovered in the Vranjevo Selo tumulus, were the closed forms of jugs of the *pelike* and *oinochoa prochous* types. A small, deep jug, with two vertical band-like handles, positioned below the mouth of the pot, was also discovered (**Cat. no. 80**). It was pear-shaped, with a slightly everted rim, a narrow neck and a deep recipient, characterized by an unbroken S-shaped line running from its rim to its short foot. On some parts, the black slip was preserved and on some it was husked, while several irregular incised lines could be observed on the body. This form has also parallels on the Agora of Athens, where similar examples were defined as deep cups with two handles, mostly used for water (Sparkes, Talcott 1970: 75, Cat. no. 223, Fig. 3, T. 11). The forms of these pots, as well as the forms of the ribbed *oinochoe* discussed above, could have evolved in different variants all the way to the 4th century BC, and are commonly found at Italian sites (compare Green 2001: 57–103; Cook 1997: 185–189; Depalo 1997: 70–76, Cat. no. 95–96).

The most interesting and typologically most representative vessel from Vranjevo Selo is definitely the pitcher with a single raised handle and an oblique incised mouth, the so-called beaked opening of the *oinochoa prochous* type (**Cat. no. 70**) (Fig. 17: 1). This is a characteristic form of the Attic and eastern Greek ceramic production of the first half of the 5th century BC, which developed from the older Corinthian production of the 6th century BC. Subsequently, in the 5th and the 4th century, it was transferred onto Italian territory (Vokotopoulou 1975a: 168–169).⁴¹

It was used for serving drinks, mostly wine, but also water, generally for sacrificial offerings and libation rituals as well as in the ritual washing of hands. According to its form and general stylistic characteristics and the characteristic form of the opening, this jug can be considered to be an example of the Beazley variant 10 of the beaked *oinochoe*⁴² - the ones with an oval recipient and a vertically elongated handle with round plastic decorations on both sides of the rim. On the contrary, the jug from Vranjevo Selo has still got

39 E. Teleaga je kartirao kačanjsku crnofiguralnu keramiku, a posudu tipa *glaux skyphos* datira u sredinu 5. st. pr. Kr. kao najmlađe datiranu keramiku (Teleaga 2008: 308–309, kat. br. 62).

40 Jedan primjerak takve posude poznat je za sada i s nekropole Trebeništa (Ляхтоб, Кастелиц 1957: T. VI: 26).

41 Usp. Tarditi 1996; u Italiji se u 4. st. pr. Kr. proizvode nešto drugačije forme i ručki te tanjeg kljuna.

39 E. Teleaga mapped the black slipware from Kačanj and dated the *glaux skyphos*-type vessel as the youngest dated pottery, to the middle of the 5th century BC (Teleaga 2008: 308–309, Cat. no. 62).

40 A single example of such a vessel is known from the necropolis of Trebeništa (Ляхтоб, Кастелиц 1957: T. VI: 26).

41 Compare Tarditi 1996; in the 4th century BC, in Italy, different forms were produced with a different shape of handles and a thinner beak.

42 Compare the typology proposed by Sparkes 1991: 84.

Sl. 17 Vrčevi: 1 Vranjevo Selo–Neum, keramika, MGN 14 (snimila: M. Blečić Kavur 2009.); 2 Radimlja–Stolac, bronca (Marijan 2000: sl. 17); 3 Novi Pazar, bronca (Krstić 2007a: 80)

Fig. 17 Jugs: 1 Vranjevo Selo–Neum, ceramic, MGN 14 (photo by: M. Blečić Kavur 2009); 2 Radimlja–Stolac, bronze (Marijan 2000: Fig. 17); 3 Novi Pazar, bronze (Krstić 2007a: 80).

nastih *oinochoa*,⁴² ovalnog tijela i vertikalno izdužene ručke s okruglim plastičnim ukrasima sa strana oboda. Suprotno tomu, vrč iz Vranjeva Sela ipak ima ovoidno tijelo, nema plastičnih ukrasa na obodu, a na svome kljunastom završetku ima donju kaneluru. Vrat je znatno širi i koničnog oblika koji se prema tijelu proširuje, dok je samo tijelo u gornjim dijelovima nešto uže rekonstruirano, zbog čega nas i udaljuje od mogućih atičkih obrtničkih ateljea.⁴³ U izvornom smislu, uvriježeno je mišljenje da su takve posude nastale po uzoru na one izrađene od bronce, koje su pogotovo odlika korintskog obrtništva. Zbog toga sličnosti našem vrču možemo vidjeti kod brojnih takvih posuda s područja Balkana, osobito iz Epira, okolice Ioannine ili Dodone, pa ih od Vitse i Votonosi (Vokotopoulou 1975b: 733; 1997: 49–54), susrećemo sjevernije u kneževskim grobovima Trebeništa, grob II/31 (Filow 1927: 62–63, sl. 69, 70, kat. br. 74–78) i Novoga Pazara (Mano-Zisi, Popović 1971: 195, 206, T. 61; Popović 1994: 117–118, kat. br. 70; Vasić 2003b: 129, sl. 95; Krstić 2007a: 80,

42 Usp. tipologiju kod Sparkes 1991: 84.

43 Posude takvog tipa poznajemo već i iz tzv. arhajskog doba 6. st. pr. Kr. npr. iz Atenice (Djuknić, Jovanović 1966: T. XIII: 11; T. XXVI: 1), zatim iz Pečke Banje i Lisijevo polja, koje su uključene u prvu četvrtinu 5. st. pr. Kr. (Srejović, Marković 1980: T. VI: 2; Паровић-Пешикан 1988: 35–37, 45, sl. 1; 1991: 192–194; 1993: 1239–1248), te iz mnogobrojnih nalazišta na prostoru srednjobalkanskog areala kako ih je već strukturirala M. Parović-Pešikan (Паровић-Пешикан 1988; 1993), a pridodati im svakako valja i recentnije istražen primjerak iz ohridske Gorne Porte, grob 167, također ranga kneževskog groba (Kuzman 2009).

an ovoid recipient, lacks the plastic decoration on the rim and has a groove on the lower side of the beaked end. The neck is broader and of a conical in form, widening towards the recipient, while the recipient itself is reconstructed in the upper part, being a little narrower, distinguishing it from those made in Attic workshops.⁴³

Originally, it was believed that these vessels were produced as copies of the bronze ones, which were the trademark of Corinthian crafts. Consequently, we can observe similarities in numerous such vessels from the Balkans, especially from Epirus, from the surroundings of Ioannina and Dodona and all the way to Vitsa and Votonosi (Vokotopoulou 1975b: 733; 1997: 49–54), but they appear also to the north, in the princely graves of Trebeništa, grave II/31 (Filow 1927: 62–63, Fig. 69, 70, Cat. no. 74–78) and in Novi Pazar (Mano-Zisi, Popović 1971: 195, 206, T. 61; Popović 1994: 117–118, Cat. no. 70; Vasić 2003b: 129, Fig. 95; Krstić 2007a: 80, Cat. no. 27). The Corinthian origin of this type of jug from Trebeništa and the pieces of handles belonging to

43 Vessels of such type are known from the so-called Archaic period of the 6th century BC - for example from Atenica (Djuknić, Jovanović 1966: T. XIII: 11; T. XXVI: 1), Pečka Banja and Lisiljevo polje, where they were dated to the first quarter of the 5th century BC (Srejović, Marković 1980: T. VI: 2; Паровић-Пешикан 1988: 35–37, 45, Fig. 1; 1991: 192–194; 1993: 1239–1248) and from numerous sites on the territory of the central Balkans, as already demonstrated by M. Parović-Pešikan (Паровић-Пешикан 1988; 1993). We should, nevertheless, add a more recent example from Gornja Porta, grave 167, which also belongs among the princely graves (Kuzman 2009).

kat. br. 27). Već je za vrč, i ostale tom tipu posude pripadajuće ulomke ručki, iz Trebeništa korintsku provenijenciju istaknuo Bogdan Filow (Filow 1927: 62–63).⁴⁴ Njoj je srodan, ali znatno manji i u detaljima nešto različiti, vrč iz Novog Pazara (sl. 17: 3) kojemu je isto određena ista zanatska provenijencija ili vjerojatno ona korintskih kolonija na sjeverozapadu Grčke (Vasić 2003b: 129, bilj. 58, sl. 95).⁴⁵

Novopazarskom vrču, međutim, najrodniji primjerak na zapadnom prostoru Balkana ipak se nalazi na nekropoli upravo obližnje Radimlje (Konštica) (sl. 17: 2) (Marijan 2000: 97–98, sl. 17, T. 13: 1, usp. i Трухелка 1893). Riječ je o kompozitnoj posudi skladnih proporcija, konične stope, ovoidnog tijela, izdignutog cilindričnog vrata s ljevkastim, kljunastim otvorom i visoko izdignutom ručkom s dva plastična ukrasa. Ukras tzv. medaljona nalazi se s obje strane oboda, koji ujedno predstavlja i specifičnost, jer u gornjem dijelu spaja visoko izdignutu ručku, isto kao i na donjem dijelu ručke gdje se spaja za tijelo posude. S obzirom na analogije brončanih vrčeva iz Novog Pazara i Trebeništa, smijemo predmijevati da je i na medaljonima radimljskog vrča najvjerojatnije bila urezana rozeta. Po veličini, proporcijama i odnosima pojedinih dijelova posude, kao i po stilu izradbe, za vrčeve iz Novoga Pazara i Radimlje s priličnom sigurnošću pretpostavljamo da potječu iz istog obrtničkog ateljea ili barem iz istog umjetničko-obrtničkog kruga koji je nesumnjivo stvarao pod izrazitim korintskim utjecajem.⁴⁶ No, načelno su takve posude kronološki neosjetljiva pojava, jer su kao predmeti najvišeg luksuza i prestiža znale biti generacijama u optjecaju ili u posjedu neke obitelji!

Keramičke posude simpozijastičkog karaktera, ne samo

44 Trebeniškom primjerku kako zbog oblika i veličine kljunastog otvora, tako i zbog loptastog tijela i noge, a posebno ručki, najrodnije paralele ipak možemo prepoznati kod vrčeva iz sindoške nekropole, npr. iz groba 59, koji je i datiran u posljednja desetljeća 6. st. pr. Kr. (Vokotopoulou et al. 1997: 109–110, kat. br. 161) ili iz groba 45, koji je smješten u prijelaz 6. na 5. st. pr. Kr. (Vokotopoulou et al. 1997: 234, kat. br. 376).

45 Tako je određen i morfološki srodan primjerak varijante toga tipa posude iz Cavallina kod Lecce. On je izravno doveden u vezu sa sjevernogrčkim imitacijama korintske produkcije, i to s primjercima iz Vitse i Dodone, od sredine 6. st. pr. Kr., budući da tordiranje ručki za vrčeve korintske proizvodnje nije karakteristično (Carapanos 1878: T. XXXIV: 1, 4; Fraser 1969: sl. 23; Tarditi 1996: 84, 163–165, kat. br. 170).

46 Vrč iz Radimlje, niti oblikovnim, a još manje stilskim odlikama ne možemo usporediti s vrčevima iz Tarquinije ili Pertiusa ili Kappela am Rhein kao što je to predložio B. Marijan. One naime pripadaju posve drugoj tipološko-tehnološkoj i kulturnoj skupini tzv. *rodskih oinochoa* koje su u svojoj razvijenoj fazi (seria III) uistinu bile dijelom etruščanske obrtničke proizvodnje. Tzv. *rodске oinochoae*, koje tek konvencionalno nose takav naziv, ponajprije su znatno veće posude i nerijetko su korištene kao urne. Tijelo im je uobičajeno loptasto koje se znatno sužava prema stopi, koja je pak niža i konična, vrlo često ojačana/ispunjena olovom koji joj je osiguravao stabilnost. Ramena su kratko zaobljena, a otvor je, tj. rub posude, u pravilu triloba. Trakasta je ručka pak znatno šira i stanjena, ali upravo i najkarakterističnija, budući da je sastavljena od 3 do 4 vertikalno postavljena kanalića. Medaljon s rozetom, palmete, volute ili bilo koji drugi raskošniji ukras najčešće se smjestio na samom rubu otvora posude, preko kojega je učinjen spoj ručke s otvorom. Vrlo zanimljivi primjerci potječu iz Noicattara, Rutigliana ili Ugenta s juga italjskog kopna (Tarditi 1996: 69–71, 152–154, kat. br. 136–138). Oslanjajući se tako na analogije koje nisu pouzdano usporedive s našim primjerkom, B. Marijan je pružio i nešto nižu kronološku distancu, smjestivši vrčeve iz Novog Pazara i Radimlje u prvu trećinu 5. st. pr. Kr. (Marijan 2000: 98). Prijedloge je temeljio na zastarjelim i preniskim datacijama Bernarda Bouloumića (1978), iako već tada nadopunjenima i razvijenima npr. kod Briana Scheftona ili Claude Rolleya (Tarditi 1996: 153).

other vessels was ascertained by Bogdan Filow (Filow 1927: 62–63).⁴⁴ Similar, albeit much smaller and differing in several details, was the jug from Novi Pazar (Fig. 17: 3), which was also attributed to the same production center, or even to a Corinthian colony from the north-west of Greece (Vasić 2003b: 129, fn. 58, Fig. 95).⁴⁵

The find, most similar to the jug from Novi Pazar, located on the territory of the western Balkans, comes from the neighboring necropolis of Radimlja (Konštica) (Fig. 17: 2) (Marijan 2000: 97–98, Fig. 17, T. 13: 1, compare also Трухелка 1893). It is a composite vessel of harmonious proportions, with a conical foot, an ovoid container and an elevated cylindrical neck with a funnel-shaped beaked opening and a high elevated handle with two plastic decorations.

The decoration of the so-called medallion can be found on both sides of the rim and is at the same time the particularity of the piece since, in the upper part, it joins the highly elevated handle and in the lower part the rim of the vessel. By analogy with the jugs from Novi Pazar and Trebeništa, we can assume that a rosette was most probably incised on the medallion of the jug from Radimlja.

Taking into consideration the size, proportions and relations between individual parts of the vessel, as well as the style of manufacture, we can be quite certain that the jugs from Novi Pazar and Radimlja derive from the same workshops, or at least from the same artistic circle which worked under explicit Corinthian influence.⁴⁶ Unfortunately, such vessels are a chronologically indifferent phenomenon since, as artifacts of the highest luxury and prestige, they

44 The closest comparison to the example from Trebeništa, taking into consideration the form and the size of the beaked opening, the globular body and foot, and, especially, the handle, can be observed in the finds of the Sindos necropolis – e.g. grave number 59, which was also dated to the last decades of the 6th century BC (Vokotopoulou et al. 1997: 109–110, Cat. no. 161) or grave 45, dated to the transition from the 6th to the 5th century BC (Vokotopoulou et al. 1997: 234, Cat. no. 376).

45 A morphologically similar example of this type of vessel from Cavallino near Lecce has been defined in the same way. A long time ago it was interpreted as a north Greek imitation of the Corinthian production and compared to the finds from 6th century Vitsa and Dodona. This was due to the fact that the twisting of the handles of the jugs was not characteristic of the Corinthian production (Carapanos 1878: T. XXXIV: 1, 4; Fraser 1969: Fig. 23; Tarditi 1996: 84, 163–165, Cat. no. 170).

46 The jug from Radimlja could not be, by its form and style, compared with the jugs from Tarquinia or Pertiuse or Kappel am Rhein as suggested by B. Marijan. They belong to the completely different typological and technological as well as cultural group of the so-called *rhodian oinochoe*, which, in their developed phase (series III), were truly part of the Etruscan production. The so-called *rhodian oinochoe*, this being merely a conventional title, were, first, much larger and often used as urns. The body was usually globular and narrowing towards the foot, which was low, conical and often strengthened or filled with lead to ensure stability. The shoulders were short and circular and the opening, i.e. the rim, was generally of a trilobe form. The much broader and thinner band-like handle was its most characteristic part, decorated with 3 to 4 vertical grooves. The medallion with the rosette, the palmette, the volute or any other luxurious decoration was most often located on the edge of the opening, merging the handle with the edge of the opening. Interesting finds originate from Noicattaro, Rutigliano and Ugento from the southern part of Italy (Tarditi 1996: 69–71, 152–154, Cat. no. 136–138). Depending on analogies which cannot be reliably compared to our example, B. Marijan proposed a later dating and placed the jugs from Novi Pazar and Radimlja in the first third of the 5th century BC (Marijan 2000: 98). The assumption was based on the obsolete and inaccurate datings proposed by Bernard Bouloumié (1978), which were, at the time, already revised and developed by, e.g. Brian Schefton and Claude Rolley (Tarditi 1996: 153).

ove iz Vranjeva Sela nego i ostale s prostora istočne Hercegovine, mogli bismo vjerojatno pripisati sjevernogrčkim radionicama, više epirskima i nešto manje makedonskima. One su masovnije izrađivale imitacije grčke, ponajprije atičke i korinthske, keramografske i kovinarske produkcije.⁴⁷ Izuzetno važnu ulogu imali su u svemu tomu Vitsa i Dodona, preko kojih su se zalagala i područja zapadnog, kao i istočnoga dijela jadranske obale tijekom kasnog 6. i početka 5. st. pr. Kr. Importirana keramika bila je tako, i prema mišljenju B. Teržan, dodatna poveznica zapadnobalkanskog s grčkim svijetom, pri čemu je izričito apostrofirana veza sa sjevernogrčkim gradovima (Teržan 1995: 88, sl. 14). Takvu je argumentaciju afirmirao već i Cl. Rolley (Rolley 1982: 88–89), oslanjajući se na rezultate opsežnih istraživanja Julie Vokotopoulou, koja je brončane posude iz Novog Pazar i Trebeništa tretirala u istoj tipološkoj skupini, s minimalno razlučenom datacijom (Vokotopoulou 1975a: 46–47, kat. br. 38, 39–45). Najzad, za vrč iz Novog Pazara takvu su provenijenciju, kao i kronološki smještaj, već bili prihvatili i opravdali M. Parović-Pešikan i R. Vasić (Паровић-Пешикан 1988: 36; Vasić 2003b: 129).

Međutim, neizostavno važan u ovoj diskusiji je i prostor Ilirije,⁴⁸ koji je imao znatnu ulogu u posredništvu korinthske robe, pogotovo od osnivanja korinthskih kolonija u Dirahiju i Apoloniji, ali i onih iz Epira. Zbog toga se valja prisjetiti i kneževskog groba iz Belsha, iz središnje Albanije, koji se zapravo i nalazio na prostoru buduće *Via Egnatia*. U inventaru je groba, s tipom III A3 ilirske kacige, knemidama, situlom, lebesima i drugim simpozijastičkim priborom, nađen i izvrsno očuvan vrč istoga tipa, iako neznatno drugačijih stilskih i dekorativnih osobina, datiran u sredinu 6. st. pr. Kr. (Ceka 1988: 244–259, kat. br. 119), a u kontekstualno-semantičkom shvaćanju obilježavao je upravo *keimeliu*, tzv. *altstück* toga 200 godina mlađeg groba. Isto nam vrč iz Radimlje samo dodatno potvrđuje i za područje oko Ošanića i istočne Hercegovine te za predmetni keramički servis iz Vranjeva Sela.⁴⁹

47 Isto je već i za dopremanje brončane lakonske produkcije i za stvaranje kompleksnijeg, mjesnog fuzioniranog stila lakonske i korinthske umjetničko-obrtničke proizvodnje od 6. st. pr. Kr. dobro argumentirano dokazao Conrad Stibbe (Stibbe 2000; 2003; Vokotopoulou 1997: 52–53).

48 Na prostoru Albanije nađeno je mnoštvo posuda tipa *prochous* u tzv. ratničkim i bogatijim grobovima osobito kulturnog prostora Mati (npr. Gërmenj; Prendi 1988: 222, kat. br. 79e, 80) ali i područja Kolonje (npr. Borove; npr. Aliu 1994: T. I: 4; T. III: 69, 73; T. VII: 128; T. VIII: 133, T. IX: 156; usp. Паровић-Пешикан 1988: 37–40; 1993: 1241–1244). Ondje se, povrh svega, razvija i proizvodnja ženskih privjesaka upravo u toj ali minijaturnoj formi, po uzoru na keramičke primjerke, koji se vremenski smještaju u 6. st. pr. Kr., a biti će i prepoznatljivim repertoarom „makedonskih bronci“ na prostoru Makedonije i Grčke (Kilian 1975: 111–113, T. 93; 1976b: 193, sl. 3; Andrea 1993: 114, T. IV; usp. Videski, Temov 2005: 24–25, kat. br. 146–158; Bouzek 2006; Mitrevski 2007). Zanimljivo je i to, da jedinom privjesku na zapadnobalkanskom području, onome iz glasinackog Bandinog Odžaka, možemo sada pridružiti i privjesak iz Radimlje (Marijan 2000: T. 12: 5), koje vjerojatno smijemo tumačiti kao posljedice osobnih kontakata s kulturnim krugom Mati.

49 S obzirom na količinu keramičkih ulomaka, svakako nije kategorički isključena i eventualna južnoitalska provenijencija ponekih tipova posuda, a zbog kako je već rečeno, osobito razvijene imitacijske produkcije ponajviše čaša Bloesch tipa C. To je uostalom već potvrđeno i za dio keramičkog repertoara iz Plane i Kačnja. Temeljita i specijalistička analiza, koju zahtjeva keramički materijal sam po sebi, prelazi tako okvire ovoga istraživanja i biti će predmetom zasebne studije.

used to be in circulation or in possession of a specific family for generations!

Ceramic vessels of symposiastic character, not only those from Vranjevo Selo but also others from the territory of eastern Herzegovina, could most probably be ascribed to the northern Greek workshops, more probably to those from Epirus and less probably to those from Macedonia. They were engaged in the mass production of copies of Greek ceramic and metal ware⁴⁷, mostly based on examples from Attica and Corinth. An important role was played by Vitsa and Dodona, which were supplying both the territories of the western and the eastern part of the Adriatic coast during the late 6th and the initial 5th century BC. According to the opinion of B. Teržan, the imported pottery was an additional link between the western Balkans and the Greek world, where an important role was played by the northern Greek cities (Teržan 1995: 88, Fig. 14). Such argumentation had been affirmed earlier by Cl. Rolley (Rolley 1982: 88–89), relying mostly on the results of the extensive research done by Julia Vokotopoulou, who placed the bronze vessels from Novi Pazar and Trebeništa in the same typological group, with a slight chronological difference (Vokotopoulou 1975a: 46–47, Cat. no. 38, 39–45). After all, M. Parović-Pešikan and R. Vasić had already accepted and justified this provenience and chronological position for the jug from Novi Pazar (Паровић-Пешикан 1988: 36; Vasić 2003b: 129).

However, the territory of Illyria⁴⁸ also plays an important role in this discussion. It played an important role in the process of mediation of Corinthian products, mostly after the establishment of Corinthian colonies in Dyrrachium and Apollonia and those from Epirus. One has to keep in mind the princely grave in Belsh, in central Albania, which was actually located on the future *Via Egnatia* and in which an excellently preserved jug of this type was discovered in addition to an Illyrian helmet of the III A3 type, cnemids, situla, lebes and other symposiastic sets. Although exhibiting minor differences in stylistic and decorative characteristics, it was dated to the middle of the 6th century BC (Ceka 1988: 244–259, Cat. no. 119). In the contextual and semantical conception it marked a *keimelia*, a so-called *altstück*, in a two century younger grave. The same concept is also confirmed

47 The same was already well argued and demonstrated for the delivery of the Laconian bronze production and the creation of the complex local fused style of the Laconian and Corinthian artistic production of the 6th century by Conrad Stibbe (Stibbe 2000; 2003; Vokotopoulou 1997: 52–53).

48 A multitude of *prochous*-type vessels were discovered on the territory of Albania in the so-called warrior and rich graves, especially on the territory of the Mati culture (For example Gërmenj; Prendi 1988: 222, Cat. no. 79e, 80) and on the territory of Kolonjë (For example Borove; Aliu 1994: T. I: 4; T. III: 69, 73; T. VII: 128; T. VIII: 133, T. IX: 156; Compare: Паровић-Пешикан 1988: 37–40; 1993: 1241–1244). On this territory, miniature pendants, worn by females, were also produced; their form was clearly borrowed from the pottery. They were chronologically dated to the 6th century BC and were a recognizable part of the so-called “Macedonian bronzes” on the territory of Macedonia and Greece (Kilian 1975: 111–113, T. 93; 1976b: 193, Fig. 3; Andrea 1993: 114, T. IV; Compare Videski, Temov 2005: 24–25, Cat. no. 146–158; Bouzek 2006; Mitrevski 2007). It is interesting that we can now add a pendant from Radimlja to the only pendant in the western Balkans, the one from the Bandin Odžak in Glasinac, (Marijan 2000: T. 12: 5) which could be interpreted as the result of personal contacts maintained with the Mati culture.

Zaključak

Inventar nalaza iz uništenog tumula u Vranjevu Selu kod Neuma, uklapa se u već poznatu kulturološku sliku neumskog užeg, ali i šireg područja. Posve konkretno zastupa tzv. horizont ratničkih grobova južnojadranskog prostora i njegova zaleđa koji se, počevši od kraja 6. st. vjerojatno održao sve do 4. st. pr. Kr. Kako je poznato, iz dosadašnjih istraživanja te šire regije, riječ je o horizontu izričito nadregionalnog trenda koji se manifestirao kako u vojnoj panoplji, tako i u garniturama nošnje i nakita.

Iz analize gradiva i njegove tipološke odredljivosti moglo se uvidjeti kako predloženi sastav obrambenog i navalnog oružja svjedoči da su u tome tumulu morali biti pokopani ratnici najvišeg vojničkoga ranga toga vremena i s, vjerojatno, cjelovitom panopljom karakterističnom za navedeno područje (sl. 18). Ratnički nam grobovi iz istočnojadranskog priobalja sve od Budve preko Stona i Neuma, pa do Vičje luke na Braču, kao i oni prema unutrašnjosti i zaleđu, od Neuma do Radimlje, Plana i Kačnja, potvrđuju kako su te zajednice bile dobro naoružane, kako su se sukobljavale i ratovala jedne protiv drugih, stvarajući u tom procesu značajnu i moćnu ratničku aristokraciju. Konačno, oni nam potvrđuju da su se i uz obalna područja, barem u tome vremenu, određeni pripadnici zajednica sahranjivali s oružjem (sl. 15; sl. 18). Nadalje, ti nam grobovi suptilno ukazuju i na mogućnost iščitavanja hijerarhijske pozicije određenih pokojnika. U tome se smislu ovdje posebno ističe ilirska kaciga bolje izradbe, uz ulomke štitne grbe i jednosječnog mača, koji i inače obilježava statusni simbol najvišeg atributa. Ilirske kacige nadregionalnog IIIA2–a tipa, kao i pojedini elementi nošnje i nakita, ukazuju na znatnu pozornost i važ-

by the jug from Radimlja for the territory around Ošanići and eastern Herzegovina and now also by this ceramic set from Vranjevo Selo.⁴⁹

Conclusion

The inventory of finds from the destroyed tumulus in Vranjevo Selo near Neum fits in-to the already known cultural image of the territory of Neum and its surroundings. It is an accurate representation of the so-called warrior graves horizon of the southern Adriatic territory which, starting at the end of the 6th century, lasted until the 4th century BC. As known from past research in the wider region, this is a horizon of a distinctly international trend which manifested itself in the military panoplia and in the sets of jewelry and attire. From the analysis of the finds and their typological determination it can be observed that the discovered set of defensive and offensive weaponry testifies to the fact that warriors of the highest military rank of this period were buried in tumuli. The burial included the complete panoplia characteristic for this territory (Fig. 18). The warrior graves on the eastern Adriatic coast, from Budva across Ston, Neum and Vičja luka on Brač, as well as those in the hinterland from Neum and Radimlja, to Plana and Kačanj, confirm that these communities were well armed when they clashed and waged war amongst each other, creating a significant and powerful warrior aristocracy in the process.

Ultimately, they confirm that along the coastal belt, at least in this period, certain members of the communities were buried with weapons (Fig. 15; Fig. 18). Furthermore, these graves subtly indicate the hierarchical positions of the people buried in them. The Illyrian helmet of better execu-

Nalazišta / Sites	Knemide / Cnemids	Kaciga / Helmet	Koplje / Spear	Mač / Sword	Nož / Knife	Fibula	Igla / Pin	Jantar / Amber	Keramika import / Ceramic import	Ostalo / Other
KLIČEVO	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
KAČANJ		X	X	X	X	X	X	X	X	X
PLANA		X	X	X?	X	X	X	X	X	X
BUDVA		X	X	X	X	X	X	X	X	X
STON	X		X			X	X		X	Sjekira / Axe
NEUM		X	X	X		X	X	X	X	X
VIČJA LUKA	X	X	X?			X	X	X	X	Brončane posude / Bronze Vessels
GORICA		X	X	X	X	X	X	X		X
IMOTSKI	X	X	X							
ZAGVOZD	X	X	X	X						

Sl. 18 Tabelarni binarni prikaz grobova s oružjem na prostoru dijela istočne jadranske obale i njezina bližnjeg zaleđa.

Fig. 18 Table demonstrating an overview of the graves with weapons on the territory of the eastern Adriatic coast and its close hinterland.

nost proizvoda iz domaćih, na obalama srednjeg i južnog Jadrana smještenih proizvodnih središta. U praksi domaćeg obrtništva pretpostavlja se i proizvodnja, na tome području brojno poznatih, noževa, a zbog zapravo identične namjene za borbu izbliza smatramo da to isto obilježava i jednosječne mačeve, koji ostaju i dalje u sastavu navalnog naoružanja, sve do 4. st. pr. Kr. što je, *nota bene*, već i prije bila

tion especially stands out in this sense, along with the fragments of the shield boss and the single-edged sword which

⁴⁹ Regarding the quantity of pottery fragments, we cannot categorically rule out the possibility of the south Italian provenience of some types of vessels as the production of imitations was quite developed, particularly of the Bloesch C-type cups. This was already confirmed for part of the ceramic inventory from Plana and Kačanj. A detailed specialist analysis of the pottery, as demanded by the material itself, exceeds the framework of this research and will be the subject of a separate study.

prihvaćena činjenica (Čović 1987: 454; Vasić 1982a: 17–18, 21; Parović-Pešikan 1982: 35, 43–49). Razlog ne postojanja većeg brojeva mačeva u grobovima ponajprije je u samome materijalu, jer željezni mačevi znatno brže i lakše propadaju od brončanih. Ako razumijevamo obrambeno naoružanje kao osobnu opremu pojedinca, rađenu po mjeri ili osobnoj narudžbi, a navalno naoružanje kao vlasništvo zajednice, poglavara ili vodećih pojedinaca društvene skupine, koje uobičajeno oprema vojsku, ono se u pravilu nakon razvojačenja vraća, s ratišta pokupi, i s njime se ne pokopava. Ta je tendencija zapravo posljedica strukturiranja doista ratničke aristokracije koja se, po uzoru na sjevernogrčko i posebno makedonsko društvo, ne pokopava s oružjem. Izuzeti su naravno najviši vojno-politički, sukladno tomu i ekonomski moćni, dužnosnici ili predvodnici, kojima je takav koncept odraz statusnog i simboličkog položaja. U tom pravcu promišljanja usmjeravaju i ilirske kacige kao neizostavni dio osobne, obrambene opreme.

B. Marijan je ponudio izglednost kako je u tome vremenu mogla biti formirana vojska na temelju različitih postrojbi, tj. konjaništva i pješastva (Marijan 2000: 83). U odnosu na ovdje iznesena promišljanja glede naoružanja, ta se ideja ne čini samo prihvatljivom, kako je to sugestivno sugerirao D. Periša (Periša 2003: 95), već potpuno racionalnom i realnom. Po tome bi upravo konjaništvo moralo imati zakrivljene jednosječne mačeve/noževe, što je suvremenik Ksenofont preporučao u raznim i različitim oblicima ratovanja. Pješastvo bi prema tomu imalo koplja, po više njih naravno u paru, svakako štitove i dvosječne mačeve. Jer, nakon što je borba na određenoj udaljenosti s kopljima završena, nastupala bi borba izbliza s mačevima/noževima (*Xenophon* 12: 11). Zbog toga u gotovo svim grobovima ili nekropolama hercegovačkog područja i njemu pripadajućeg priobalja pored koplja nalazimo i duže noževe/mačeve. Zato smatramo, kako u pojedinim grobovima građa nije bila samo odraz statusnog ili gospodarskog značaja, nego i vojno-političkog autoriteta dobro strukturiranih ratničkih aristokracija koje su balansirale između kompleksnih odnosa regionalnih zajednica, sve snažnijih makedonskih utjecaja i penetracije grčkih i italskih kolonija na istočnome Jadranu. Njihovim su se posredništvom zapravo običaji prilaganja u grobove raskošnih garnitura za piće, uobičajeno tumačenih u sklopu prevladavajućeg modnog trenda onoga vremena, prenijeli i u znatnoj mjeri prilagodili kulturnim potrebama zajednica i na obalama istočnoga Jadrana i njegova zaleđa. Zbog toga nam je sve to, u gotovo identičnoj formi, poznato već iz Plane i Kačnja, odnosno iz ratničkih grobova Budve i najbližeg Stona koji, međutim, s obzirom na okolnosti nalaženja i istraživanja ne predstavljaju posve pouzdan oslonac u analitičkom i kontekstualnom smislu interpretiranja.

S obzirom na određene sličnosti, kao i različitosti, tj. grupiranje predmeta materijalne kulture, možemo pretpostaviti hipotetsku rekonstrukciju groba s najmanje trojicom pokopanih. Tako bi istaknutiji položaj pripadao starijoj osobi muškog spola, konjaniku zapovjedniku, s kompletnom vojnom opremom i nošnjom, većim brojem dvojnih igala i okruglom kalotnom pojasnom kopčom, uz vojnika pješaka kojemu su pored lošije kacige i koplja mogli pripadati štit i

is a status symbol of the highest order.

Illyrian helmets of the superregional IIIA2-a type, as well as individual elements of jewelry and attire, demonstrate the specific attention and importance given to local products deriving from regional production centers located on the shores of the middle and southern Adriatic. The production of knives, numerous in this region, is considered to have been the product of the local artistic tradition. The same goes for the single-edged swords, which were used for the same purpose – close combat. They remained in use all the way to the 4th century BC, which is, *nota bene*, a long-accepted fact (Čović 1987: 454; Vasić 1982a: 17–18, 21; Parović-Pešikan 1982: 35, 43–49). The reason for not finding a larger number of swords in the discovered graves lies in the raw material itself – iron swords corrode and crumble much more quickly than the bronze ones. If we see defensive weaponry as the personal equipment of an individual, custom-made or, even, made to order, and offensive weaponry as the ownership of the community, a chief or the leading individuals of the social group who usually armed the troops, the latter was, as a rule, returned after demobilization, gathered from the battlefield and not placed in a grave. This tendency is, in fact, the consequence of the creation of a true warrior aristocracy which, modeled after the northern Greek and, especially Macedonian society, was not buried with arms. Naturally, exceptions were made for the highest-ranking military and political officials and leaders, as well as persons of considerable wealth, for whom this concept was a reflection of their status and the symbol of their position. Being an essential item of personal defensive equipment, the Illyrian helmets also point in this direction.

B. Marijan suggested that this was the period when armies were formed of different units – infantry and cavalry (Marijan 2000: 83). Taking into consideration the weaponry-related views presented in this text, this idea is not only acceptable, as suggested by D. Periša (Periša 2003: 95), but absolutely rational and realistic. According to this, the cavalry would have used single-edged curved swords/knives for different types of warfare, as it was suggested by their contemporary, Xenophon. The infantry, on the other hand, would have used spears, several at the time, and, of course, shields and double-edged swords, because when distance combat with spears was over, hand-to-hand combat with swords/knives would begin (*Xenophon* 12: 11). This is why, in almost all graves and necropolises of the region of Herzegovina and the related costal belt, long knives/swords were discovered together with spears. Consequently, we consider that the finds in individual graves do not reflect only the social and economic status of the individual but also the military and political authority of a well-structured warrior aristocracy balancing between the complex relations among regional societies, the increasing Macedonian influence and the penetrating the influences of the Greek and Italian colonies on the eastern Adriatic. Through the mediation of the latter, the custom of placing luxurious sets of drinking vessels, usually interpreted as a reflection of the prevailing fashion trend of the time, was transmitted and, to a large degree, adapted to the cultural requirements of the communities in the costal area of the eastern Adriatic and its hinterland. All this, in an almost identical form, was already known to us from Plana and Kačanj and from the warrior graves in Budva and Ston, which, due to the circumstances of their discovery and examination do not provide a sound basis for analysis and contextual interpretation.

određena količina dvojnih igala. Treća je osoba, ili jedna od osoba, nesumnjivo bila osoba ženskog spola, koja je posjedovala raskošniju nakitnu garnituru nošnje u paru po dvije fibule, možda s jednom ili dvije igle, te s jantarnim zrcima, ukoliko joj nije pripadala pojasna kalotna kopča. Temeljem samo prikupljenih nalaza materijalne kulture nismo u mogućnosti prikloniti se tezi o tzv. skupnim obiteljskim grobovima, niti razlučiti je li ondje pokopana i koja mlađa osoba, adolescent ili dijete, ili je to doista grob braće po oružju s jednom ženskom osobom. No, asocijacija upravo takvih nalaza materijalne kulture omogućuje njihovo kronološko smještanje u prvu polovinu 5. st. pr. Kr., a to bi uže potvrđivala i vremenska distanca korištenja keramike s crnim premazom. Građa nam s jedne strane odražava snažnu povezanost s glasinačkim te srednjobalkanskim horizontom kneževskih grobova, jer je širenje glasinačkog kompleksa prema jugu i jugoistoku dobro potvrđeno već od kraja 6. i početka 5. st. pr. Kr. S druge strane, svjedoči nam i o izrazitim importima iz sjevernogrčkog, posebno epirskog i makedonskog miljea. Međutim, ona nam i jasno ukazuje na određena odstupanja od poznatih „normi“ koje u tipološkom i kulturološkom poimanju obilježavaju hercegovačka i južnodalmatinska nalazišta. Naime, vrlo se brzo uočava kako ondje nije zabilježen tip IVb dvojnih igala s „M“ tordiranom glavicom, koji je ekskluzivno karakterističan za hercegovačka nalazišta (Marijan 2000: 91; Vasić 2003: 127, sl. 3), baš kao što nedostaju i fibule tipa Novi Pazar južnohercegovačke varijante sa šarnirom i lepezastim ukrasom na glavi (Vasić 1987a: 52–53, T. 5).⁵⁰ Zatim, čini se, prema svemu do sada poznatome, kako ilirske kacige III A2–b tipa ovdje ne treba niti tražiti, a izgleda činjenično kako je tamošnja puna panoplja bila zapravo bez knemida, koje doduše poznajemo jedino iz Stona.

Sve navedeno omogućuje nam jasnu spoznaju o odrazu kulturno civiliziranog dosegatoga društva, kao dobro osmišljenu i organiziranu, socijalno diferenciranu zajednicu koja nije samo uvozila luksuzne, prestižne i moderne predmete u tzv. kontaktnim druženjima na ušću Neretve. Oni su preuzimali, i to izgledno, formirane ideje o načinu vođenja i organiziranja društva, po načelu hijerarhiziranog i specifičanog. Upravo kao posljedica te svijesti, misli i mogućnosti manifestiraju nam se i određeni pogrebni rituali, kao što je sam princip trojnoga ili višekratnog ukopa, *pars pro toto, kaimelia*, te ritualiziranje bogatog simpozijastičkog servisa za piće. Ali, isto tako svjedoči i o njihovoj snažnoj upletenosti i isprepletenosti u najrazličitijim oblicima i stupnjevima kontaktne mreže preko Ilirije, do Makedonije i Epira, odnosno od panhelenskih Dodone i Olimpije.

U kulturno-povijesnoj interpretaciji, možemo li tu građu identificirati s pojedinim zajednicama koje su obitavale na prostoru južno od Neretve, problematično je. Tim više što su antička literarna vrela prilično distancirana od navedenog područja sve do kasnijih vremena (3./2. st. pr. Kr.) i sukoba s rimskom imperijalnom pretenzijom. Tim više što su arheološka vrela i prikupljeni podatci, ma koliko se gomilali, i dalje prilično skromni i/ili nedostatni, a zbog navedenih

Regarding the specific similarities and differences, in other words, the grouping of artifacts of material culture, we can envisage a hypothetical reconstruction of a grave with at least three inhumed individuals. A more prominent position would be occupied by an elder male, most probably a cavalry commander, with full military equipment and attire, a larger number of double pins and a calotte belt plate, accompanied by an infantryman with helmet of inferior quality and a spear, a shield and number of double pins. The third person, or one of the persons, would have definitely been a female, with a splendid jewelry set with pairs of fibulae, a pin or two, perhaps, and amber beads – if not even a calotte belt plate. The finds gathered so far do not support the notion of the so-called communal family tombs and we cannot tell whether a young person, an adolescent or child, was buried in the grave or whether the tomb belonged to brothers in arms accompanied by single female person.

The association of such finds makes it possible to date them to the first half of the 5th century BC, a date also confirmed by the dating of the black-slip pottery. On the other hand, the finds show their strong connections to the area of Glasinac and the horizon of the princely graves of the central Balkan area: they are another confirmation of the southward spreading of the Glasinac culture at the end of the 6th and the beginning of the 5th century BC. On the other hand, they bear witness to direct imports from the northern Greek territory, in particular the regions of Epirus and Macedonia. However, they also demonstrate a degree of deviation from the standard typological and cultural “norms” of the sites in Herzegovina and South Dalmatia. For instance, it is immediately obvious that type IVb of the double pins with an M-shaped twisted head, an element exclusively characteristic of the sites in Herzegovina, is missing (Marijan 2000: 91; Vasić 2003: 127, Fig. 3) as are the fibulae of the southern Herzegovinian variant of the Novi Pazar type, with a hinge and a fan-shaped decoration on the head (Vasić 1987a: 52–53, T. 5).⁵⁰ It also seems that, according to the information available, there is no point in even trying to search for Illyrian helmets of the III A2-b type, and that the full local panoplia did not include cnemids, which, indeed, were only found in Ston.

All this, enables us to fully comprehend the cultural and civilizational range of this society, a well-conceived and organized socially differentiated community, which not only imported luxurious, prestigious and modern artifacts during their so-called contacts at the mouth of the Neretva River, but also adopted, it seems, fully-formed ideas on how to organize and govern a society by following the principles of established hierarchical societies. As a consequence of this awareness, these thoughts and possibilities, special burial rites were introduced – for example the principle of triple or multiple burials, *pars pro toto, kaimelia* and the ritualization of rich symposiastic drinking sets. At the same time, however, it also testifies to their strong involvement in different forms and at levels of contact networks spreading across Illyria to Macedonia and Epirus, all the way to Pan-Hellenic Dodona and Olympia.

Do cultural and historical interpretations allow us to equate these finds with the individual societies settled on the territory south of the Neretva? All the more so, since antique literary sources were at quite a distance from the

⁵⁰ Upravo bi nam taj tip fibula bio dobrim smjerkazom za eventualno i niže datiranje groba.

⁵⁰ This very type of fibulae was a good argument for the later dating of the grave.

nadregionalnih karakteristika arheološke građe, teže izričito kulturno-etnički opredjeljivi.

Budući da se nalazi materijalne kulture datiraju u prvu polovinu 5. st. pr. Kr. pozornost bi trebalo usmjeriti i prema podacima iz starije izvorne književnosti od koje nam na raspolaganju stoji jedino Pseudo Skilaks, iz 4. st., iako su podaci u njegovu djelu vjerojatno nešto stariji, iz 5. st. pr. Kr. To je područje, dakle lijevo od Neretve, u tome tekstu definirano kao teritorij Manijaca (Čače 1999: 59–69). Budući da se oni više ne spominju u literaturi, postoje razni pokušaji objašnjenja takve šutnje, prešutnje ili jednostavno zamjene, prevlasti ili asimilacije/akulturacije koje zastupaju pojedini povjesničari (Čače 1999: 61–62, 68; Šašel Kos 2005: 314–321). No, iz perspektive arheoloških, konkretno-spoznajnih izvora o Manijcima na tome području znamo još manje, i svaka je diskusija u tome smjeru uobičajeno bila osuđena na tretiranje antičkih vrela i njihovih mlađih, različito nadopunjavanih, redakcija.

Ukoliko definitivno prihvatimo Daorse, obrađene kao kod Polibija ili najpodrobnije kod Strabona (Zaninović 2003; Šašel Kos 2005: 315–320, sl. 76), kao dominantan čimbenik s lijeve strane Neretve još od 6. st. pr. Kr., a koji su morali imati nužan izlaz na more oko donjeg toka te rijeke, možda bi se upravo područje od Neuma (ili čak Pelješca sa Stonom) do Stoca moglo pripisati njihovom etničkom jedinstvu. Oni su tako mogli imati ne mali teritorij sve do rijeke Trebišnjice, tj. do Trebinja, odnosno do etnički poznatih Plereja. Naime, Ardijejaca u to vrijeme nije bilo, pa nije bilo niti jakog nadregionalnog savezništva, po čemu Ardijejci ne mogu biti izgovor za eventualnu kulturnu asimilaciju kao što će to biti u kasnijem razdoblju njihova velikog saveza (2. st. pr. Kr.) (Zaninović 1992: 104–110; Čače 1999: 60–61). Tako bi se zapravo složili sa Strabonom teritorijalnom priopćenjem, odnosno s lokacijama pojedinih zajednica kako ih je protumačila Fanula Papazoglou i dokazivao Zdravko Marić (Papazoglou 1963: 71–86; Marić 1973: 110–124; Vasić 1991: 79; Šašel Kos 2005: 316, sl. 76; Periša 2003: 100–101) po čemu su na ušću Neretve upravo Daorsi zarana uspostavili, stvarali i njegovali kontakte s Grcima i ostalima (Čače 1999: 69; usp. Braccesi 1971: 75, 102, 116). Arheološke spoznaje, raspoložive onima iz Vranjeva Sela, Radimlje, te napokon iz samih Ošanića, pozitivno afirmiraju upravo takvo prosuđivanje.

Zahvala

Kako bismo ovo istraživanje izvršile u ovom i ovakvom opsegu i obliku, dužne smo uputiti riječi iskrene zahvalnosti na svakoj i namanjoj pruženoj pomoći i suradnji, sugestijama i savjetima, diskusijama i usmjeravanjima, ne samo brojnim kolegama, nego i još bronijim suradnicima i prijateljima; don Ivici Puljiću (Župni dvor Neum), Stanislavu Vukorepu (Zavod za zaštitu kulturno-povijesne baštine HNŽ, Mostar), Bibi Teržan (Univerza v Ljubljani), Borisu Kavuru (Univerza na Primorskem, Koper), Andreju Preložniku (Inštitut za dediščinu Sredozemlja, Piran), Vasiji Vidmar (Piran), Andrijani Pravidur (Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo), Aleksandru Jašareviću (Muzej u Doboju, Doboj), Radoslavu Dodigu (Ljubuški), Rastku Vasiću (Arheološki Institut, Beograd), Veri Krstić (Narodni muzej, Beograd), Alek-

territory in question, until later on (3rd and 2nd century BC), when conflicts erupted because of Roman imperial pretensions? Especially if we take into account the archaeological sources and the data collected, which, in spite of their quantity, are still rather insufficient and/or incomplete and, due to the aforementioned superregional traits of the archaeological artifacts, difficult to interpret in a cultural or ethnic context. Since these finds are dated to the first half of the 5th century BC, we should also focus our attention on the data contained in original ancient literary sources, the only one available being Pseudo Scylax from the 4th century, even though the data described in his work are slightly older, from 5th century BC. This territory, located to the left of Neretva River, was described in his text as the territory of the Manii (Čače 1999: 59–69). Since they do not appear later in literature, historians have made several attempts at interpreting the reasons for this silence, justifying it by secrecy, a simple substitution, domination or assimilation/aculturation (Čače 1999: 61–62, 68; Šašel Kos 2005: 314–321). From the perspective of concrete and reliable archaeological sources, we know even less about the presence of the Manii on this territory and every discussion in this direction was usually limited to processing written sources and their more recent and differently supplemented editions.

If we accept that the Daorsi, described by Polybius and, in details, by Strabo (Zaninović 2003; Šašel Kos 2005: 315–320, Fig. 76), as a dominant factor already present on the left bank of the Neretva in the 6th century BC, must have had access to the sea somewhere around the lower course of the river, the territory from Neum (or even Pelješac including Ston) to Stolac could most probably be attributed to their ethnical unity. They may have controlled a large part of the territory, all the way to the river Trebišnjica, i.e. to Trebinje, and to the ethnically well-known Pleraei. Since the Ardiaei were not yet present at that time, there was no likelihood of a strong superregional alliance, which means that the Ardiaei cannot have been guilty of potential cultural assimilation, as they were in the later period of their large alliance in the 2nd century BC (Zaninović 1992: 104–110; Čače 1999: 60–61). Finally, we would have to agree with Strabo's territorial notes and the location of different communities as interpreted by Fanula Papazoglou and confirmed by Zdravko Marić (Papazoglou 1963: 71–86; Marić 1973: 110–124; Vasić 1991: 79; Šašel Kos 2005: 316, Fig. 76; Periša 2003: 100–101) according to which it was the Daorsi who very early established developed and maintained contacts with the Greeks and others at the mouth of the Neretva (Čače 1999: 69; compare Braccesi 1971: 75, 102, 116). Archaeological knowledge based on sites like Vranjevo Selo, Radimlja and, finally, Ošanići itself, positively confirms such a judgment.

Acknowledgments

We wish to express our sincerest gratitude to all our colleagues, co-workers and friends for all their help, co-operation, suggestion, advice, discussions and guidelines; without them, we would have been unable to complete our research in this scope and form: to don Ivica Puljić (Neum Presbytery), Stanislav Vukorep (Institute for the Protection of Cultural and Historical Heritage HNC, Mostar), Biba Teržan (Ljubljana University), Boris Kavur (Primorska University, Koper), Andrej Preložnik (Institute for Mediterranean heritage, Piran), Andrijana Pravidur (National Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo), Aleksandar Jašarević (Muzej u Do-

sandaru Kapuranu (Arheološki Institut, Beograd), Mileni Vrzić (JU Muzeji, galerija i biblioteke Budva), Ivani Medenica (Centar za arheološka istraživanja CG, Podgorica), Veri Bitrakovi Grozdanovi (Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje), Antoniu Jakimovskom (Filozofski fakultet, Skopje), Zoranu Rujaku (NU Zavod i Muzej Strumica), Branku Kiriginu (Arheološki muzej, Filozofski fakultet, Split), Ani Bilokapić (†), Maji Bunčić (Arheološki muzej, Zagreb), Katarini Gugo Ramštajn (Kninski muzej, Knin), Aniti Librenjak (Muzej Cetinske krajine, Sinj), Angeli Tabak i Danijeli Petričević (Muzej triljskoga kraja, Trilj), Maji Miše (Filozofski fakultet, Split), Nikolini Uroda (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split), Ani Kordić Galić (Muzej općine Jelsa, Jelsa, Hvar), Mislavu Klariću (Opatija) te Alexandru Möseru (Berlin), Grazii Semeraro (Università del Salento) i Anastassiosu Antonaras (Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki).

Katalog⁵¹

1. Velika brončana dvojna igla tipa IVa, okruglog presjeka žice, sačuvana djelomično u tri ulomka. Dužina: 11,5 cm, širina glave: 3,8 cm.
Oznaka: MGN 7/1
2. Velika brončana dvojna igla tipa IVa, okruglog presjeka žice, sačuvana djelomično u jednom komadu. Nedostaju zašiljeni krajevi igala. Dužina: 6,8 cm, širina glave: 4,2 cm.
Oznaka: MGN 7/2
3. Velika brončana dvojna igla tipa IVa, okruglog presjeka žice, sačuvana djelomično u dva ulomka. Dužina: 10,2 cm, širina glave: 4,7 cm.
Oznaka: MGN 7/3
4. Velika brončana dvojna igla tipa IVa, okruglog presjeka žice, sačuvana djelomično u dva ulomka. Dužina: 12,8 cm, širina glave: 4,2 cm.
Oznaka: MGN 7/4
5. Velika brončana dvojna igla tipa IVa, okruglog presjeka žice, sačuvana djelomično u dva ulomka. Dužina: 8 cm, širina glave: 4,2 cm.
Oznaka: MGN 7/5
6. Velika brončana dvojna igla tipa IVa, okruglog presjeka žice, sačuvana djelomično u dva ulomka. Dužina: 10,5 cm, širina glave: 2,2 cm.
Oznaka: MGN 7/6
7. Velika brončana dvojna igla tipa IVa, okruglog presjeka žice, sačuvana u cijelosti. Dužina: 10,8 cm, širina glave: 3,5 cm.
Oznaka: MGN 7/7
8. Velika brončana dvojna igla tipa IVa, okruglog presjeka žice, sačuvana u cijelosti. Dužina: 10 cm, širina glave: 3,2 cm.
Oznaka: MGN 7/8
9. Velika brončana dvojna igla tipa IVa, pravilno oblikovanih petlji, okruglog presjeka žice, sačuvana u dva ulomka. Dužina: 10,2 cm, širina glave: 2,7 cm.
Oznaka: MGN 7/9
10. Brončana dvojna igla tipa IVa, okruglog presjeka ži-

51 Kataloški je obrađena sva građa, izuzev dijela keramičkog usitnjenog fonda. Od dijelova naoružanja na tablama također nisu prikazani najmanji ulomci vrhova željeznih koplja i amorfnih komada željeza. Crteže je izradio Vaska Vidmar, a grafičku obradu i dizajn Martina Blečić Kavur.

boju, Doboju), Radoslav Dodig (Ljubuški), Rastko Vasić (Archeological Institute, Beograd), Vera Krstić (National Museum, Beograd), Aleksandar Kapuran (Archeological Institute, Beograd), Milena Vrzić (JU Museums, Galleries and Libraries, Budva), Ivana Medenica (Montenegrin Centre for Archeological Research, Podgorica), Vera Bitrakovi-Grozdanova (Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje), Antonio Jakimovski (Faculty of Philosophy, Skopje), Zoran Rujak (NU Strumica Institute and Museum, Strumica), Branko Kirigin (Archeological Museum, Faculty of Philosophy, Split), Ana Bilokapić (†), Maja Bunčić (Archeological Museum, Zagreb), Katarina Gugo Ramštajn (Knin Museum, Knin), Anita Librenjak (Cetina County Museum, Sinj), Angela Tabak and Danijela Petričević (Trilj Museum, Trilj), Maja Miše (Faculty of Philosophy, Split), Nikolina Uroda (Museum of Croatian Archeological Monuments, Split), Ana Kordić Galić (Jelsa Municipal Museum, Jelsa, Hvar), Alexander Möser (Berlin), Mislav Klarić (Opatija) and Grazia Semeraro (Università del Salento, Lecce).

Catalogue⁵¹

1. Large bronze double pin of the IVa type. The cross-section of the wire is circular, it is preserved broken in-to three parts. Length: 11.5 cm, width of the head: 3.8 cm.
Designation: MGN 7/1
2. Large bronze double pin of the IVa type. The cross-section of the wire is circular, partly preserved in a single piece. The pointed tips of the pins are missing. Length: 6.8 cm, width of the head: 4.2 cm.
Designation: MGN 7/2
3. Large bronze double pin of the IVa type. The cross-section of the wire is circular, partly preserved in two pieces. Length: 10.2 cm, width of the head: 4.7 cm.
Designation: MGN 7/3
4. Large bronze double pin of the IVa type. The cross-section of the wire is circular, preserved in two pieces. Length: 12.8 cm, width of the head: 4.2 cm.
Designation: MGN 7/4
5. Large bronze double pin of the IVa type. The cross-section of the wire is circular, partly preserved in two pieces. Length: 8 cm, width of the head: 4.2 cm.
Designation: MGN 7/5
6. Large bronze double pin of the IVa type. The cross-section of the wire is circular, partly preserved in two pieces. Length: 10.5 cm, width of the head 2.2 cm.
Designation: MGN 7/6
7. Large bronze double pin of the IVa type. The cross-section of the wire is circular, completely preserved. Length: 10.8 cm, width of the head: 3.5 cm.
Designation: MGN 7/7
8. Large bronze double pin of the IVa type. The cross-section of the wire is circular, completely preserved. Length: 10 cm, width of the head: 3.2 cm.
Designation: MGN 7/8
9. Large bronze double pin of the IVa type. Regularly formed loops; the cross-section of the wire is circular; preserved in two pieces. Length: 10.2 cm, width of the head: 2.7 cm.
Designation: MGN 7/9
10. Bronze double pin of the IVa type. The cross-section

51 All items were catalogued, except for a part of the fragmented pottery. Of the parts of weapons, the tables do not include only the smallest fragments of iron spear points and amorphous pieces of iron. All illustrations were made by Vasko Vidmar and graphic design by Martina Blečić Kavur.

ce, djelomično očuvana u dva ulomka. Dužina: 6,3 cm, širina glave: 2,8 cm.

Oznaka: MGN 7/10

11. Brončana dvojna igla tipa IVa, pravilno oblikovanih petlji i četvrtastog presjeka žice glave, sačuvana u cijelosti. Dužina: 8,8 cm, širina glave: 2,7 cm.

Oznaka: MGN 7/11

12. Brončana dvojna igla tipa IVa, pravilno oblikovanih petlji i četvrtastog presjeka žice glave, sačuvana u cijelosti. Dužina: 9 cm, širina glave: 1,8 cm.

Oznaka: MGN 7/12

13. Brončana dvojna igla tipa IVa, pravilno oblikovanih petlji i četvrtastog presjeka žice glave, sačuvana u cijelosti. Dužina: 9 cm, širina glave: 1,8 cm.

Oznaka: MGN 7/13

14. Brončana dvojna igla tipa IVa, pravilno oblikovanih petlji i četvrtaste profilacije žice glave. Sačuvana u cijelosti. Dužina: 9,6 cm, širina glave: 1,7 cm.

Oznaka: MGN 7/14

15. Brončana dvojna igla tipa IVa, pravilno oblikovanih petlji, raskucanog pločastog presjeka žice glave. Sačuvana u cijelosti. Dužina: 8,2 cm, širina glave: 1,8 cm.

Oznaka: MGN 7/16

16. Brončana dvojna igla tipa IVa, pravilno oblikovanih petlji i okruglog presjeka žice. Sačuvana u cijelosti. Dužina: 7,7 cm, širina glave: 2,2 cm.

Oznaka: MGN 7/15

17. Brončana dvojna igla tipa IVa, pravilno oblikovanih petlji, okruglog presjeka žice. Sačuvana u cijelosti. Dužina: 8,3 cm, širina glave: 1,7 cm.

Oznaka: MGN 7/17

18. Ulomci brončanih dvojnih igala tipa IVa; dva ulomka igle. Dužina igle: 5,6–6 cm.

Oznaka: MGN 7/18

19. Brončana igla s raskucanom i uvijenom glavicom četvrtastog, a igle okruglog presjeka. Sačuvana u cijelosti. Dužina: 8,9 cm, promjer glave: 0,6 cm.

Oznaka: MGN 7/22

20. Brončana igla s raskucanom i uvijenom glavicom, sačuvana u cijelosti. Dužina: 5,2 cm, promjer glave: 0,4 cm.

Oznaka: MGN 7/23

21. Brončana igla s raskucanom i uvijenom glavicom. Sačuvana igla i dio navoja glavice od manje i tanke raskucane žice. Dužina: 6,2 cm, promjer glave: 0,4 cm.

Oznaka: MGN 7/24

22. Brončana igla s raskucanom i uvijenom glavicom. Sačuvana dijelom igle i glavicom od manje i tanke raskucane žice. Dužina: 3 cm, promjer glave: 0,5 cm.

Oznaka: MGN 7/25

23. Brončana igla s raskucanom i uvijenom glavicom. Sačuvana dijelom igle i s manjim dijelom raskucane glavice. Igla je savijena. Dužina: 5,1 cm.

Oznaka: MGN 7/26

24. Brončana igla s raskucanom i uvijenom glavicom. Sačuvana dijelom igle i s manjim dijelom raskucanog vrata. Dužina: 5,6 cm.

Oznaka: MGN 7/27

25. Brončana igla s raskucanom i uvijenom glavicom. Sačuvana dijelom igle i s manjim dijelom raskucanog vrata.

of the wire is circular, partly preserved in two pieces. Length: 6.3 cm, width of the head: 2.8 cm.

Designation: MGN 7/10

11. Bronze double pin of the IVa type. Regularly formed loops and a square cross-section of the wire on the head, completely preserved. Length: 8.8 cm, width of the head: 2.7 cm.

Designation: MGN 7/11

12. Bronze double pin of the IVa type. Regularly formed loops and a square cross-section of the wire on the head, completely preserved. Length: 9 cm, width of the head: 1.8 cm.

Designation: MGN 7/12

13. Bronze double pin of the IVa type. Regularly formed loops and a square cross-section of the wire on the head, completely preserved. Length: 9 cm, width of the head: 1.8 cm.

Designation: MGN 7/13

14. Bronze double pin of the IVa type. Regularly formed loops and a square cross-section of the wire on the head, completely preserved. Length: 9.6 cm, width of the head: 1.7 cm.

Designation: MGN 7/14

15. Bronze double pin of the IVa type. Regularly formed loops made of hammered wire with a flat cross-section. Completely preserved. Length: 8.2 cm, width of the head: 1.8 cm.

Designation: MGN 7/16

16. Bronze double pin of the IVa type. Regularly formed loops and a circular cross-section of the wire, completely preserved. Length: 7.7 cm, width of the head: 2.2 cm.

Designation: MGN 7/15

17. Bronze double pin of the IVa type. Regularly formed loop and a circular cross-section of the wire, completely preserved. Length: 8.3 cm, width of the head: 1.7 cm.

Designation: MGN 7/17

18. Fragments of bronze double pins of the IVa type. Two fragments of a pin and a fragment of the head. Length of the pin: 5.6–6 cm, diameter of the loop of the head: 1.2 cm.

Designation: MGN 7/18

19. Bronze pin with a hammered and rolled-up head of a square cross-section. The cross-section of the pin is circular. Completely preserved. Length: 8.9 cm, diameter of the head: 0.6 cm.

Designation: MGN 7/22

20. Bronze pin with a hammered and rolled-up head, completely preserved. Length: 5.2 cm, diameter of the head: 0.4 cm.

Designation: MGN 7/23

21. Bronze pin with a hammered and rolled-up head. Preserved pin and part of the rolled-up head made of smaller and thinned wire. Length: 6.2 cm, diameter of the head: 0.4 cm.

Designation: MGN 7/24

22. Bronze pin with a hammered and rolled-up head. Preserved part of the pin and the head made of smaller and thinner hammered wire. Length: 3 cm, diameter of the head: 0.5 cm.

Designation: MGN 7/25

23. Bronze pin with a hammered and rolled up head. Preserved part of the pin with a smaller part of the hammered head. The pin is bent. Length: 5.1 cm.

Designation: MGN 7/26

Dužina: 3,6 cm.

Oznaka: MGN 7/28

26. Brončana fibula tipa Novi Pazar, sačuvana u cijelosti, oštećene noge. Dužina: 5,2 cm, visina: 3,5 cm, dužina noge: 1 cm.

Oznaka: MGN 7/32

27. Ulomak brončane fibule tipa Novi Pazar, očuvanog dijela luka, igle i glave fibule. Dužina: 3 cm, visina: 3,5 cm.

Oznaka: MGN 7/29

28. Brončana fibula tipa Arareva gromila, sačuvana u cijelosti, izrazito narebrenog luka. Noga je uža i izdužena, a završava nepravilnom kuglicom. Dužina: 6,1 cm, visina: 2,1 cm, dužina noge: 3,2 cm, promjer luka: 0,5 cm.

Oznaka: MGN 7/30

29. Brončana fibula tipa protocertosa. Nedostaju glava i igla fibule. Dužina: 5,8 cm, visina: 2,3 cm, dužina noge: 2,3 cm.

Oznaka: MGN 7/31

30. Okrugla kalotna pojasna kopča od tankog brončanog lima. Sačuvana djelomično s dvanaest latica na čijim krajevima su vidljivi ostaci udubljenja. Na središnjem kalotastom dijelu nalaze se tri manje zakovice sa strana i najveća u sredini. Bočna zakovica pričvršćuje donju pločicu sa željeznom zakovicom. Nedostaju četiri latice. Popravljana. Najveći promjer: 8,2 cm, visina: 2,8 cm.

Oznaka: MGN 7/19

31. Veća brončana alka, oštećena i nesimetrična. Promjer: 6,9 cm, debljina: 0,6 cm.

Oznaka: MGN 7/21

32. Jantarna zrnca, različitih veličina i oblika:

1. ovalno manje plosnato zrno, promjera 0,9 cm; 2. ovalno veće plosnato, na rubu oštećeno i s donje strane spljošteno zrno, promjera 1,3 cm; 3. manje valjkasto zrno, promjera 0,7 cm i visine 0,6 cm; 4. veće valjkasto, nesimetrično zrno, promjera 1 cm i visine 0,8 cm.

Oznaka: MGN 7/20

33. Brončana ilirska kaciga III A2-a tipa, djelomično očuvana. Kaciga je zaobljenog oblika, modelirana namjenski prema obliku glave. Štitnik za vrat je istaknut i ravnomjerno prelazi iz obrazina prema krajnjem rubu kacige, ali je djelomično polomljen i rekonstruiran. Obrazine (paragnatide) su trokutasto rezane, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, a na svakoj se obrazini nalazila po jedna rupica za vezivanje kacige prilikom nošenja. Od njih je djelomično očuvana samo ona na desnoj paragnatidi. Otvor za lice je četvrtast, iznad kojeg se, na čeonom dijelu, trebala nalaziti zakovica (nosač), a na zatiljnom dijelu karičica (alka), kojima se na kacigu pričvršćivala perjanica. Perjanica je lijegala na za to predviđeno mjesto, pa su tako od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještena dva istaknuta rebra trokutastog presjeka, ukrašena vanjskom kanelurom, između kojih su urezane tri paralelne linije. Cijeli je rubni dio kacige ukrašen tankim rubnikom s izlivenim pravilnim i zaobljenim imitacijama kuglica. Visina: 24,6 cm, širina kalote: 16 cm, promjer: 19,5 cm, otvor lica: 10,5 cm, dužina paragnatide: 14 cm, širina vratnog štitnika: 1,8 cm, širina kalotnih rebara: 7,2 cm.

Oznaka: MGN 15

34. Brončana ilirska kaciga III A2-a tipa, djelomično

24. Bronze pin with a hammered and rolled up head. Preserved part of the pin with a smaller part of the hammered head. Length: 5.6 cm.

Designation: MGN 7/27

25. Bronze pin with a hammered and rolled-up head. Preserved part of the pin with a smaller part of the hammered head. Length: 3.6 cm.

Designation: MGN 7/28

26. Bronze fibula of the Novi Pazar type. Completely preserved, the foot is damaged. Length: 5.2 cm, height: 3.5 cm, length of the foot: 1 cm.

Designation: MGN 7/32

27. Fragment of a bronze fibula of the Novi Pazar type. Preserved part of the bow, the pin and the head of the fibula. Length: 3 cm, height: 3.5 cm.

Designation: MGN 7/29

28. Bronze fibula of the Arareva gromila type. Completely preserved, clearly ribbed bow. The foot is narrow and elongated, finishing with an irregular globule. Length: 6.1 cm, height: 2.1 cm, length of the foot: 3.2 cm, diameter of the bow: 0.5 cm.

Designation: MGN 7/30

29. Bronze fibula of the protocertosa type. The head and the pin are missing. Length: 5.8 cm, height: 2.3 cm, length of the foot: 2.3 cm.

Designation: MGN 7/31

30. Circular calotte belt plate made of thin bronze metal sheet. Partly preserved are the 12 leaves with visible remains of hollowing at the end. On the central part of the calotte, three rivets are positioned on the sides and a large one in the centre. The lateral rivet fixes the lower plate with an iron rivet. Four leaves are missing. Diameter: 8.2 cm, height: 2.8 cm.

Designation: MGN 7/19

31. Larger bronze ring. Damaged and asymmetrical. Diameter: 6.9 cm, thickness: 0.6 cm.

Designation: MGN 7/21

32. Amber beads of different sizes and forms:

1. Small flat bead, diameter: 0.9 cm; 2. Large bead, damaged on the edge and flattened on the lower side. Diameter: 1.3 cm; 3. Smaller cylindrical bead, diameter: 0.7 cm, height: 0.6 cm; 4. Large asymmetrical cylindrical bead, diameter 1 cm, Height: 0.8 cm.

Designation: MGN 7/20

33. Bronze Illyrian helmet of the III A2-a type. Partly preserved. The helmet is of a circular shape intentionally modeled to the form of the head. The neck guard is prominent and passes evenly over from the sides to the back of the helmet. It is partly broken and restored. The cheek guards are of a triangular form with rounded back sides and pointed ends. On every cheek guard there is a hole for the fixing of the helmet. Only the one on the right cheek guard is partly preserved. The facial opening is of a square form. Above, on the frontal side, there should have been a rivet and on the back side a sling for fixing the plume. The plume was fixed to this area and, consequently, two ribs were made of triangular cross-section, running from the front to the back. The ribs are decorated with an outer groove and three incised lines located between them. The edge of the helmet is decorated with a narrow band with regular and round cast imitations of globules. Height: 24.6 cm, width of the calotte: 16 cm, diameter: 19.5 cm, opening for the face: 10.5 cm, length of the cheek guard: 14 cm, width of the neck guard: 1.8 cm, width of the calotte ribs: 7.2 cm.

očuvana. Kaciga je zaobljenog oblika, modelirana namjenski prema obliku glave. Štitnik za vrat je polomljen ali očuvan gotovo u cijelosti. Istaknut je i ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Paragnatide su trokutasto rezane, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, a na svakoj se nalazi po jedna rupica za vezivanje kacige. Lijeva je paragnatida djelomično rekonstruirana. Otvor za lice je četvrtast, s potpuno rekonstruiranim čeonim dijelom, tako da se nije sačuvala niti zakovica za pričvršćenje perjanice. Na zatiljnom je dijelu očuvan dio zakovica od karičice, gdje je očuvan i ostatak od dva istaknuta rebra trokutastog presjeka, ukrašena vanjskom kanelurom. Uobičajeno tri urezane paralelne linije nisu vidljive. Cijeli je rubni dio kacige ukrašen tankim rubnikom s izlivenim nepravilnim imitacijama kuglica koje su bolje vidljive na paragnatidama, nego na štitniku kacige. Visina: 26,6 cm, širina kalote: 25,3 cm, promjer: 18,6 cm, otvor lica: 12,2 cm, dužina paragnatida: 14 cm, širina vratnog štitnika: 1,8 cm, širina kalotnih rebra: 5,7 cm.

Oznaka: MGN 16

35. Ulomak štitne grbe?, jednakomjerno zadebljanog i savijenog profila, s vanjske strane naglašenog središnjeg rebra, a s unutarnje spljošteno s presavijenim pločastim ulomkom željeza. Dužina: 9,8 cm, širina: 5 cm, debljina: 1,2 cm.

Oznaka: MGN 8/10

36. Ulomak štitne grbe?, jednakomjerno zadebljanog i savijenog profila, s vanjske strane naglašenog središnjeg rebra, a s unutarnje spljošteno s presavijenim pločastim ulomkom željeza. Dužina: 8 cm, širina: 6,5 cm, debljina: 2 cm.

Oznaka: MGN 8/19

37. Dva ulomka željeznog jednosječnog mača, s ostacima korica. Širi je ulomak masivan, izrazito jednodijelne profilacije i trokutastog presjeka. Manji ulomak završava zašiljeno. Željezo je izrazito korodirano. Kraći ulomak (14) – Dužina: 9,7 cm, širina: 3,7 cm, debljina: 1,7 cm; Duži ulomak (15) – Dužina: 15,3 cm, širina: 1,9 cm, debljina: 1,3 cm.

Oznaka: MGN 9/14–15

38. Djelomično očuvan vrh dugog željeznog koplja. Sačuvan tuljasti dio za nasad i dio lista sa središnjim istaknutim rebrom. Željezo je izrazito korodirano i oštećeno. Dužina: 24 cm, širina lista: 4,4 cm, debljina lista: 1,1 cm, promjer tuljca: 1,2 cm.

Oznaka: MGN 8/1

39. Djelomično očuvan vrh željeznog koplja, manjih dimenzija. Sačuvan tuljasti dio za nasad, kojemu je oštećen donji dio, s jednom zakovicom. List ima oštećene rubove i blago naglašeno središnje rebro. Željezo je izrazito korodirano. Dužina: 28,5 cm, širina lista: 4,0–2,0 cm, debljina lista: 0,7 cm, promjer tuljca: 1,7 cm.

Oznaka: MGN 8/3

40. Djelomično očuvan vrh dugog željeznog koplja. Sačuvan kratki tuljasti dio za nasad i dugačak list, proširen u donjem i stanjen u gornjim dijelovima, sa središnjim naglašenim i lijepo, trokutasto profiliranim rebrom. Jedna je strana više oštećena od druge. Željezo je izrazito korodirano i oštećeno. Dužina: 40 cm, širina lista: 5–1,5 cm, debljina lista: 1,1 cm, promjer tuljca: 1,4 cm.

Oznaka: MGN 8/8

41. Ulomak kraćeg vrha željeznog koplja. Sačuvan dio

Designation: MGN 15

34. Bronze Illyrian helmet of the III A2–a type. Partly preserved. The helmet is of a circular shape, intentionally modeled to the form of the head. The neck guard is broken but all pieces are present. The neck guard is prominent and passes evenly over from the sides to the back of the helmet. The cheek guards are of a triangular form with rounded back sides and pointed ends. On every cheek guard there was a hole for fixing the helmet. The left cheek guard is partly reconstructed. The facial opening is of a square form with the frontal part completely reconstructed missing the rivet for fixing the plume. On the back side, a fragment of the sling is preserved along with the remains of two ribs of triangular cross-section, decorated with an outer groove. The incised lines customarily located between the ribs are not visible. The edge of the helmet is decorated with a narrow band with irregular cast imitations of globules. They are more visible on the cheek guards than on the neck guard. Height: 26.6 cm, width of the calotte: 25.3 cm, diameter: 18.6 cm, opening for the face: 12.2 cm, length of the cheek guard: 14 cm, width of the neck guard: 1.8 cm, width of the calotte ribs: 5.7 cm.

Designation: MGN 16

35. Fragment of a shield boss?, with an equally thickened and bent profile. Thickened on the outer side and flattened on the inner side with a sticking piece of metal. Length: 9.8 cm, width: 5 cm, thickness: 1.2 cm.

Designation: MGN 8/10

36. Fragment of a shield boss?, with a pronounced central rib on one side, and flat on the other side. Length: 8 cm, width: 6.5 cm, thickness: 2 cm.

Designation: MGN 8/19

37. Two fragments of a single-sided sword with remains of the sheath. The broader fragment is massive and of a triangular cross-section. The smaller fragment ends with a point. The iron is badly corroded. Shorter fragment (14) – length: 9.7 cm, width: 3.7 cm, thickness: 1.7 cm; longer fragment (15) – length: 15.3 cm, width: 1.9 cm, thickness: 1.3 cm.

Designation: MGN 9/14–15

38. Partly preserved point of a long iron spear. Preserved are the socket and part of the blade with the central rib. The iron is badly corroded and damaged. Length: 24 cm, width of the blade: 4.4 cm, thickness of the blade: 1.1 cm, diameter of the socket: 2.1 cm.

Designation: MGN 8/1

39. Partly preserved point of a smaller iron spear. The preserved socket has a damaged lower part with a single rivet. The blade has damaged edges and a slightly pronounced central rib. The iron is badly corroded. Length: 28.5 cm, width of the blade: 4.0–2.0 cm, thickness of the blade: 0.7 cm, diameter of the socket: 1.7 cm.

Designation: MGN 8/3

40. Partly preserved point of a long iron spear. Preserved are the short socket and a long blade, widened in the lower part and thinned in the upper. It has a pronounced central rib with a triangular cross-section. One side is more damaged than the other. The iron is badly preserved and damaged. Length: 40 cm, width of the blade: 5–1.5 cm, thickness of the blade: 1.1 cm, diameter of the socket: 1.4 cm.

Designation: MGN 8/8

41. Fragment of a small iron spear. Preserved are part of the socket and the lower part of the blade, which is reconstructed. Length: 11.3 cm, width: 3 cm, diameter of the soc-

tuljca i donji dio lista, koji je rekonstruiran. Dužina: 11,3 cm, širina: 3 cm, debljina tuljca: 1,3 cm, debljina lista: 1 cm.

Oznaka: MGN 8/16

42. Djelomično očuvan vrh željeznog koplja. Sačuvan je kratki tuljasti dio za nasad i dugačak list, proširen u donjem i stanjen u gornjim dijelovima, sa središnjim blago naglašenim rebrom. Jedna je strana više oštećena od druge. Željezo je izrazito korodirano. Dužina: 29,5 cm, širina lista: 3,9 cm, debljina lista: 0,8 cm, promjer tuljca: 1,5 cm.

Oznaka: MGN 9/4

43. Djelomično očuvan vrh dugog željeznog koplja. Sačuvan je dugi tuljasti dio za nasad i dugačak list koji je proširen u donjem i stanjen u gornjim dijelovima. U sredini se nalazi središnje, trokutasto profilirano i naglašeno rebro koje se prati od tuljca do vrha lista koplja. Jedna je strana lista više oštećena od druge, a donji je dio lista zaokruženo naglašenog tijela. Željezo je izrazito korodirano. Dužina: 51 cm, širina lista: 7 cm, debljina lista: 1,2 cm, promjer tuljca: 1,8 cm.

Oznaka: MGN 9/11

44. Ulomak željeznog tuljca, od vrha koplja ili okova nasadnika koplja? Dužina: 8,3 cm, širina: 2 cm, promjer: 2 cm.

Oznaka: MGN 8/4

45. Ulomak lista vrha željeznog koplja s blago naglašenim središnjim rebrom. Dužina: 16,3 cm, širina: 4,8 cm, debljina: 0,9 cm.

Oznaka: MGN 8/5

46. Ulomak tuljca i lista vrha željeznog koplja s izrazito naglašenim, trokutasto profiliranim središnjim rebrom. Dužina: 10,8 cm, širina: 3 cm, debljina lista: 1,3 cm, promjer tuljca: 1,9 cm.

Oznaka: MGN 8/7

47. Ulomak željeznog tuljca, od vrha koplja ili okova nasadnika koplja? Dužina: 6,9 cm, širina: 2,1 cm.

Oznaka: MGN 8/9

48. Ulomak vrška lista vrha željeznog koplja. Dužina: 6,3 cm, širina: 2,3 cm, debljina: 0,6 cm.

Oznaka: MGN 8/12

49. Ulomak donjeg dijela željeznog tuljca, od vrha koplja ili okova nasadnika koplja? Dužina: 5 cm, širina: 2,3 cm.

Oznaka: MGN 8/14

50. Ulomak željeznog tuljca, od vrha koplja ili okova nasadnika koplja? Dužina: 2,7 cm, širina: 1,7 cm.

Oznaka: MGN 8/15

51. Ulomak vrška lista dugog vrha željeznog koplja, izrazito naglašenog središnjeg rebra. Dužina: 14 cm, širina: 3,3 cm, debljina: 0,7 cm.

Oznaka: MGN 8/17

52. Ulomak tuljca i lista vrha željeznog koplja. List je u potpunosti raspadnut. Dužina: 17 cm, širina: 1,9 cm, širina lista: 1,7 cm, promjer tuljca: 1,9 cm.

Oznaka: MGN 8/18

53. Ulomak središnjeg dijela lista vrha željeznog koplja. Dužina: 14,7 cm, širina: 3,9 cm, debljina: 1,1 cm.

Oznaka: MGN 8/20

54. Ulomak željeznog tuljca, od vrha koplja ili okova nasadnika koplja? Možda spojiv s ulomkom MGN 8/1? Dužina: 4,6 cm, promjer: 2,4 cm.

Oznaka: MGN 9/1

ket: 1.3 cm, thickness of the blade: 1 cm.

Designation: MGN 8/16

42. Partly preserved point of an iron spear. Preserved are the short socket and the long point, widened in the lower and thinned in the upper part. It has a central pronounced rib. One side is more damaged than the other. The iron is badly corroded. Length: 29.5 cm, width of the blade: 3.9 cm, thickness of the blade: 0.8 cm, diameter of the socket: 1.5 cm.

Designation: MGN 9/4

43. Partly preserved point of a long iron spear. Preserved are the long socket and a long blade widened in the lower and thinned in the upper part. The rib is clearly pronounced and of a triangular cross-section, the lower portion is wider and of a circular form. One side is more damaged than the other. The iron is badly corroded. Length: 51 cm, width of the blade: 7 cm, thickness of the blade: 1.2 cm, diameter of the socket: 1.8 cm.

Designation: MGN 9/11

44. Fragment of an iron socket of a point or a spear butt? Length: 8.3 cm, width: 2 cm, diameter: 2 cm.

Designation: MGN 8/4

45. Fragment of the tip of an iron spear s with a softly pronounced central rib. Length: 16.3 cm, width: 4.8 cm, thickness: 0.9 cm.

Designation: MGN 8/5

46. Fragment of a socket and a blade of an iron spear with a clearly pronounced central rib with a triangular cross-section. Length: 10.8 cm, width: 3 cm, thickness of the blade: 1.3 cm, diameter of the socket: 1.9 cm.

Designation: MGN 8/7

47. Fragment of an iron socket or a spear butt? Length: 6.9 cm, width: 2.1 cm.

Designation: MGN 8/9

48. Fragment of the tip of an iron spear. Length: 6.3 cm, width: 2.3 cm, thickness: 0.6 cm.

Designation: MGN 8/12

49. Fragment of the lower part of a socket or a spear butt? Length: 5 cm, width: 2.3 cm.

Designation: MGN 8/14

50. Fragment of an iron socket or a spear butt? Length: 2.7 cm, width: 1.7 cm.

Designation: MGN 8/15

51. Fragment of the tip of the blade of a long iron spear with a clearly pronounced rib. Length: 14 cm, width: 3.3 cm, thickness: 0.7 cm.

Designation: MGN 8/17

52. Fragment of the socket and the blade of an iron spear. The blade has completely decayed. Length: 17 cm, width: 1.9 cm, width of the blade: 1.7 cm, diameter of the socket: 1.9 cm.

Designation: MGN 8/18

53. Fragment of the central part of the blade of an iron spear. Length: 14.7 cm, width: 3.9 cm, thickness: 1.1 cm.

Designation: MGN 8/20

54. Fragment of an iron socket or a spear butt? Perhaps it could be joined to fragment MGN 8/1? Length: 4.6 cm, diameter: 2.4 cm.

Designation: MGN 9/1

55. Fragment of the blade of an iron spear with a pronounced asymmetrical central rib. Length: 7.3 cm, width of the blade: 4 cm, thickness of the blade: 1 cm.

Designation: MGN 9/2

56. Fragment of the blade of an iron spear. Length: 11.2

55. Ulomak lista vrha željeznog koplja, naglašenog središnjeg nesimetričnog rebra. Dužina: 7,3 cm, širina lista: 4 cm, debljina lista: 1 cm.

Oznaka: MGN 9/2

56. Ulomak lista vrha željeznog koplja. Dužina: 11,2 cm, širina: 3,3 cm, debljina: 1,1 cm.

Oznaka: MGN 9/3

57. Ulomak željeznog tuljca, od vrha koplja ili okova nasadnika koplja? Dužina: 7 cm, promjer: 1,5 cm.

Oznaka: MGN 9/5

58. Ulomak lista vrha željeznog koplja. Dužina: 9,8 cm, širina: 3,4 cm, debljina: 0,9 cm.

Oznaka: MGN 9/6

59. Ulomak željeznog tuljca, od vrha koplja ili okova nasadnika koplja? Dužina: 6 cm, širina: 1,4 cm.

Oznaka: MGN 9/7

60. Ulomak tuljca i lista kratkog vrha željeznog koplja, blago naglašenog rebra. Dužina: 24,8 cm, širina lista: 2,2 cm, debljina lista: 0,7 cm, promjer: 1,6 cm.

Oznaka: MGN 9/12

61. Ulomak željeznog tuljca, od vrha koplja ili okova nasadnika koplja? Dužina: 11,6 cm, širina: 1,8 cm.

Oznaka: MGN 9/13

62. Ulomak željeznog tuljca, od vrha koplja ili okova nasadnika koplja? Dužina: 2,3 cm, širina: 1,7 cm.

Oznaka: MGN 9/16

63. Ulomak tuljca i lista kratkog vrha željeznog koplja, blago naglašenog rebra. Dužina: 23 cm, širina lista: 2,3 cm, debljina lista: 0,7 cm, promjer: 1,4 cm.

Oznaka: MGN 9/17

64. Ulomak željeznog neodređenog predmeta? Dužina: 7 cm, širina: 1 cm, debljina: 1 cm.

Oznaka: MGN 8/6

65. Ulomak amorfno željeza. Dužina: 5,9 cm, širina: 2,9 cm, debljina: 1 cm.

Oznaka: MGN 8/11

66. Ulomak amorfno željeza. Dužina: 4,7 cm, širina: 1,4 cm, debljina: 0,5 cm.

Oznaka: MGN 8/13

67. Ulomak amorfno željeza. Dužina: 3,3 cm, širina: 2,3 cm, debljina: 0,9 cm.

Oznaka: MGN 9/8

68. Ulomak amorfno željeza. Dužina: 8,6 cm, širina: 1,9 cm, debljina: 1,1 cm.

Oznaka: MGN 9/9

69. Ulomak amorfno željeza. Dužina: 5,2 cm, širina: 1,4 cm, debljina: 1,2 cm.

Oznaka: MGN 9/10

70. Keramička čaša tipa *kylix*, s dvije horizontalno postavljene ručke, većim je dijelom rekonstruirana. Sačuvani su ulomci tijela posude, niske i široke noge na prstenastoj, debelo profiliranoj stopi. Ulomci tijela sugeriraju nešto dublje tijelo, dok je blago konkavno izvučen rub posude s dvije horizontalne ručke u potpunosti rekonstruiran. Keramika je tankih stijenka, svijetlo žute, oker, do svijetlo narančaste boje, crnog premaza koji je na dijelovima oštećen i izdrljan. Postojaniji premaz je gust, dubokog tona i slabijeg sjaja. Visina: 5,4 cm, promjer otvora: 11,7 cm, visina noge: 2,2 cm, promjer stope: 4,9 cm.

cm, width: 3.3 cm, thickness: 1.1 cm.

Designation: MGN 9/3

57. Fragment of an iron socket or a spear butt? Length: 7 cm, diameter: 1.5 cm.

Designation: MGN 9/5

58. Fragment of the blade of an iron spear. Length: 9.8 cm, width: 3.4 cm, thickness: 0.9 cm.

Designation: MGN 9/6

59. Fragment of an iron socket or a spear butt? Length: 6 cm, width: 1.4 cm.

Designation: MGN 9/7

60. Fragment of the socket and the blade of a short iron spear with a softly pronounced rib. Length: 24.8 cm, width of the blade: 2.2 cm, thickness of the blade: 0.7 cm, diameter: 1.6 cm.

Designation: MGN 9/12

61. Fragment of an iron socket or a spear butt? Length: 11.6 cm, width: 1.8 cm.

Designation: MGN 9/13

62. Fragment of an iron socket or a spear butt? Length: 2.3 cm, width: 1.7 cm.

Designation: MGN 9/16

63. Fragment of the socket and the blade of a short iron spear with a softly pronounced rib. Length: 23 cm, width of the blade: 2.3 cm, thickness of the blade: 0.7 cm, diameter: 1.4 cm.

Designation: MGN 9/17

64. Fragment of an unidentified iron artifact? Length: 7 cm, width: 1 cm, thickness: 1 cm.

Designation: MGN 8/6

65. Amorphous fragment of metal. Length: 5.9 cm, width: 2.9 cm, thickness: 1 cm.

Designation: MGN 8/11

66. Amorphous fragment of metal. Length: 4.7 cm, width: 1.4 cm, thickness: 0.5 cm.

Designation: MGN 8/13

67. Amorphous fragment of metal. Length: 3.3 cm, width: 2.3 cm, thickness: 0.9 cm.

Designation: MGN 9/8

68. Amorphous fragment of metal. Length: 8.6 cm, width: 1.9 cm, thickness: 1.1 cm.

Designation: MGN 9/9

69. Amorphous fragment of metal. Length: 5.2 cm, width: 1.4 cm, thickness: 1.2 cm.

Designation: MGN 9/10

70. Ceramic cup of the *kylix* type, with two horizontally placed handles. Mostly reconstructed. Preserved are the fragments of the container, the low and broad feet on a thick, ring-shaped base surface. The fragments suggest a deeper container with a concavely-formed edge. Two horizontal handles have been reconstructed. The pottery, with thin walls, is of a light yellow, ochre-to-light orange color and covered by black slip, which is damaged in some parts non-existing in others. The existing slip is thick, of a deep tone and not very shiny. Height: 5.4 cm, diameter of the mouth: 11.7 cm, height of the foot: 2.2 cm, diameter of the foot: 4.9 cm.

Designation: MGN 6/1

71. Ceramic cup of the *kylix* type with two horizontally placed handles. Mostly reconstructed. Preserved are the fragments of a larger and deeper container and of a short and thick foot on a narrower and thinner ring-shaped base surface. The fragments suggest a deeper container with a concavely-formed edge. Two horizontal handles have be-

Oznaka: MGN 6/1

71. Keramička čaša tipa *kylix*, s dvije horizontalno postavljene ručke, većim je dijelom rekonstruirana. Sačuvani su ulomci većeg i dubokog tijela posude te izdignute kratke i široke noge, na užoj i tanje profiliranoj prstenastoj stopi. Duboko tijelo i blago konkavno izvučen rub posude s dvije horizontalne ručke u potpunosti su rekonstruirani. Keramika je tankih stijenka, svijetlo žute, oker, do svijetlo narančaste boje, crnog premaza koji je na dijelovima oštećen i otpao. Postojaniji premaz je gust, dubokog tona i slabijeg sjaja. Visina: 8,2 cm, promjer otvora: 14,2 cm, visina noge: 2,6 cm, promjer stope: 5 cm.

Oznaka: MGN 6/2

72. Keramička manja čaša tipa *kylix*, s dvije horizontalno postavljene ručke, većim je dijelom rekonstruirana. Sačuvani su ulomci tijela i ruba posude, niske i široke noge na prstenastoj profiliranoj stopi. Ulomci tijela i ruba ukazuju na dublje tijelo i blago konkavno izvučen rub posude. Dvije horizontalne ručke u potpunosti su rekonstruirane. Noga je u gornjem dijelu prstenasto profilirana, a na prstenastoj stopi urezana je nepravilna kanelura. Keramika je tankih stijenka, svijetlo žute, oker, do svijetlo narančaste boje, crnog premaza koji je na dijelovima oštećen i izdrljan, a na nekim sasvim otpao. Postojaniji premaz je gust, dubokog tona i slabijeg sjaja. Visina: 5,5 cm, promjer otvora: 11,9 cm, visina noge: 2,3 cm, promjer stope: 4,6 cm.

Oznaka: MGN 6/3

73. Keramička manja čaša tipa *kylix*, s dvije horizontalno postavljene ručke, većim je dijelom rekonstruirana. Sačuvani su ulomci tijela posude, ulomak jedne ručke, te niske i široke noge na prstenastoj profiliranoj stopi. Ulomci tijela i ruba ukazuju na dublje tijelo i blago konkavno izvučen rub posude. Dvije horizontalne ručke, uz prisutni ulomak, u potpunosti su rekonstruirane. Noga je široka i blago valovito profilirana, a na prstenastoj stopi urezana je nepravilna kanelura. Keramika je tankih stijenka, svijetlo žute, oker, do svijetlo narančaste boje, crnog premaza koji je na dijelovima oštećen i izdrljan, a na nekim sasvim otpao. Postojaniji premaz je gust, dubokog tona i slabijeg sjaja. Visina: 5,2 cm, promjer otvora: 11,5 cm, visina noge: 2,3 cm, promjer stope: 4,5 cm.

Oznaka: MGN 10/1

74. Keramička manja čaša tipa *kylix*, s dvije horizontalno postavljene ručke, većim je dijelom rekonstruirana. Sačuvani su ulomci tijela posude, te niske i široke noge na prstenastoj profiliranoj, blago konkavnoj stopi. Ulomci tijela ukazuju na dublje tijelo, a blago je konkavno izvučen rub posude rekonstruiran. Dvije horizontalne ručke u potpunosti su rekonstruirane. Noga je u gornjem dijelu prstenasto profilirano ojačana. Keramika je tankih stijenka, svijetlo žute, oker, do svijetlo narančaste boje, crnog premaza koji je na dijelovima oštećen i izdrljan, a na nekim sasvim otpao. Postojaniji premaz je gust, dubokog tona i slabijeg sjaja. Visina: 5,9 cm, promjer otvora: 12 cm, visina noge: 2,4 cm, promjer stope: 5 cm.

Oznaka: MGN 10/2

75. Keramička manja čaša tipa *kylix*, s dvije horizontalno postavljene ručke, većim je dijelom rekonstruirana. Sačuvani su ulomci tijela i ruba posude, niske i široke noge na

en reconstructed. The pottery, with thin walls, is of a light yellow, ochre-to-light orange color and covered with black slip which is damaged in some parts and non-existing in others. The existing slip is thick, of a deep tone and not very shiny. Height: 8.2 cm, diameter of the mouth: 14.2 cm, height of the foot: 2.6 cm, diameter of the foot: 5 cm.

Designation: MGN 6/2

72. Ceramic cup of the *kylix* type with two horizontally placed handles. Mostly reconstructed. Preserved are fragments of the container, of the edge and of a short and thick foot on a narrower and thinner ring-shaped base surface. The fragments suggest a deeper container with a concavely-formed edge. Two horizontal handles have been reconstructed. The foot is ring-shaped in the upper part and on the ring-shaped base surface there is an irregular incision. The pottery, with thin walls, is of a light yellow, ochre-to-light orange color and covered with black slip, which is damaged in some parts and non-existing in others. The existing slip is thick, of a deep tone and not very shiny. Height: 5.5 cm, diameter of the mouth: 11.9 cm, height of the foot: 2.3 cm, diameter of the foot: 4.6 cm.

Designation: MGN 6/3

73. Ceramic cup of the *kylix* type with two horizontally placed handles. Mostly reconstructed. Preserved are fragments of the container, fragments of a single handle and of a short and thick foot on a narrower and thinner ring-shaped base surface. The fragments suggest a deeper container with a concavely-formed edge. Two horizontal handles and the existing fragment have been reconstructed. The foot is wide and has a slightly undulating surface. On the ring-shaped base surface there is an irregular incision. The pottery, with thin walls, is of a light yellow, ochre-to-light orange color and covered with black slip which is damaged in some parts and non-existing in others. The existing slip is thick, of a deep tone and not very shiny. Height: 5.2 cm, diameter of the mouth: 11.5 cm, height of the foot: 2.3 cm, diameter of the foot: 4.5 cm.

Designation: MGN 10/1

74. Ceramic cup of the *kylix* type with two horizontally placed handles. Mostly reconstructed. Preserved are fragments of the container and of a short and thick foot on a slightly concave ring-shaped base surface. The fragments suggest a deeper container. The concavely-formed edge has been reconstructed. Two horizontal handles have been reconstructed. The foot is ring-shaped and reinforced in the upper part. The pottery, with thin walls, is of a light yellow, ochre-to-light orange color and covered with black slip, which is damaged in some parts and non-existing in others. The existing slip is thick, of a deep tone and not very shiny. Height: 5.9 cm, diameter of the mouth: 12 cm, height of the foot: 2.4 cm, diameter of the foot: 5 cm.

Designation: MGN 10/2

75. Small ceramic cup of the *kylix* type with two horizontally placed handles. Mostly reconstructed. Preserved are fragments of the container, of the edge, of a short and thick foot on a narrower and thinner ring-shaped base surface. The fragments suggest a deeper container with a concavely-formed edge. Two horizontal handles have been reconstructed. The foot is conical, without any further decorations, and partly reconstructed. The pottery, with thin walls, is of a light yellow, ochre-to-light orange color and covered with black slip which is damaged in some parts.

prstenastoj blago konkavno profiliranoj stopi. Ulomci tijela i ruba ukazuju na dublje tijelo i konkavno izvučen rub posude. Dvije horizontalne ručke u potpunosti su rekonstruirane. Noga je koničnog oblika, bez dodatnih ukrasa i djelomično rekonstruirana. Keramika je tankih stijenka, svijetlo žute, oker, do svijetlo narančaste boje, crnog premaza koji je na dijelovima oštećen i izdrljan, a na nekim sasvim otpao. Postojaniji premaz je gust, dubokog tona i slabijeg sjaja. Visina: 5,3 cm, promjer otvora: 11,4 cm, visina noge: 2,6 cm, promjer stope: 4,9 cm.

Oznaka: MGN 10/3

76. Velika keramička čaša tipa *kylix*, s dvije horizontalno postavljene ručke, najvećim je dijelom rekonstruirana. Sačuvani su ulomci izdignute uže noge i široko izvučene tanke prstenaste stope. Na kraju noge urezana je kanelura. Keramika je tankih stijenka, svijetlo žute, oker, do svijetlo narančaste boje, crnog premaza koji je na dijelovima oštećen. Postojaniji premaz je gust, dubokog tona i slabijeg sjaja. Visina: 10,2 cm, promjer otvora: 17,2 cm, visina noge: 4 cm, promjer stope: 6,2 cm.

Oznaka: MGN 11/bb

77. Manja keramička čaša tipa *kylix*, s dvije horizontalno postavljene ručke, većim je dijelom rekonstruirana. Sačuvani su ulomci tijela i ruba posude, niske i široke noge na blago izvučenoj manjoj stopi. Ulomci tijela i ruba ukazuju na dublje tijelo i konkavno izvučen rub posude. Dvije horizontalne ručke u potpunosti su rekonstruirane. Noga je valjkastog oblika, bez dodatnih ukrasa. Keramika je loše fature, svijetlo žute, oker, do svijetlo narančaste boje, crnog premaza koji je na dijelovima oštećen i izdrljan, a na nekim sasvim otpao. Postojaniji premaz je gust, dubokog tona i slabijeg sjaja. Visina: 5,4 cm, promjer otvora: 11,1 cm, visina noge: 2,3 cm, promjer stope: 4,5 cm.

Oznaka: MGN 12/2

78. Manji keramički vrč/čaša, djelomično rekonstruiran. Ovalnog je tijela, blago naglašenih ramena i cilindrično izdignutog vrata. Stopa je niska i prstenasta spojena s tijelom. Keramika je loše fature, svijetlo žute, oker, do svijetlo narančaste boje, crnog premaza koji je na dijelovima oštećen i izdrljan, a na nekim proslojniji. Postojaniji premaz je gust, dubokog tona i slabijeg sjaja. Visina: 7,6 cm, promjer otvora: 5 cm, širina trbuha: 7,5 cm, promjer stope: 4,8 cm.

Oznaka: MGN 12/1

79. Manji keramički rekonstruirani vrč tipa *pelike*. Kruško-likog je tijela, blago naglašenog vrata s izvučenim rubom, „S“ profilacije. Ručke su trakaste, spajaju vrat i trbuh posude. Prstenasta stopa je niska i spojena s tijelom. Keramika je loše fature, svijetlo žute, oker, do svijetlo narančaste boje, crnog premaza koji je na dijelovima oštećen i izdrljan, a na nekim proslojniji. Postojaniji premaz je gust, dubokog tona i slabijeg sjaja. Visina: 8,8 cm, promjer otvora: 7,5 cm, širina trbuha: 8,2 cm, promjer stope: 5,3 cm.

Oznaka: MGN 12/3

80. Keramički vrč tipa *oinochoa prochous*, sačuvan djelomično, u većoj mjeri restauriran i rekonstruiran. Rub posude, vrat, dijelovi trbuha, dna i stopa su postojani. Kljunasti rub ukrašen je kanelurom i prema vratu se znatno sužava. Na spoju koničnog vrata, koji se proširuje prema ramenima, nalazi se rebro. Ručka je izvijena, spaja rub i gornji dio trbuha, ali je rekonstruirana. Sačuvani ulomci sugeriraju širi ovoidni oblik tijela, koji je u gornjem dijelu, prema vratu,

The existing slip is thick, of a deep tone and not very shiny. Height: 5.3 cm, diameter of the mouth: 11.4 cm, height of the foot: 2.6 cm, diameter of the foot: 4.9 cm.

Designation: MGN 10/3

76. Large ceramic cup of the *kylix* type with two horizontally placed handles. Mostly reconstructed. Preserved are the fragments of a longer thin foot and of a broader conical ring-shaped base surface. Grooves are incised at the end of the foot. The pottery, with thin walls, is of a light yellow, ochre-to-light orange color and covered with black slip which is damaged in some parts. The existing slip is thick, of a deep tone and not very shiny. Height: 10.2 cm, diameter of the mouth: 17.2 cm, height of the foot: 4 cm, diameter of the foot: 6.2 cm.

Designation: MGN 11/bb

77. Small ceramic cup of the *kylix* type with two horizontally placed handles. Mostly reconstructed. Preserved are fragments of the container, of the edge, of a short and thick foot on a slightly conical base surface. The fragments suggest a deeper container with a concavely-formed edge. Two horizontal handles have been reconstructed. The foot is cylinder-shaped, lacking any further decoration. The pottery is of low quality, of a light yellow to light orange color and covered by black slip which is damaged in some parts. The existing slip is thick, of a deep tone and not very shiny. Height: 5.4 cm, diameter of the mouth: 11.1 cm, height of the foot: 2.3 cm, diameter of the foot: 4.5 cm.

Designation: MGN 12/2

78. A small jug/cup, partly reconstructed. It has an oval body, slightly accented shoulders and a cylindrical elevated neck. The base surface is low, ring-shaped and joined to the container. The pottery is of low quality, of a light yellow to light orange color and covered with black slip which is damaged in some parts. The existing slip is thick, of a deep tone and not very shiny. Height: 7.6 cm, diameter of the mouth: 5 cm, width of the container: 7.5 cm, diameter of the foot: 4.8 cm.

Designation: MGN 12/1

79. A smaller ceramic jug of the *pelike* type. The container is pear-shaped, with a slightly emphasized neck and an S-profiled mouth. The band-like handles join the neck to the container. The ring-shaped foot is low and fixed to the container. The pottery is of low quality, of a light yellow to light orange color and covered with black slip which is damaged in some parts. The existing slip is thick, of a deep tone and not very shiny. Height: 8.8 cm, diameter of the mouth: 7.5 cm, width of the container: 8.2 cm, diameter of the foot: 5.3 cm.

Designation: MGN 12/3

80. Ceramic jug of the *oinochoa prochous* type. Partly preserved and mostly reconstructed. The mouths of the vessel, parts of the container and of the foot are preserved. The beak is decorated with a groove and gets narrower at the mouth. A rib is located at the breaking point of the conical neck, which widens towards the shoulders. The reconstructed handle is twisted and joins the mouth and the upper part of the container. The preserved fragments indicate a broader ovoid form of the body which has been reconstructed to be narrower in its upper part, towards the neck. The foot is of a concave form and has a ring-shaped

nešto uže rekonstruiran. Stopa je blago konkavnog oblika i prstenaste baze. Keramika je tankih stijenka i s unutrašnje strane tijela horizontalno narebrena. Svijetlo je žute, oker boje, crnog premaza koji je na mjestima površno izveden i zbog toga prosljedniji, a na dijelovima oštećen. Postojaniji premaz je gust, dubokog tona i slabijeg sjaja. Visina: 22,5 cm, promjer trbuha: 11,3 cm, visina ručke: 9,9 cm, promjer stope: 6,3 cm.

Oznaka: MGN 14

81. Ulomci keramičke posude, 27 komada, vjerojatno vrča s vertikalno narebrenim trakama, koje su jednakomjerne, široke i snažno profilirane. Keramika je svijetlo žute, oker, do svijetlo narančaste boje, crnog premaza, koji je na dijelovima oštećen i izdrljan, a na nekima prosljedniji. Postojaniji premaz je gust, dubokog tona i slabijeg sjaja.

Oznaka: MGN 12–2/27

basis. The pottery is thin and the container is horizontally ribbed in its inner part. It is of a yellow, ochre color with a black slip which was superficially made in some spots, shining through, and also damaged in other parts. The existing slip is thick, of a deep tone and not very shiny. Height: 22.5 cm, diameter of the recipient: 11.3 cm, height of the handle: 9.9 cm, diameter of the foot: 6.3 cm.

Designation: MGN 14

81. 27 fragments of ceramic vessels – most probably of jugs with vertically-ribbed bands which are regularly and deeply profiled. The pottery is of a light yellow to light orange color and covered with black slip which is damaged in some parts. The existing slip is thick, of a deeper tone but of a weak shine.

Designation: MGN 12–2/27

Prijevod / Translation
Boris Kavur

Lektura / Proofreading
Valnea Bressan

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

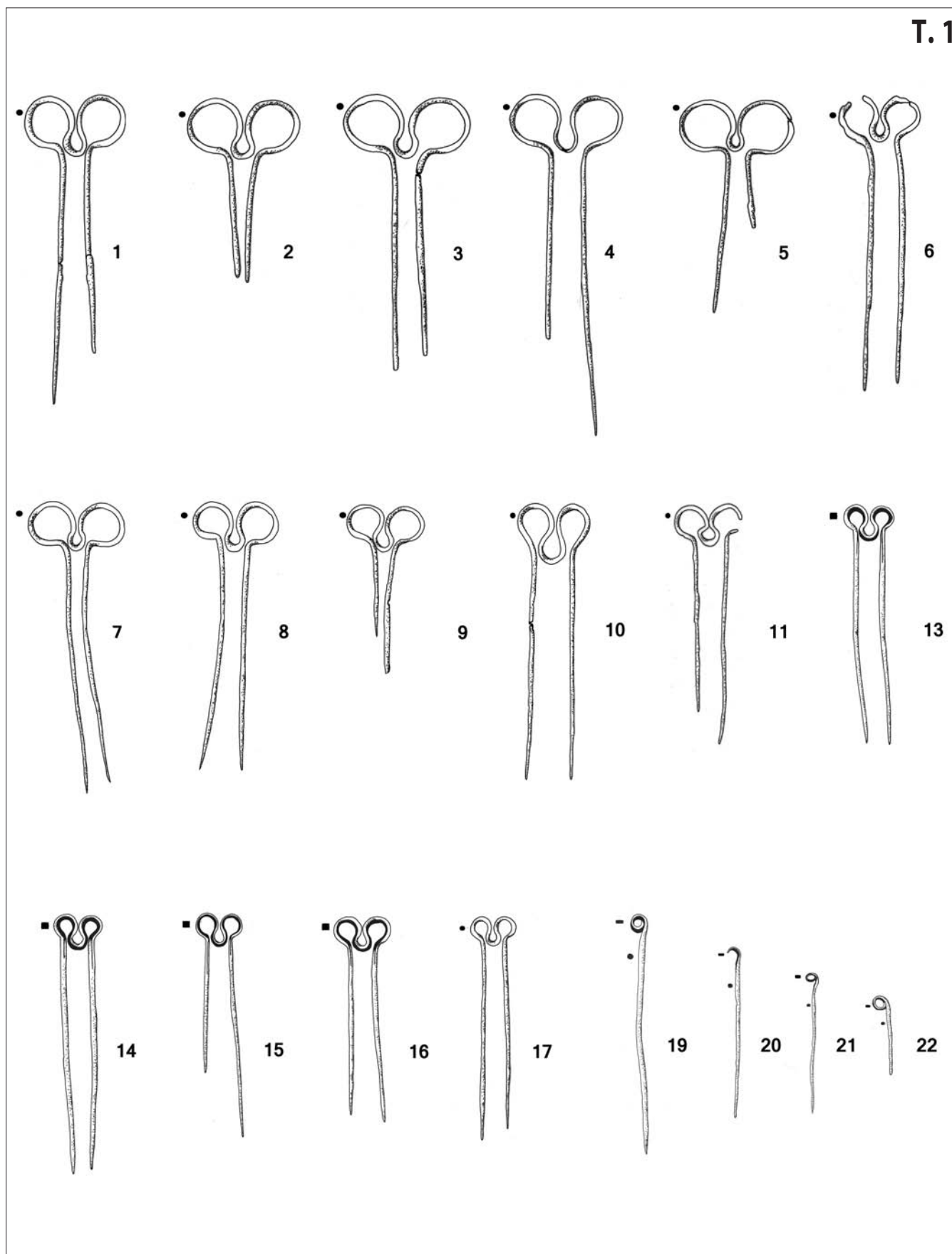
- Aliu, S. 1994, Varreza e Borovës, *Iliria*, Vol. 1–2, 5–86.
- Andrea, Z. 1976, La civilisation tumulaire du bassin de Korçe et sa place dans les Balkans du sud-est, *Iliria*, Vol. 4, 133–155.
- Andrea, Z. 1993, Aspects des relations entre l'Albanie et la Macédoine durante l'Âge du Fer, in: *Ancient Macedonia V, Papers read at the Fifth international symposium held in Thessaloniki, October 10-15, 1989, Manolis Andronikos in memoriam, Vol. 1*, Institute for Balkan Studies, 109–123.
- Atanacković-Salčić, A. 1977, Prethodni izvještaji sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru, *Tribunia*, Vol. 3, 19–39 + T. I–X.
- Attila, G. 1999, Bronz övszorító korong Sarkad határából, *Ősrégészeti levelek*, Vol. 1, 43–48.
- Balen-Letunić, D. 1993, Kaciga, in: *Arheološki muzej u Zagrebu – izbor iz fundusa*, A. Rendić-Miočević (ed.), Zagreb, 99.
- Balen-Letunić, D. 2001, Ilirska kaciga, in: *Kacige u Hrvatskoj*, Z. Batušić (ed.), Zagreb, 28–31.
- Balkananalysis, 2006, Macedonian Archaeology's Potential: A Visit with Pasko Kuzman in Ohrid; <http://www.balkananalysis.com/2006/04/19/macedonian-archaeologys-potential-a-visit-with-paskokuzman-in-ohrid> (28.08.2007).
- Barbarić, V. 2006, Nekropola u Vičjoj luci i gradina Rat na otoku Bračunova razmatranja, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 99, 43–62.
- Batović, Š. 1965, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, *Archaeologia jugoslavica*, Vol. 6, 55–70.
- Batović, Š. 1968, *Nin u prapovijesti – Problemi arheoloških istraživanja / Nin in prehistory – Problems of archaeological excavations*, Zadar.
- Batović, Š. 1976, Le relazioni culturali tra le due sponde adriatiche nell'età del ferro, in: *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi, Simpozij održan u Dubrovniku*, B. Čečuk, N. Majnarić Pandžić, V. Miroslavljević, M. Suić (eds.), Zagreb, 11–94.
- Batović, Š. 1987, Liburnska grupa, in: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezna doba*, A. Benac, S. Gabrovec (eds.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 339–390.
- Batović, Š. 1988, Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti, in: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. 12, Zagreb, 51–77.
- Benac, A., Čović, B. 1957, *Glasinac–Teil II Eisenzeit. Katalog der vorgeschichtlichen Sammlung des Landesmuseums in Sarajevo, II*, Sarajevo.
- Beinhauer, K. W. 1985, *Untersuchungen zu den eisenzeitlichen Bestattungspätzen von Novilara (Provinz Pésaro und Urbino/Italien): Archäologie, Anthropologie, Demographie; Methoden und Modelle*, Frankfurt a. M.
- Berciu, D. 1958, Le casque gréco-illyrien de Gostavăț (Oltenie), *Dacia*, II, 437–450.
- Bessios, M., Pappa, M. (eds.) 1995, *Πύδνα / Pydna*, Pieriki Anaptiksi, Katerini, Thessaloniki.
- Blečić, M. 2007, Status, symbols, sacrifices, offerings. The diverse meaning of Illyrian helmets / Status, simboli, žrtvovanja, darivanja. Različitost značajki ilirskih kaciga, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. XL, 73–116.
- Blečić Kavur, M., Miličević–Capek, I. 2009, O horizontu ratničkih grobova 5. i 4. stoljeća na prostoru južne obale istočnoga Jadrana i njezina zaleda: primjer novog nalaza iz Vranjeva Sela kod Neuma, *Obavijesti XLI/2*, 24–25.
- Bloesch, H. 1940, *Formen attischer Schalen von Exekias bis zum Ende des Strengen Stils*, Bern–Buemplitz.
- Boehmer, R. M. 1997, Phrygische Doppelnadeln des 8. Jhs. V. Chr., *Al-Rafidan Journal of Western Asiatic Studies*, Vol. 18, 225–227.
- Bojanovski, I. 1967, Novi ilirsko–grčki šljem iz Crvenice, *Naše Starine*, Vol.

- 21, 181–185.
- Boluoumié, B. 1978, Les tumulus de Pertius (Vaucluse) et les oenochoés „rhodiennes“ hors d'Étrurie, *Galia*, Vol. 36/2, 219–241.
- Borgna, E., Montagnari Kokelj, E. 1999, Nuove ricerche su complessi protostorici ai confini settentrionali dell'Istria, in: *Protostoria e storia del „Venetorum Angulus“*, Atti del XX Convegno di Studi Etruschi ed Italici, Portogruaro–Quattro D'Altino–Este–Adria 16–19. 09. 1996, Pisa–Roma, 131–156.
- Bouzek, J. 2006, Macedonian Bronzes – 30 Years Later, in: *Folia Archaeologica Balkanica I, In Honorem Verae Bitrakova Grozdanova*, E. Maneva, D. Mitrevski, V. Lilčić, M. Jovanov (eds.), Skopje, 97–109.
- Braccesi, L. 1971, *Grecità adriatica. Un capitolo della colonizzazione greca in Occidente*, Bologna.
- Bulić, F. 1900, Ritrovamenti antichi a Bobovišće dell'Isola Brazza, *Buletino di archeologia e storia dalmata*, Vol. XXIII, 23–30 (T. III).
- Bunguri, A. 1989, Armë Ilire në krahinë e Dibrës, *Iliria*, Vol. 1, 67–75.
- Carapanos, C. 1878, *Dodone et ses ruines*, Paris.
- Carancini, G. L. 1975, *Die Nadeln in Italien / Gli spilloni nell'Italia continentale*, Prähistorische Bronzefunde, XIII/2, München.
- Ceka, N. 1988, Das Fürstengrab von Belsh, in: *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren*, A. Eggebrecht (ed.), Ausstellungskatalog Hildesheim, Mainz, 244–259.
- Χρυσοστόμου, Α., Χρυσοστόμου, Π. 2007, ΤΑΦΟΙ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΤΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ ΠΕΛΛΑΣ, in: *Ancient Macedonia VII, Macedonia from the Iron Age to the death of Philip*. Papers read at the Seventh international symposium held in Thessaloniki, October 14–18, 2002. *Institut for Balkan Studies*, 113–132.
- Χρυσοστόμου, Α., Χρυσοστόμου, Π. 2009, Τα νεκροταφεία του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας, in: *20 χρόνια. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη. Επετειακός τόμος / 20 years. The Archaeological Work at Macedonia and Thrace*, Anniversary volume, P. Adam-Veleni, K. Tzanavari (eds.), Hellenic Ministry of Culture and Tourism, Aristotle University, Thessaloniki, 477–490.
- Cosentino, S., D'Ercole, V., Mieli, G. 2003, Costumi funerari in Abruzzo tra l'età del Bronzo finale e prima età del Ferro, in: *I Piceni e l'Italia Medio-Adriatica, Atti del XXII Convegno di studi Etruschi ed Italici, Ascoli Piceno–Termo–Ancona 2000*, Pisa – Roma, 421–450.
- Cook, R. M. 1997, *Greek painted pottery*, London.
- Čače, S. 1999, Manijski zaljev, Jadastini i Salona, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 90–91, 57–87.
- Čović, B. 1959, Glasinac 1957 – Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa, *Glasnik zemaljskog muzeja*, Vol. XIV, 53–85.
- Čović, B. 1961, *Donja Dolina, necropole de L'age du Fer*, IN. Arch., Vol. 3, Bonn.
- Čović, B. 1962, Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. LXIII–LXIV, 25–49.
- Čović, B. 1985, Praistorijska zbirka Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog, in: *100 godina Muzeja na Humcu 1884–1994*, Ljubuški, 49–59.
- Čović, B. 1987, Glasinačka kultura, in: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezno doba*, A. Benac, S. Gabrovec (eds.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 575–643.
- Ćurčić, V. 1907, Nekoliko prehistoričkih predmeta iz Bosne i Hercegovine u zbirci c. kr. naravoslovnoga dvorskoga muzeja u Beču, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. XIX, 203–214+T. I–III.
- Depalo, M. R. 1997, *La collezione Louidice*, Raccolte archeologiche di Puglia, Bari.
- Descamps, S. 2002, *Les Antiquités grecques. Guide du visiteur*, Musée du Louvre, Paris.
- Djuknić, M., Jovanović, B. 1966, *Illyrian Princely Necropolis at Atenica*, Čačak.
- Drago Tricoli, L. 2003, *Rapporti tra Fermo e la comunità tirreniche nella prima età del Ferro*, in: *I Piceni e l'Italia Medio-Adriatica, Atti del XXII Convegno di studi Etruschi ed Italici, Ascoli Piceno–Termo–Ancona 2000*, Pisa – Roma, 33–84.
- Drechsler-Bižić, R. 1987, Japodska grupa, in: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezno doba*, A. Benac, S. Gabrovec (eds.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 391–441.
- Dodig, R. (ed.) 2011, *30 stoljeća Ljubuškoga*, Ljubuški.
- Ducrey, P. 1985, *Guerre et guerriers dans la Grèce antique*, Fribourg.
- Egg, M. 1999, Waffenbrüder? Eine ungewöhnliche Bestattung der Frühlatènezeit in Novo Mesto in Slowenien, *Jahrbuch des Römisch–Germanisches Zentralmuseum*, Vol. 46, 317–356.
- Eles Masi, v. P. 1986, *Le fibule dell'Italia settentrionale*, Prähistorische Bronzefunde, XIV/5, München.
- Ellis, J. R. 1992, Die Einigung Makedoniens, in: *Philipp von Makedonien*, H. B. Hatzopoulos, L. D. Loukopoulos (eds.), Athen, 36–47.
- Evely, D., H. Hall, C. Morgan, R. K. Pitt 2008, Archaeology in Greece 2007–2008, *Archaeological Reports*, Vol. 54 (2007/2008), 1–113.
- Fiala, F. 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. IV, 389–444.
- Fiala, F. 1893, Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. V, 145–159.
- Фиала, Ф. 1895а, Прилози к римској археологији Херцеговине, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. VII, 365–377.
- Fiala, F. 1895b, Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. VII, 533–565.
- Fiala, F. 1896, Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. VIII, 429–461.
- Фиала, Ф. 1897, Неколико грчких шлемова, нађених у Босни и Херцеговини, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. IX, 657–663+T. I–III.
- Filow, B. D. 1927, *Die archaische Nekropole von Trebenische am Ochrida-See*, Berlin–Leipzig.
- Fortunelli, S. 2007, *Il deposito votivo del santuario settentrionale*, Gravisca, Scavi nel santuario greco, 12, Bari.
- Fraser, P. M. 1969, Archaeology in Greece 1968–1969, *Archaeological Reports*, Vol. 15, 3–39.
- Gabrovec, S. 1987, Svetolucijska grupa, in: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezno doba*, A. Benac, S. Gabrovec (eds.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 120–150.
- Garašanin, M. 1973, *Praistorija na tlu SR Srbije*, Beograd.
- Glavaš, T. 1988, Nekropola knezova Nikolića u Vranjevu selu kod Neuma, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. 42/43, 143–164.
- Glogović, D. 1989, *Prilozi poznavanju željeznog doba na Sjevernom Jadranu, Hrvatsko primorje i Kvarnerski otoci*, Monografije JAZU, Zavod za arheologiju, 1, Zagreb.
- Glogović, D. 2003, *Fibeln im kroatischen Küstengebiet (Istrien, Dalmatien)*, Prähistorische Bronzefunde, XIV/13, Stuttgart.
- Green, J. R. 2001, Gnathia and Other Overpainted Wares of Italy and Sicily: a Survey, in: *Céramiques Hellénistiques et Romaines III*, É. Geny (ed.), Paris, 57–103.
- Guggisberg, M. 2004, Keimelia: Altstücke in fürstlichen Gräbern diesseits und jenseits der Alpen, in: *Die Hydria von Grächwil. Zur Funktion und Rezeption mediterraner Importe in Mitteleuropa im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr.*, Akten, Internationales Kolloquium anlässlich des 150. Jahrestages der Entdeckung der Hydria von Grächwil, organisiert durch das Institut für Archäologie des Mittelmeerraumes der Universität Bern, M. A. Guggisberg (ed.), *Schriften des Bernischen Historischen Museums*, Vol. 5, 175–192.
- Gumă, M. 1991, Citeva precizări asupra unor tipuri de coifuri de la sfârștul primei epoci a fierului și începutul celei de a doua descoperite în sud-vestul României, *Thraco-Dacia*, Vol. XII, 85–103.
- Guštin, M., Knific, T. 1975, Halštatske in antične najdbe iz Javora, *Arheološki vestnik*, Vol. 24, 831–847.
- Guštin, M., Teržan, B. 1977, Beiträge zu den vorgeschichtlichen Beziehungen zwischen dem südostalpengebiet, dem nordwestlichen Balkan und dem südlichen Pannonien im 5. Jahrhundert, in: *Ancient Europe and The Mediterranean. Studies presented in honour of Hugh Hencken*, V. Markotic (ed.), Warminster, 77–89.
- Hassel, F. J. 1967, Ein archaischer Grabfund von der Chalkidike, *Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums*, Vol. 14, 201–205.
- Hellmuth, A. 2010, *Bogenschilden des Pontischen Raumes in der Altern Eisenzeit: Typologische Gliederung, Verbreitung und Chronologie der skythischen Pfeilspitzen*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Vol. 177, Bonn.
- Iacobazzi, B. 2004, *Le ceramiche attiche a figure nere, vol. 1*, Gravisca, Scavi nel santuario greco, 5, Bari.
- Jeličić Radonić, J. 1995, Pharos–antički grad, in: *Pharos–Antički Stari grad, u povodu 2380. obljetnice utemeljenja*, (katalog izložbe), Zagreb, 56–114.
- Jevtić, M., Djordjević, M. 1991, Early Iron Age Hillfort in Osaonica near Novi Pazar, *Старинар*, Vol. 42, 27–39.
- Jubani, B. 1992, Gërmime në tumat nr. 2 e 3 të Fushës së Shtojit, *Iliria*, Vol. 1–2, 23–58.

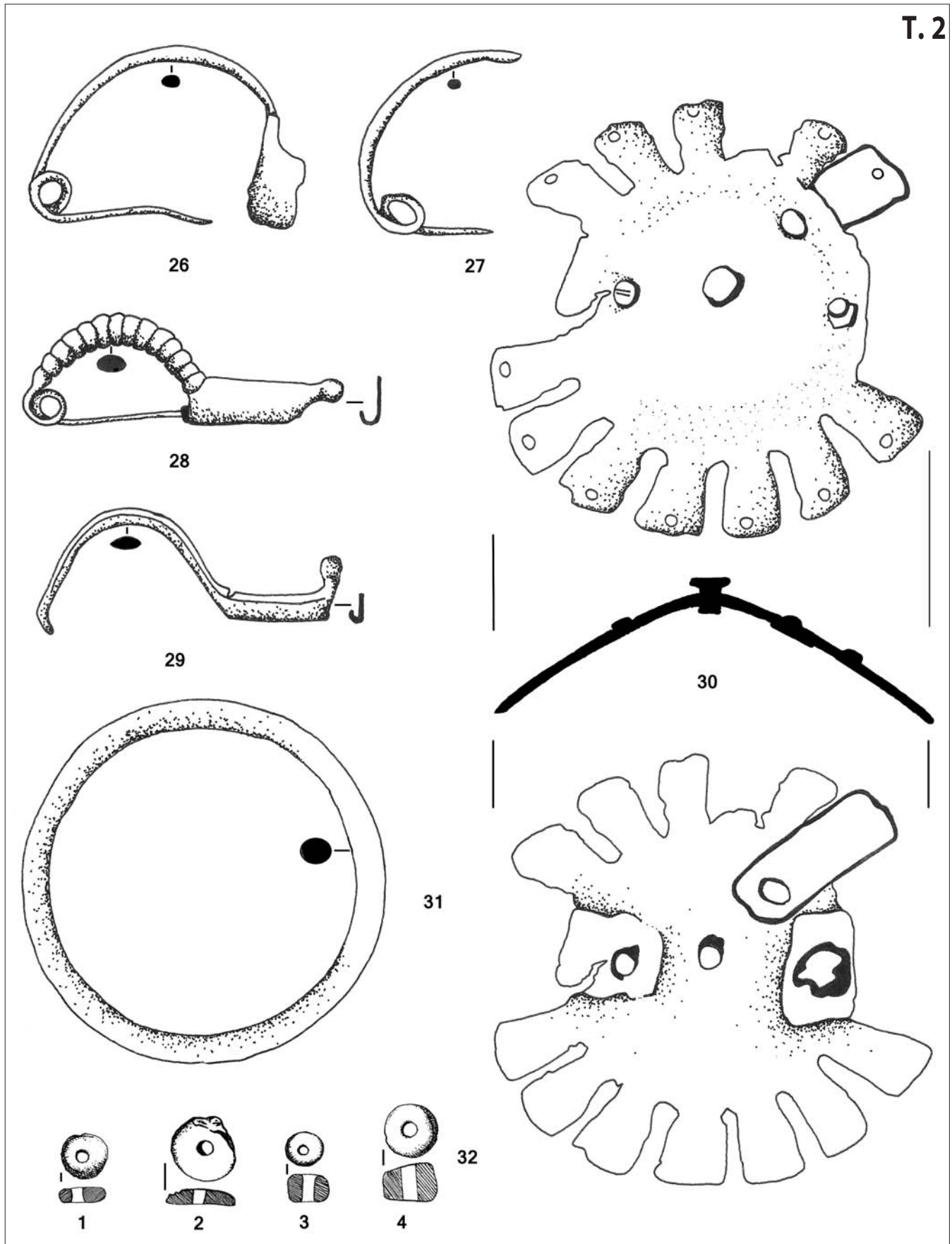
- Kent Hill, D. 1965, Helmet and Mask and a North Greek Burial, *The Journal of The Walter Art Gallery*, Vol. 27–28, 8–15.
- Kilian, K. 1973, Zur Eisenzeitlichen Transhumanz in Nordgriechenland, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, Vol. 3, 431–435.
- Kilian, K. 1975, Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, *Prähistorische Zeitschrift*, Vol. 50, 11–140.
- Kilian, K. 1976a, Bosnisch–Herzegowinische Bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland, in: *Alojz Benac Sexagenario Dicatum*, D. Rendić–Mičević (ed.), *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Vol. XI–II/11, 163–171.
- Kilian, K. 1976b, Zur früheisenzeit in Albanien, *Iliria*, Vol. 4, 191–196.
- Kilian–Dirlemeier, I. 1984, *Nadeln der frühhellenischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*, Prähistorische Bronzefunde, XIII/8, München.
- Kirigin, B. 1986, *ISSA: Otok Vis v helenizmu* (katalog izložbe), Ljubljana.
- Krikhaar, D. M. D. 2011, *Ongekende Schoonheid: Ikonen uit Macedonië*, Museum Catharijneconvent, Utrecht.
- Koka, A. 1990, Tuma nr. 6 e varrezës së Shtojit, *Ilira*, Vol. 20/1, 27–73.
- Kottaridi, A. 2004, The Lady of Aigai, in: *Alexandar the Great: Treasures from an Epic Era of Hellenism*, D. Pandermalis (ed.), New York, 139–147.
- Križ, B. 2004, La Slovenia nella tarda età hallstattiana, in: *Guerrieri, Principi ed Eroi fra il Danubio e il Po della Preistoria all'Alto Medioevo*, F. Marzatico, P. Gleirscher (eds.), (katalog izložbe), Trento, 421–427.
- Krstić, V. 2007a, Vasi bronzei da Novi Pazar, in: *Balkani. Antiche civiltà tra il Danubio e l'Adriatico*, T. Cvjetičanin, G. Gentili, V. Krstić (eds.), Milano, 78–83.
- Krstić, V. 2007b, I cinturoni Mramorac e altri oggetti dal VI al IV secolo a.C., in: *Balkani. Antiche civiltà tra il Danubio e l'Adriatico*, T. Cvjetičanin, G. Gentili, V. Krstić (eds.), Milano, 135–143.
- Kunze, E. 1958, Helme, in: *VI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin, 118–151.
- Kuzman, P. 2006, Le masque funéraire en or d'Ohrid dans le contexte des trouvailles identiques du cercle culturel de Trebeništa, in: *Homage to Milutin Garašanin*, N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), Belgrade, 545–559.
- Kuzman, P. 2009, Major Archaeological Discovery at Gorna Porta in Ohrid, *Macedonian Archaeological News*, Vol. 1/1, <http://www.mav.mk/article.php?lang=en&article=2>, (15. 02. 2011).
- Лактов, В. Кастелиц, J. 1957. Нови истражувања на некрополата „Требениште“ 1953–1954. *ЛИХНИД*, Охрид, 5–58 + Т. I–XXIII.
- Lippert, A. 2004, Das archäologische Bild der frühen Illyrer, in: *Dall'Adriatico al Danubio: L'illirico nell'età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25–27. 09. 2003*, G. Urso (ed.), Pisa, 11–21.
- Lisičar, P. 1966, Prilozi poznavanju Epitaura, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Vol. 4, 25–44.
- Lollini, D. 1976a, La civiltà Picena, *Popoli e civiltà dell'Italia antica*, Vol. V, 107–195.
- Lollini, D. 1976b, Sintesi della civiltà Picena, in: *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi, Simpozij održan u Dubrovniku*, B. Čečuk, N. Majnarić Pandžić, V. Miroslavljević, M. Suić (eds.), Zagreb, 117–153.
- Lo Schiavo, F. 2010, *Le Fibule dell'Italia meridionale e della Sicilia dall'età del bronzo recente al VI secolo a. C.*, Prähistorische Bronzefunde, XIV/14, Stuttgart.
- Lucentini, N. 1981, *Sulla cronologia delle necropoli di Gasinac nell'età del ferro*, in: *Studi di protostoria adriatica 1, R. Peroni (ed.)*, Roma, 67–164.
- Mano–Zisi, D., Popović, Lj. 1971, Der Fund von Novi Pazar (Serbien), *Bericht der Römisch–germanischen Kommission*, Vol. 50, 191–208+T. 44–92.
- Manti, P., Watkinson, D. 2008, From Homer to Hoplite: Scientific Investigation of Greek Copper Alloy Helmets, in: *Science and Technology in Homeric Epics, History of Mechanism and Machine Science 6*, S. A. Paipetis (ed.), Oxford, 167–179.
- Marić, Z. 1959, Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. XIV, 87–102.
- Marić, Z. 1964, Donja dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Vol. XIX, 5–128.
- Marić, Z. 1973, DAORSI. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Vol. X/8, 109–135.
- Marić, Z. 1976a, Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Vol. 31, 101–110.
- Marić, Z. 1976b, Ein Bronzehelm aus der Illyrischen Stadt Daorsoi oberhalb Ošanići bei Stolac, Herzegowina, in: *Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag I.*, Mitscha–Märheim, H. et. al. (eds.), *Archeologica Austriaca*, Vol. 13, 634–638.
- Marić, Z. 1995, *Die hellenistische Stadt oberhalb Ošanići bei Stolac* (Ostherzegowina), *Bericht der Römisch–germanischen Kommission*, Vol. 76, 31–72.
- Marijan, B. 1988a, Grobni nalazi iz Graca kod Neuma, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. XLII/XLIII, 35–59.
- Marijan, B. 1988b, Protohistorijski nalazi s Gradine u Prenju kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. XLII/XLIII, 61–71.
- Marijan, B. 2000, Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 93, 7–221.
- Марковић, Ч. 1966, Илirsка хумка у Готовуши, *Старине Црне Горе*, Vol. III–IV, 215–229.
- Marković, Č. 2003, Budva iz mita i legende u stvarnost, in: *Muzej grada Budve / The Museum of Budva*, Budva, 13–21.
- Marović, I. 1976, L'elmo greco–illirico, in: *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi, Simpozij održan u Dubrovniku*, B. Čečuk, N. Majnarić Pandžić, V. Miroslavljević, M. Suić (eds.), Zagreb, 287–300. =prijevod 2006, Grčko–ilirska kaciga / Greco–Illyrian Helmet, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 99, 13–26.
- Marović, I., Nikolanci, M. 1969, Četiri groba iz nekropole u Vičoj luci (o. Brač) pronađena u 1908. god., *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 70–71, 5–51.
- Marun, L. 1998, *Starinarski dnevnici*, M. Petrinc (ed.), Split.
- Mihovilić, K. 2001, *Nezakcij, Prapovijesni nalazi 1900.–1953.* / *Nesactium, Prehistoric finds 1900–1953*, Monografije i Katalozi, 11, Pula.
- Mihovilić, K. 2007, I vasi tipo kothon nell'Adriatico orientale, in: *Piceni ed Europa, Atti del convegno*, M. Guštin, P. Ettel, M. Buora (eds.), *Archeologia di frontiera*, 6, 85–94.
- Mikulčić, I. 1966, *Pelagonija u svjetlosti arheoloških nalaza*, Beograd.
- Miličević–Capek, I. 2007, Vidića guvno, Vranjevo selo–zaštitna istraživanja, *Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe*, Vol. 21, 139–144.
- Milošević, A. 1999, Archäologische Probeuntersuchungen im Flußbett der Cetina (Kroatien) zwischen 1990 und 1994, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, Vol. 29, 203–210.
- Miše, M. 2005, Grčka i helenistička keramika iz Farosa u Arheološkome muzeju u Splitu (stari fond), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 98, 25–48.
- Mitrevski, D. 2005, Вардарски Рид. Истражувања 1995–2004 / Vardarski Rid. Excavations 1995–2004, in: *Vardarski Rid. Vol. I.*, D. Mitrevski (ed.), Skopje, 15–90.
- Mitrevski, D. 2007, Pogrebuvaња na svešteničkete vo železno vreme vo Makedonija / Priestess burials of the Iron Age in Macedonia, in: *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Martina Blečić, Matija Črešnar, Bernhard Hansel, Anja Hellmuth, Elke Kaiser, Carola Metzner–Nebelsick (eds.), *Situla*, Vol. 44, 563–582.
- Mozsolics, A. 1955, Neuere Hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. V, 35–54.
- Nikolanci, M. 1959, Nove grčke kacige i knemide u Dalmaciji, *Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku*, Vol. 61, 81–93.
- Nikolanci, M. 1960, Dodatak grčko–ilirskim kacigama u Dalmaciji, *Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku*, Vol. 52, 31–35.
- Odža, A. 2009, Željeznodobne fibule iz arheološke zbirke Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog / Iron–Age Fibulae from the Archaeological Collection of the Franciscan Monastery in Humac, Ljubuški, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 102, 7–58.
- Osmani, Y. 1988, Një përkrenare Ilire nga Durrësi, *Iliria*, Vol. 18–1, 209–210.
- Palavestra, A. 1993, *Praistorijski čilibar na centralnom i zapadnom Balkanu / Prehistoric Amber in Central and Western Balkans*, Balkanološki institut Srpske Akademije nauka i umetnosti, Posebna izdanja, Vol. 52, Beograd.
- Palavestra, A. 2006, *Amber in Archaeology*, in: *The magic of Amber*, A. Palavestra, V. Krstić (eds.), Archaeological monographies 18, Beograd, 32–85.
- Papadopoulos, J. 2003, *Le Dea di Sibari e il santuario ritrovato. Studi sui rinvenimenti dal Timpone. Motta di Francavilla Marittima, II.1: The Archaic votive metal objects*. Bollettino d'Arte, Volume Speciale, Roma.
- Papazoglou, F. 1963, О територији илирског племена Ардијеја, *Zbornik*

- Filozofskog fakulteta u Beogradu*, Vol. VII–1, 71–86. (=in: *Iz istorije antičkog Balkana*, Odabrane studije, Beograd 2007, 190–205).
- Паровић-Пешикан, М. 1960, О карактеру грчког материјала на Гласинцу и путевима његовог продирања, *Старинар*, Vol. 11, 21–45.
- Parović-Pešikan, M. 1964, Les Illyriens au contacts des Grecs, *Archaeologia Jugoslavica*, Vol. V, 61–81+T. I–V.
- Parović-Pešikan, M. 1982, Grčka mahaira i problem krivih mačeva, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Vol. XX/18, 25–51+T. I–V.
- Parović-Pešikan, M. 1986, Grčko-italske i helenističke vaze iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. 40–41, 39–60.
- Паровић-Пешикан, М. 1988, Ојнохоја из Атенице и група кљунастих крчага у унутрашњости Балкана, *Старинар*, Vol. XXXIX, 35–59.
- Паровић-Пешикан, М. 1991, Пећка Бања и импортована грчка керамика из кнежевских гробница, *Старинар*, Vol. XL–XLI, 189–195.
- Parović-Pešikan, M. 1993, Les cruches à bec-verseur (prochoi) du Vle-ive siècle avant notre ère dans l'intérieur des Balkans, in: *Ancient Macedonia V, Papers read at the Fifth international symposium held in Thessaloniki, October 10–15, 1989, Manolis Andronikos in memoriam*, Vol. 2, Institute for Balkan Studies, 1991, 1239–1248.
- Parzinger, H. 1991, Archäologisches zur Frage der Illyrier, *Bericht der Römisch–Germanischen Kommission*, Vol. 72, 206–261.
- Parzinger, H. 1993, Phrygische Doppelnadeln aus Boğazköy – Zur östlichen Herkunft einer balkanischen Nadelform, *Istanbuler Mitteilungen*, Vol. 43, 305–311.
- Paškvalin, V. 2002, Helenistički sloj nekropole ilirsko–panonskog plemena Dezidijata na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva, in: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana / Greek Influence along the East Adriatic Coast, Zbornik radova sa skupa održanog 1998. godine u Splitu*, N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (eds.), Biblioteka knjiga Mediterana, 26, Split, 521–538.
- Paškvalin, V. 2008, Kamenjača, Breza kod Sarajeva, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Vol. XXXVII/35, 101–179.
- Periša, D. 2003, B. Marijan, Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija), Split 2001 (prikaz), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. XXXV, 2, 90–103.
- Peroni, R. 1973, *Studi di cronologia hallstattiana*, Istituto di Paleontologia dell'Università di Roma, Roma.
- Peroni, R. 1976, La «Koiné» adriatica e il suo processo di formazione, in: *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku 1972*, B. Čečuk, N. Majnarić Pandžić, V. Miroslavljević, M. Suić (eds.), Zagreb, 95–115.
- Petrenko, V. G. 1967, *Pravoberezh'e Srednego Pridneprov'ia v V–III vv. do n.é.*, Archeologija SSSR, SAI D 1–4, Moskva.
- Petrenko, V. G. 1978, *Ukrasjenija Skifii VII–III vv. do n.é.*, Archeologija SSSR, SAI D 4–5, Moskva.
- Pflug, H. 1988, Illyrische Helme (K 2–6), in: *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums, Vol. 14, Mainz, 42–64.
- Popović, Lj. 1994, *Antička grčka zbirka / Collection of Greek Antiquities* (katalog izložbe), Beograd.
- Posedel, J. 1905, Prehistorijsko groblje kod Stona, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Vol. XVII, 441–444 + T. I–II.
- Prendi, F. 1988, Helm, Miniaturkanne, in: *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren*, A. Eggebrecht (ed.), Ausstellungskatalog Hildesheim, Mainz, 222, kat. br. 80, 96, 230.
- Protić, G. 1985, Prahistorijski nalazi s otoka Visa, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 78, 37–44.
- Puljić, I. 1995, Neum, povijesna domovina Hrvata, *Humski zbornik*, Vol. 1, Neum, 13–15, 19.
- Puljić, I. 2008, Povijest neumskog kraja / History of the Neum Region, in: *Neum. 30 godina općine*, Neum, 10–17.
- Pušić, I. 1962, Glogovik, Kutina, Herceg Novi – Ilirska gomila, *Arheološki pregljed*, Vol. 4, 76–79+T. XI.
- Pušić, I. 1976, Tragovi preistorije i rezultati dosadašnjeg istraživanja na teritoriji Boke Kotorske, in: *Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana, IX Kongres Arheološkog društva Jugoslavije, Zadar 24.–27.10. 1972.*, Š. Batović (ed.), *Materijali*, Vol. XII, Zadar, 127–132.
- Quesada Sanz, F. 1994, Máchaira, Kopsis, Falcata, in: *Dona Ferentes, Homenaje a F. Torrent*, J. de la Villa (ed.), Ediciones Clásicas, Madrid, 75–94.
- Radić, D. 2000, Blatsko polje (zapadni dio otoka Korčule tijekom pretpovijesti), *Opuscula Archaeologica*, Vol. 23–24, 39–47.
- Rolley, Cl. 1982, *Les vases de bronze de l'archaïsme récent en Grande–Grèce*, Bibliothèque de l'Institut français de Naples, 2. serie, Vol. 5, Neaples.
- Рујак, З., Велковски, Ж. 2007, Бронзен „грчко–илирски“ шлем во археолошката збирка на НУ Завод и Музеј – Струмица, *Зборник на трудови, НУ Завод и Музеј – Струмица*, Струмица, 39–48.
- Siganidou, M. 1978, Western Macedonia, in: *Treasures of Ancient Macedonia*, K. Ninou (ed.), Archaeological Museum of Thessalonike, Thessaloniki, 38–47.
- Sparkes, B. A. 1991, *Greek pottery: an introduction*, Oxford.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, The Athenian Agora. Volume XII, Princeton, New Jersey.
- Srejšević, D., Marković, Č. 1980, A Find from Lisijevo Polje near Ivograd (Montenegro), *Archeologica Jugoslavica*, Vol. XX–XXI, 70–79.
- Stibbe, C. 2000, *The Sons of Hephaistos: Aspects of the Archaic Greek Bronze Industry*, Rome.
- Stibbe, C. 2003, *Trebenishte: the fortunes of an unusual excavation*, Studia Archaeologica, 121, Rome.
- Šašel Kos, M. 2005, *Appian and Illyricum, Situla*, Vol. 43, Ljubljana.
- Šešelj, L. 2010, *Promunturium Diomedis: Svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- Škoberne, Ž. 1998, *Budinjak: Kneževski tumul*, Zagreb.
- Škoberne, Ž. 2003, Nalaz neuobičajene višeglave igle s budinjačke nekropole, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 27, 199–210.
- Tarditi, C. 1996, *Vasi di bronzo in area Apula. Produzione greche ed italiane di età arcaica e classica*, Pubblicazioni del Dipartimento di Beni Culturali dell'Università di Lecce, Settore Storico–Archeologico, 8, Lecce.
- Teleaga, E. 2008, *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau 6. Jh.–Anfang des 3. Jhs. v. Chr.*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, Vol. 23, Rahden/Westf.
- Teržan, B. 1976, Certoška fibula, *Arheološki vestnik*, Vol. 27, 317–536.
- Teržan, B. 1987, The Early Iron Age of the Central Balkans, *Archaeologica Jugoslavica*, Vol. 24, 7–27.
- Teržan, B. 1995, Handel und sozialen Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa, in: *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, B. Hänsel (ed.), Südosteuropa Schriften 17, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 11, München–Berlin, 81–159.
- Teržan, B., Trampuž, N. 1975, Prispevek h kronologiji Svetolucijske skupine, *Arheološki vestnik*, Vol. 24, 416–460.
- Teßmann, B. 2004, Grabhügel 30 aus Rusanovići. Untersuchungen zu Kontakten zwischen der Glasinac–Hochebene und dem westlichen japodischen Raum (Lika–Hochebene), *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Vol. XXXIII/31, 139–183.
- Tomlinson, R. A. 1995, Archaeology in Greece 1994–1995, *Archaeological Reports*, Vol. 41 (1994–1995), 1–74.
- Τουράτογλου, Γ. 1986, ΤΟ ΞΙΦΟΣ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ, ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΟΠΛΟΠΟΙΑ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ, in: *Ancient Macedonia IV, Papers read at the Fourth international symposium held in Thessaloniki, September 21–25, 1983*, Institute for Balkan Studies, 611–651.
- Todisco, L. 1992, *Introduzione all'artigianato della Puglia antica: dall'età coloniale all'età romana*, Bari.
- Truhelka, Č. 1889, Predhistorijski predmeti sa Glasinca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, Vol. I, 26–44.
- Трухелка, Ћ. 1890а, Обичај маџерирања мртваца у једној предхисторијској громили код Фоче, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, Vol. II, 104–109.
- Truhelka, Č. 1890b, Iskopine na predhistorijskome grobištu na Glasincu u godini 1890, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, Vol. II, 386–401.
- Truhelka, Č. 1892, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Vol. IV, 340–365+T. II–VII.
- Трухелка, Ћ. 1893, Опаске о мегалитичким громилама херцеговачким, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, Vol. V, 231–235.
- Truhelka, Č. 1899, Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (Ljubuščkog kotara), *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, Vol. XI, 339–395+T. I–II.
- Truhelka, Č. 1901, Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni–Hercegovini (Tečajem godine 1900), *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, Vol. XIII, 1–13+T. I–II.
- Truhelka, Č. 1902, Sojenica u Donjoj Dolini (Drugo iskopavanje god.

- 1901), *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, Vol. XIV, 257–519–539.
- Truhelka, Č. 1903, Sojenica u Donjoj dolini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, Vol. XV, 143–152, 337–384, 529–558.
- Truhelka, Č. 1904, Sojenica u Donjoj dolini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, Vol. XVI, 441–447.
- Truhelka, Č. 1914, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko. Vođa kroz prehistoričku zbirku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, Vol. XXVI, 43–139.
- Valentini, V. 1993, *Le ceramiche a vernice nera*, Gravisca. Scavi nel santuario greco, 9, Bari.
- Vasić, R. 1977, *The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia*, BAR Supplementary Series 31, Oxford.
- Vasić, R. 1982a, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Vol. XX/18, 5–24.
- Vasić, R. 1982b, Ein Beitrag zu den Doppelnadeln im Balkanraum, *Prähistorische Zeitschrift*, Vol. 57, 220–257.
- Vasić, R. 1983, A contribution to the study of «Illyrian» helmets in north Yugoslavia, *Archaeologia Iugoslavica*, Vol. 22–23, 76–80.
- Vasić, R. 1987a, Prilog proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom na Balkanu, *Arheološki vestnik*, Vol. 38, 41–68.
- Vasić, R. 1987b, Kneževski grobovi Novog Pazara i Atenice, in: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezna doba*, A. Benac, S. Gabrovac (eds.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 644–650.
- Vasić, R. 1991, Cultural Groups of the Early Iron Age in the West and Central Balkan and the possibilities of their ethnical identification, in: *I. Iliri–trački simpozijum–Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkoga doba*, A. Benac (ed.), Posebna izdanja ANUBIH i Centra za Balkanološka ispitivanja XCIV/14 & SANU Posebna izdanja 44, Sarajevo–Beograd, 73–82.
- Vasić, R. 1999, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, Prähistorische Bronzefunde, XIV/12, Stuttgart.
- Vasić, R. 2003a, *Die Nadeln im Zentralbalkan*, Prähistorische Bronzefunde, XIII/1, Stuttgart.
- Vasić, R. 2003b, To the North of Trebenishte, in: *Trebenishte: the fortunes of an unusual excavation*, C. Stibbe, *Studia Archaeologica*, 121, Roma, 111–133.
- Vasić, R. 2005, Gli Autariati, la tribù illirica più grande e più forte, nella storia e nell'archeologia, in: *Gli Illiri e L'Italia, Convegno Internazionale di Studi, Treviso 16.10.2004.*, Treviso, 11–29.
- Васић, Р. 2008, Двојне игле опет, *Zbornik Matice srpske za klasične studije*, Vol. 10, 261–266.
- Васић, Р. 2009, Белешке о Гласипцу – Хронологија кнежевских гробова, *Старинар*, Vol. LIX (2010), 109–117.
- Vasić, R. 2010, Reflecting on Illyrian Helmets, *Старинар*, Vol. LX (2011), Београд, 37–55.
- Videski, Z. 2003, *Македонски Бронзи / Macedonian Bronzes*, (katalog izložbe), Skopje.
- Videski, Z., Temov, S. 2005, *Makedonske Bronce: željeznodobni nalazi na području Makedonije*, (katalog izložbe), Zagreb.
- Vokotopoulou, I. 1975a, *Χαλκαί κορινθιοურγείς πρόχοι / Chalkai korinthiourgeis prochoi*, Athens.
- Vokotopoulou, J. 1975b, Le trésor de vases de bronze de Votonosi, *Bulletin de correspondance hellénique*, Vol. 99/2, 729–788.
- Vokotopoulou, J. 1997, Archaeology and Art, in: *Epirus, 4000 Years of Greek History and Civilization*, M. B. Sakellariou (ed.), Athens, 63–73.
- Vokotopoulou, I., Despini, A., Misailidou, V., Tiverios, M. (eds.), 1997, *Sindos / ΣΙΝΔΟΣ: Katalogos tis Ekthesis* (katalog izložbe), Arhaiologiko Mouseio, Thessaloniki.
- Whitley, J. 2003, Archaeology in Greece 2002–2003, *Archaeological Reports*, Vol. 49 (2002 – 2003), 1–88.
- Whitley, J. 2004, Archaeology in Greece 2002–2003, *Archaeological Reports*, Vol. 50 (2003 – 2004), 1–92.
- Whitley, J. 2005, Archaeology in Greece 2004–2005, *Archaeological Reports*, Vol. 51 (2004 – 2005), 1–118.
- Whitley, J., Germanidou, S., Urem-Kotsou, D., Dimoula, A., Nikolakopoulou, I., Karnava, A., Hatzaki, E. 2005, Archaeology in Greece 2005–2006, *Archaeological Reports*, Vol. 52 (2005 – 2006), 1–112.
- Whitley, J., S. Germanidou, D. Urem-Kotsou, A. Dimoula, I. Nikolakopoulou, A. Karnava, D. Evely 2006, Archaeology in Greece 2006–2007, *Archaeological Reports*, Vol. 53 (2006), 1–121.
- Xenophon, The Cavalry General*, Translated H. G. Dakyns, Macmillan and Co., 1897, eBooks@Adelaide 2007.
- Zaninović, M. 1992, Pomorstvo Ardijejaca temelj njihove moći, *Opuscula Arcaheologica*, 16, 103–115.
- Zaninović, M. 2003, Područje Neretve i srednjojadransko otočje, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. 22, Zagreb–Metković–Split, 277–287.
- Zotović, M. 1985, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije*, Dissertationes et Monographie, XXVI, Beograd.
- Жижић, О. 1979, Грбови илирских ратника–Кличево код Никшића, in: *Сахрањивање код Илира, Зборник радова приказаних на научном скупу Српске академије наука и уметности и Балканолошког института САНУ, Златибор 1976*, М. Гарашанин (ed.), САНУ, Балканолошки институт, VIII/2, Београд, 205–218.

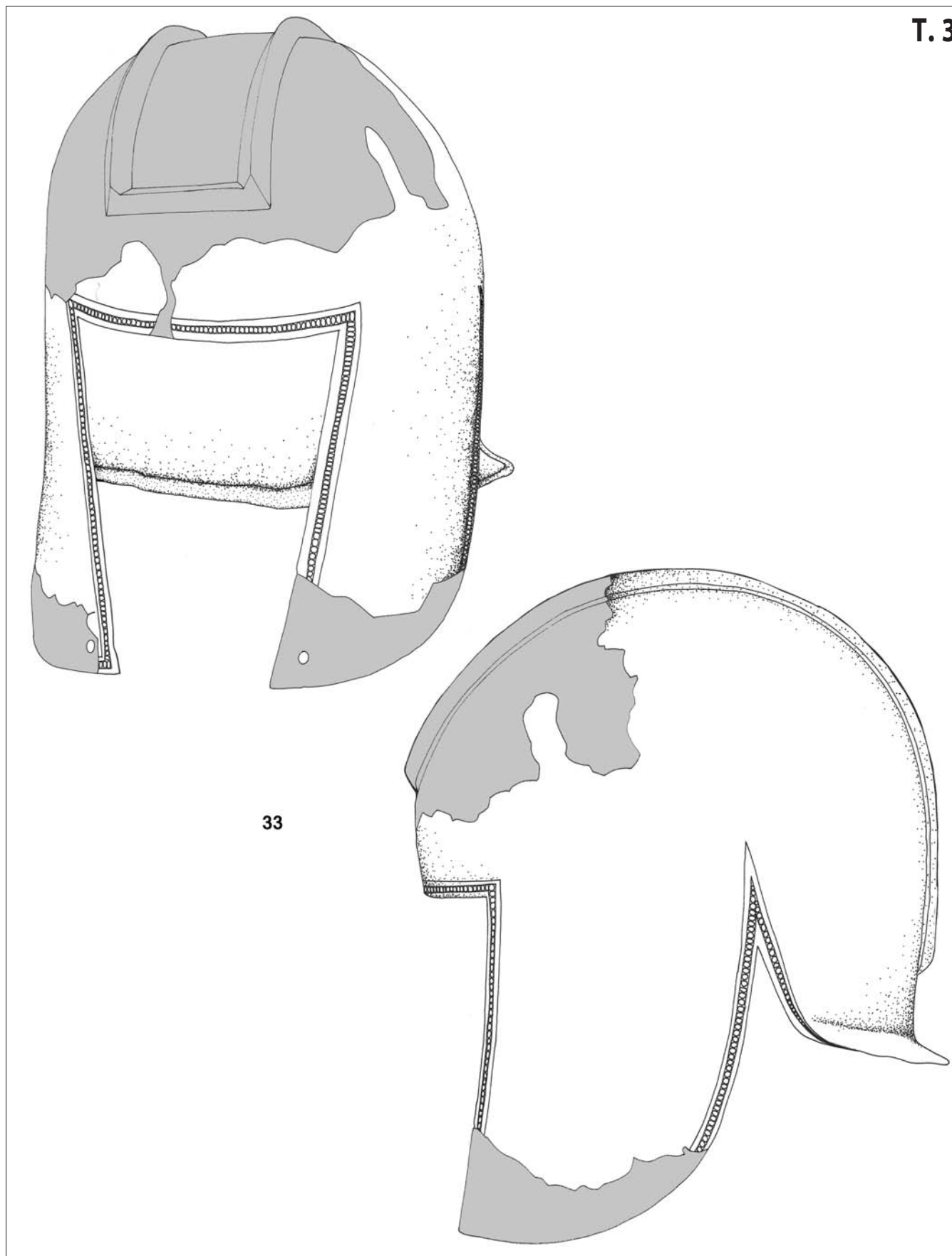
T. 1 Vranjevo Selo-Neum, bronca, M. 1: 2
Pl. 1 Vranjevo Selo-Neum, bronze, M. 1: 2

T. 2 Vranjevo Selo-Neum, 26-31 bronca; 32 jantar, M. 1: 1

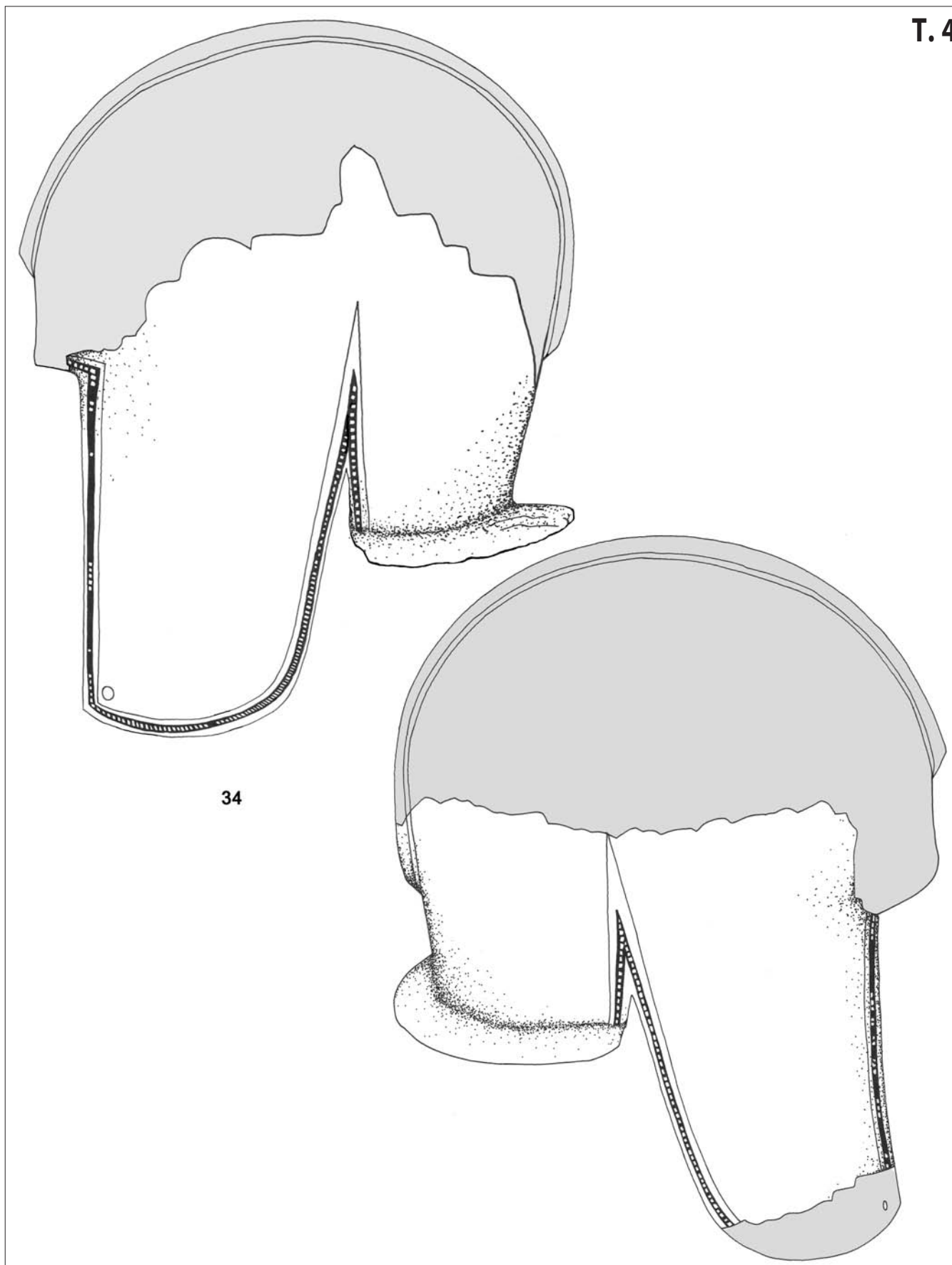
Pl. 2 Vranjevo Selo-Neum, 26-31 bronze; 32 amber, M. 1: 1

T. 3

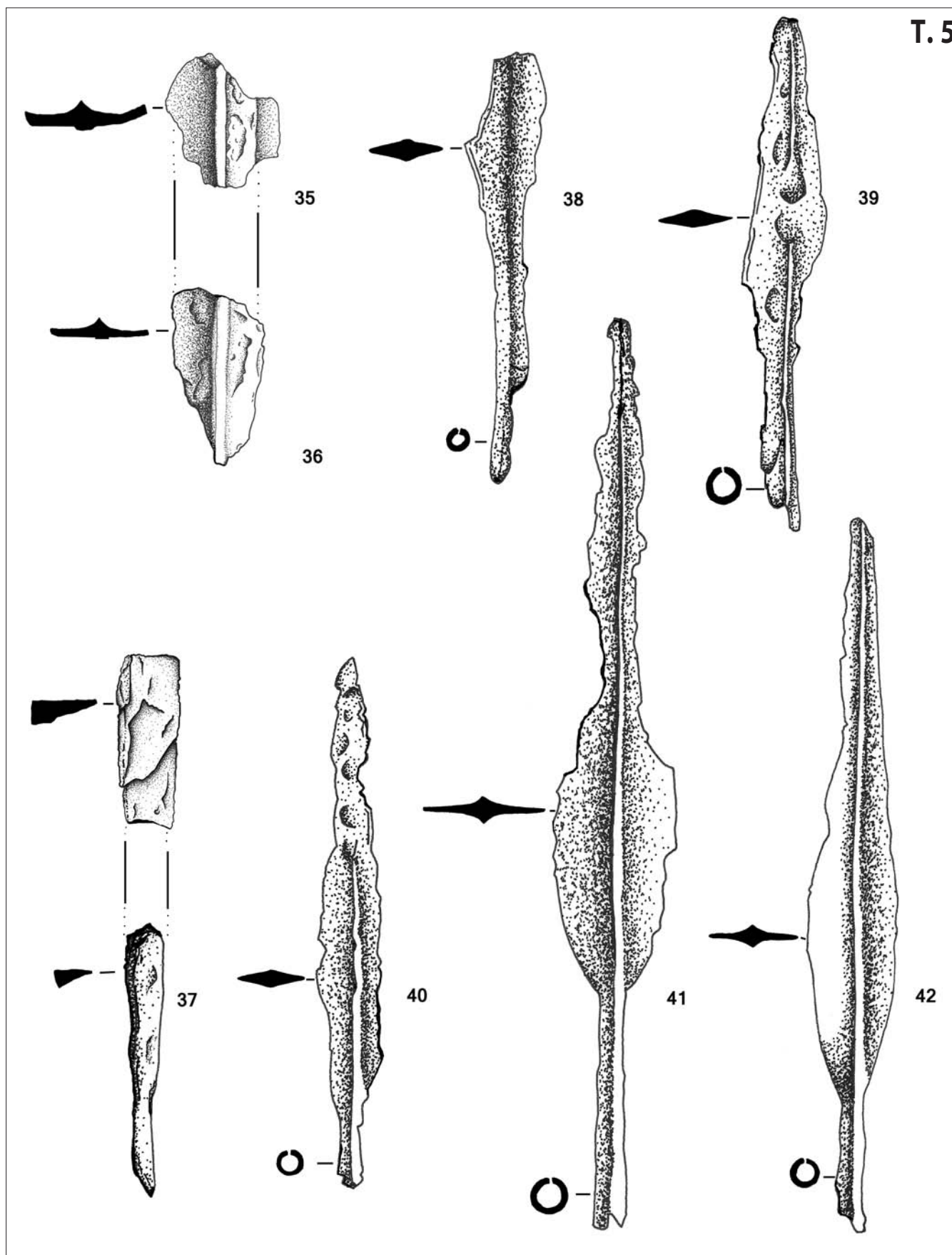

T. 3 Vranjevo Selo-Neum, bronca, M. 1: 2
Pl. 3 Vranjevo Selo-Neum, bronze, M. 1: 2

T. 4

T. 4 Vranjevo Selo-Neum, bronca, M. 1:2
Pl. 4 Vranjevo Selo-Neum, bronzе, M. 1:2

T. 5 Vranjevo Selo-Neum, željezo, M. 1: 3

Pl. 5 Vranjevo Selo-Neum, iron, M. 1: 3

T. 6

70

71

72

73

74

75

76

T. 6 Vranjevo Selo-Neum, keramika, M. 1: 2
Pl. 6 Vranjevo Selo-Neum, pottery, M. 1: 2

T. 7

77

78

79

80

T. 7 Vranjevo Selo-Neum, keramika, M. 1: 2
Pl. 7 Vranjevo Selo-Neum, pottery, M. 1: 2